

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Милош Р. Константиновић

**Функција географских имена у „јуначким
пјесмама“ Тешана Подруговића**

докторска дисертација

Београд, 2013.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Милош Р. Константиновић

**Функција географских имена у „јуначким
пјесмама“ Тешана Подруговића**

докторска дисертација

Београд, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Miloš R. Konstantinović

**Function of geographical names in heroic
poetry of Tešan Podrugović**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Ментор:

Др Снежана Самарџија, редовни професор
Београдски универзитет, Филолошки факултет

Чланови комисије: биће накнадно одређени

датум одбране:

Функција географских имена у „јуначким пјесмама“ Тешана Подруговића

Резиме

Рад *Функција географских имена у „јуначким пјесмама“ Тешана Подруговића* се бави смислом епске песме, *јуначке пјесме*, у светлу географских и топографских појмова и њихове функције у језичком уметничком делу. Поглед на књижевност из угла географије, хуманистичке дисциплине чији су теоријски темељи врло блиски науци о књижевности воде у истраживању ка детаљној анализи терена, у пракси и на војним топографским картама 1:25 000 и 1:50 000. У зависности од песме Тешана Подруговића исходште је оваквог истраживања реалног земљописа, поред изненађујуће тачног певачевог познавања терена чије сведочанство имамо у његовим песмама, често и у митологији, и другим димензијама простора. Досадашња проучавања простора у народној усменој књижевности углавном су нагласак стављала на митолошку, што је, може бити, примарна функција простора у овој врсти уметничког дела. Једна од основних поставки рада јесте уверење аутора да је и „реална“ географија вредна детаљног истраживања, што је идеја која у истраживању хомерског епа довела до значајних археолошких открића. У контексту овог рада, истраживање реалне географије у песми *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* потврдило је претпоставку дошавши до изненађујуће прецизне топографске слике кретања јунака у песми. Кренувши тим путем, истраживање је паралелно ишло, како певачевим песмама, тако и римским и османским караванским путевима, а понекад и планинским пречицама и стазама. На првом месту било је емпиријско теренско искуство аутора ових редова у кретању готово свим итинерерима описаним у раду, од херцеговачког јадранског залеђа, дуж тока Дрине, од Лима и Таре до ушћа у Саву, затим од Метохије до Старе Херцеговине, али исто тако и Источне Србије, Ђердапске клисуре, и многих других. Досадашњим разматрањима географских имена и итинерера, а било их је у српској науци о књижевности још од краја 19. века, може се замерити недостатак искуства на терену. Географија, геологија, антропологија и етнологија су имале свог упорног пешака и јахача по Балкану, Јована Цвијића, ботаника такође, Јосифа Панчића, археологија и геологија Феликса Каница, али књижевност не, пре свега зато што је у златно доба сакупљања народних песама, кретање било онемогућено опасностима на путу и административним препрекама.

Када су у питању књижевно-теоретске поставке рада, кренуло се од уверења да су термини науке о књижевности термини-индикатори. Њихов садржај је динамичан, променљив, нестабилан, што их разликује од термина у другим наукама, као су то физика или математика, где су они, макар у Еуклидовом простору, стабилни. Покушало се да се избегне методологија ослањања на једну теорију, по могућству помодну и компликовану, што за резултат обично има ефекат „клин чорбе“, да се свака таква теорија може извући из рада, без остатка, а да то нема никакве последице по целину. Таква употреба теорије се покаже као употреба теорије-димне завесе, заклон иза кога нема свести о солидној заснованости књижевно-теоретских појмова који се користе, заклањање иза ауторитета у најлошијем смислу тог израза. То не значи да је у раду заступљена пракса псеудо-постмодерног односа према теоријском дискурсу, који за последицу има потпуно одсуство прецизног

односа према основним појмовима: жанру, стиху, итд. Неприклањање једном теоријском концепту не значи да се нису користили, у сврху разумевања и тумачења уметничког дела, концепти као што је Бахтинов хронотоп, Фукоова хетеротопија, и сл. Враћање тексту сâмом, било да га зовемо *explication de texte* или *close reading*, било је свагда извор и увир, а коришћење идеја структурализма или руских формалиста у функцији разумевања уметничке целине.

Ако изузмемо Срејовића и наше старије научнике, као што је Чајкановић, у врло малој су се мери до сада укрштали путеви проучавања народне књижевности и српске археологије, и овде је покушано да се такво стање ствари измени, уз опрез и свест да су такве конјуктуре између балканских археолошких локалитета и њихових култура, с једне, и с друге, балканске традиције епике, увек скок у непознато, где има мало поузданих чињеница.

У осталом се ишло „казивањем по реду“, анализом релевантних песама, сумирањем досадашњих књижевно-теоретских дискусија о предмету, као и приближавању Вука и Тешана, као двоструких извора песама, што је за последицу имало и анализу географског материјала из *Рјечника* који је њима заједнички.

Кључне речи: географија, простор, топографија, јуначка пјесма, епика, еп, Балкан, Леђан, митологија, фолклор, Тешан Подруговић, Вук Караџић, Рјечник

Научна област: Наука о књижевности

Ужа научна област: Народна књижевност

Summary

The paper *Function of geographical names in heroic poetry of Tešan Podrugović* deals with the meaning of epic poetry, a heroic poetry, in the light of geographical and topographical terms and the role they play in a verbal work of art. A view of literature from the standpoint of geography, humanistic discipline whose theoretical grounds are very close to the literary science, applied in research, leads to a detailed analysis of terrain, in practice and on the military topographic charts 1: 25000 and 1:50 000, but, in relation to the poem of Tešan Podrugović, the final destination of such a research of a real-life geography, other than the poet's surprisingly accurate knowledge of the terrain which is obvious from his poems, often also lies in mythology, as well as other dimensions of space. Previous researches of space in the oral national literature mainly emphasized its mythological function, which may as well be the primary function of space in this kind of work of art. One of the basic arguments of this paper is its author's belief that the "real" geography is also worthy of a detailed research, an idea which led to significant archaeological discoveries in the research of the Homeric epic poetry. In the context of this paper, the research of real geography in the poem *Rišnjaniin hadžija i Limun trgovac* confirmed this assumption leading to a surprisingly precise topographical representation of poem's characters' movement. The research followed the same parallel path of the poet's words as well as the roads of the Roman and Ottoman caravans, and sometimes even the mountain shortcuts and hidden paths. First of all, there was the empirical field experience of the author of these lines, walking almost every itinerary described in the paper, from the Adriatic background of Herzegovina, along the river Drina, from the Lim and the Tara rivers, all the way to the confluence into the Sava, then from Metohija to Old Herzegovina, but also the Eastern Serbia, the Djerdap gorge, and many others. In the previous reviews of geographical names and itineraries, which first appeared in the Serbian literary science toward the end of the 19th century, what one might find lacking is the actual field experience. Geography, geology, anthropology and ethnology had their persistent representative traveling on horse and foot across the Balkans, Jovan Cvijić; so did botany, in the figure of Josif Pančić, archeology and geology in Felix Kanitz, but with literature this was not the case, primarily because, in the golden age of national poetry collection, travelling was hindered by perilous roads and administrative difficulties.

Considering the arguments of literary theory presented in this paper, the starting point was the belief that the scientific terms of literary science are merely indicator-terms. Their contents are dynamic, changeable, unstable, which makes them different from the terminology in other sciences, such as physics or mathematics, where they are stable, at least in the Euclidian space. An attempt has been made to avoid the methodology of relying upon a single theory, if at all possible a modern and complicated one, which usually results in a "mish-mash", where every such theory could be entirely extracted from the paper without any consequence to the work as a whole. Such use of a theory usually proves to be use of theory as a smokescreen, a shield behind which there is no awareness of reliable, founded terminology of literary theory being used, hiding behind authority in the worst possible sense. This does not mean that in the making of this paper a pseudo-postmodern approach to theoretical discourse was used; that would have resulted in a complete absence of an accurate representation of basic terms: genre, verse, etc. The great importance of formulating theoretical terms, as many of them as possible, which would be common to most of those studying this particular topic, is shown in the

effort made in this paper. Refusing to adopt a single theoretical concept does not mean that concepts such as Bakhtin's chronotope, Foucault's heterotopia and others were not used for better understanding and interpretation of a work of art. Going back to the text itself, whether we call it *explicacion de texte* or *close reading*, was ever the beginning and the end, and the use of ideas of structuralism or Russian formalists was used with the aim to understand the work of art as a whole.

Outside of Srejšović and our older scientists such as Čajkanović, the paths of studying national literature and Serbian archaeology have seldom crossed, and one of the aims of this paper is to change this state of affairs, with caution and keeping in mind that such conjunctures between the archaeological sites of Balkans and their cultures on the one hand and the epic tradition of Balkans on the other are always a leap into the unknown, with only a few reliable facts.

In everything else the approach to "tell the things in the right order" was used, thorough analysis of the relevant poems, summation of literary and theoretical discussions on this topic up to date, as well as bringing Vuk and Tešan as double poem source closer together, which resulted in the analysis of the geographic material from *Riječnik*, common to the both of them.

Key words: heroic poetry, epic poetry, geography, space, topography, Balkan, Ledjan, mythology, Tešan Podrugović, Vuk Karadžić, Rječnik

Садржај

I	Увод: Смисао епске песме и географија	01
II	Поглед на књижевност из угла географије	16
III	Термини у проучавању географије епа	24
	1. Појмови: еп, географија, простор, топографија	24
	Еп	24
	Географија	25
	Простор	26
	Топографија	31
	2. Хронотоп, хетеротопија	33
	Бахтинов појам хронотопа	33
	Фукоов појам хетеротопије	35
	Болакова критика концепта географије епа	36
IV	Геземаново проучавање Ерлангенског рукописа	45
V	Песме Тешана Подруговића и географска имена у њима	50
	1. Ришњанин хаџија и Лимун трговац, путовање по земљи и митским пределима	51
	Досадашње проучавање песме Ришњанин хаџија и Лимун трговац	52
	Једна или четири песме?	53
	Варијанте песме: заједнички корени у обреду	59
	Вукови у Коритима	61
	Слој свадбених обичаја и стихова из свадбених песама у варијантама о Ришњанин хаџији и Лимуну трговцу	65
	У кога погача, у њега и нож	
	О зависности варијанте од конфесије публике	72
	Питање мотива просидбе и женидбе	
	Парадокс као особина Тешановог песничког језика	78
	Историјски оквир песме	79

Прилике у Османској империји у XVII столећу	82
Каравани у Босни и Херцеговини, опасности путовања	83
Мрежа путева и њихово стање	86
Географија песме Ришњанин хаџија и Лимун трговац и њених варијанти	88
Правац кретања Тешанове свадбене поворке	93
Приказ пута свадбара на једној карти	102
Кретање сватова у варијанти из збирке Валтазара Богишића	106
Правац кретања сватова из варијанте Хермановог зборника	107
Пут свадбара у песмама Бајо Пивљанин и Женидба Меке Ришњанина, у запису Симе Милутиновића Сарајлије	111
Трагичка грешка епског јунака	113
3. Жендиба Душанова	
Леђан град, српска Атлантида	122
Стојан Новаковић 1879. Пољска	126
Халански 1892. Исланд	130
Иларион Руварац, 1857, 1884, 1892. Од Литве до агностицизма	130
Љубомир Ненадовић, 1892. Ђенова	132
Серенсен, 1894, Литванија	133
Томо Маретић, 1897, Пољска, 1909	133
Хаждеу, 1898, лева обала Дунава	133
Синиша, 1899. Александум у Италији	134
Тихомир Остојић, 1900.	137
А. П. Стоилов, 1903, 1904, Леђан код Тетова	137
Тихомир Ђорђевић, 1903, 1933, Леш	138
Павле Поповић, 1913. Библиографија	140
Герхард Геземан, фуснота о Леђану	141
Јован Цвијић, 1922.	144
Драгутин Костић, Лешак код Тетова	144
Живомир Младеновић, 1958. Тетово	145
Милош Слијепчевић, 1967. Леђан-Скадар	146
Леђан у контексту „Пракосова“,	

Александар Лома 2002. „Некрштена Србија“	146
Леђан – град у епској традицији јужно од Косова	151
Хетеротопија страшног места, места двобоја	153
Двобој у граду: Милош одбацује Леђан-град	155
Женидба Душанова и град-непријатељ	159
3. Новак и Радивој продају Грујицу.	160
4. Марко Краљевић и Љутица Богдан: тама у винограду	165
5. Наход Симеун	167
6. Марко Краљевић и Вуча џенерал	168
7. Марко Краљевић и кћи краља арапскога	170
8. Марко Краљевић и Арапин	171
9. Марко Краљевић и Муса Кесеџија	174
10. Марко Краљевић и Ђемо брђанин	177
11. Женидба Ђурђа Смедеревца	180
12. Женидба Поповић Стојана	180
13. Женидба Ивана Ришњанина	182
14. Женидба Ива Голотрба	183
15. Женидба Стојана Јанковића	187
16. Поп Црногорац и Вук Копривица	189
17. Цар Лазар и царица Милица	192
18. Женидба Тодора Јакшића	194
19. Женидба Ђурђа Смедеревца	200
20. Марко Краљевић познаје очину сабљу	201
21. Женидба Краљевића Марка	201
22. Хајка Атлагића и Јован бећар	205
Све Кунаре, Куноор-планине	205
Закључак	212
Прилог I Географски појмови у Вуковом <i>Рјечнику</i> и у песмама Тешана Подруговића	216
Вуков и Тешанов <i>Рјечник</i>	222
Прилог II Картографија фикције	266
Корпус и скраћенице	271
Литература	271
Биографија аутора	295

I

Увод: Смисао епске песме и географија

....

*Итака ти је дала дивно путовање.
Да нема ње, не би ни пошао на пут.
Али нема више ништа да ти да.*

...

Константин Кавафи

...Допринео сам науци чини ми се и на тај начин што сам модернизовао праисторијску археологију која је у нашој средини а и у свету била превасходно компаративистичка наука. Покушао сам да иза мртвих предмета видим људе и динамичне догађаје. На тај начин сам антиципирао неку будућу археологију која би била некаква поетска антропологија. Мислим да ће тај део, који је садржан у мом опусу, остати за будућност, као нека клица....

Драгослав Срејовић

Свака нова генерација проучавалаца народне књижевности, епске, јуначке песме, поново поставља иста питања о односу уметничког дела и историје и географије. Питање се може формулисати и као питање односа времена и простора према фиксираном тексту, односа наспрам живе речи певача. Одговори иду ка митологији и заједничком индоевропском наслеђу. Прва записана књижевност јесте она на глини, писана клинастим писмом, и подразумева епски жанр.

*Којим ће се видом простора истраживач народне књижевности бавити, најтеже је разлучити, каже М. Детелић у Уводу књиге *Митски простор и епика*¹. Којим било да се истраживач бави простором имаће посла, са свим димензијама*

¹ Мирјана Детелић: *Митски простор и епика*. САНУ, Досије, Београд 1992.

простора, и реалним, географским, и митским. Намера је овог рада да се пре свега бави географском димензијом проблема. Реална географија, иако дуго присутна у књижевно-историјским и теоријским дискусијама поводом истраживања наше епике, није довољно истражена.

Осим географије, и археологија је релативно мало коришћена као извор познавања епике, или макар само као светло које може да унесе јасноћу у нека компликована питања генезе балканске, јужнословенске, српске епике. Оно што Драгослав Срејовић назива *поетском антропологијом*, налазимо у његовим најбољим текстовима, а један од њих, о Трачком коњанику², на трагу је идеја Веселина Чајкановића, и тиче се теме којом се бавимо. Проучавање димензија простора и времена у епском песништву има више видова. Коришћење епских или сличних предложака као сужејних основа такође може бити једна врста тумачења епског. Наш положај проучавалаца живе речи, народне јуначке песме коју је на хартији отелотворио Вук, сличан је Мановом положају тумача-интерпретатора библијског текста у роману *Јосиф и његова браћа*³. У перспективи паралелних огледала Александар Лома се опредељује да у односу на раван битке на Косову 1389. гледа одразе битке *пре* битке, у претходној српској традицији, у претходној великој одсудној бици, видевши у Мановом дубоком зденцу одразе пралазара и праилоша, свесно или несвесно у духовном сагласју и са Маном и са Срејовићем. Видети свој одраз у дубини, па и у дубини историје, упућује на слику из мита о Нарцису⁴, који не успева да ухвати своју сопствену слику.

Потрага за географијом у Хомеровој или Тешановој песми и њеним варијантама измицаће као и та слика, и биће у знаку проналажења сопственог лика у одразу,

² Александра Цермановић-Кузмановић, Драгослав Срејовић: *Трачка религија и митологија*. Одреднице из Лексикона религија и митова древне европе. Савремена администрација, Београд 1992. Чланак *Трачки коњаник, Трачки херос*.

Миленко Филиповић: *Трачки коњаник: студије из духовне културе* Просвета, Београд, 1986. Поглавље *Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа*, стр. 24.

³ Резултат односа текстова, библијског, ауторског, и историје, код Томаса Мана је управо била његова повест *Јосиф и његова браћа*. (онако како Немци разликују *Geschichte* и *Historie*, проживљене историје, повести, и историје као предмета проучавања). Један од ауторових закључака јесте да је гледање у протекло време и простор „као гледање у дубок зденац“, где писац и читалац, али и истраживач виде, у перспективи паралелних огледала без краја, сопствени одраз.

⁴ Нарцис упућује на хидронимију, божански је син Кефиса, беоћанске реке о којој говоре Хомер, Херодот, Паусанија (Паусанија говори о даровима бацаним у вирове Кефиса у *Опису Хеладе*,...становници *Лилаје који у извесне одређене дане у извор Кефиса бацају домаће колаче и остало што је уобичајено...* Паусанија, *Опис Хеладе*, превод Зора Ђорђевић Матица Српска, Нови Сад, 1994, књига X).

Шлимановог злата у Троји, или Новаковићевог Леђана у Пољској.⁵ У трагањима за Леђаном тешко ћемо умаћи Нарцисовом одразу, па ће његове разрушене куле, са којих се могао видети двобој, бити гдегод су нам потребне.

Проучавања епа и романа се укрштају, сходно органској блискости ових жанрова. Истраживање проблематике биће преломљено кроз призму стилских мена – егзотични пејзажи својствени романтизму, било да су Русоови или Љермонтовљеви, уступиће место градском пејзажу реализма. Ова просторна промена ће се одразити и кроз уметничка средства. Реализму близак жанр романа ће од простора и географије епа, довести до термина „мапирања града“ у савременим проучавањима перспектива и хоризоната (да употребимо још једну метафору географије која се користи у проучавању књижевности) уметничког дела⁶.

Која је сврха проучавања географије коју препознајемо у епским песмама? Зашто ћемо просторне појмове назвати термином *географија*, дословно *земљопис*? Одговоримо прво на ово друго питање: еп, ма како га дефинисали, као усмену творевину духа или као писани књижевни жанр након Вергилија у Европи, али већ са таблицама *Гилгамеша* у Ниниви, творевина је духа која има велики број додирних тачака са географијом, науци и вештини драгој старим Грцима, морепловцима и трговцима. У географији се ради се о премеру, истраживању простора, али и времена, кроз чију призму се прелама историја, култура, морал, традиција, баш као и у уметности епске песме. У географији, без обзира на њене претензије да буде наука, сличне претензијама тзв. науке о књижевности, нема имперсоналног и објективног, она је подједнако опис онога који описује колико и онога што се описује, и то је очигледно погледамо ли арапске карте средоземља на којима је север на доњем делу приказа, или Појтингерову карту римских путева. Сама подела географије као науке на *geographie humaine* и *geographie physique* и

⁵ На слици Салвадора Далија *Нарцисова метаморфоза*, лик Нарциса је празног лица, окренутог не води, већ себи, и удвостручен је у паралелној каменој фигури., удвостручено тело Нарциса, након метаморфозе, и кроз њега пејзаж у празнини која зинула на торзу. Спомињање језера у песми недвосмислено показује да је Дали читао пажљиво Паусанија. Дали је написао и надреалистичку песму истог наслова, која чини целину с платном.

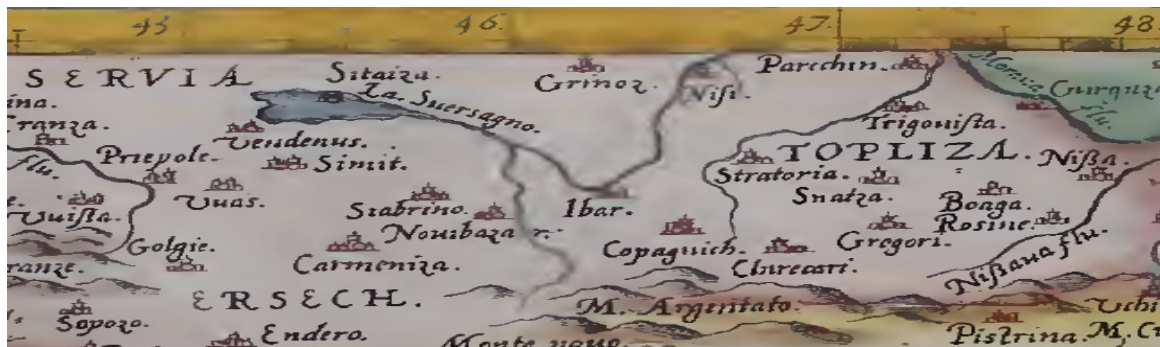
Salvador Dalí, *La Métamorphose de Narcisse* : Poème paranoïaque, Éditions surréalistes, Paris, 1937.

⁶ Simon Rycroft, Stephen Daniels *Mapping the modern city: Alan Sillitoe's Nottingham* New Series, том 18, бр. 4, Wiley, London 1993. Рајкрофт је географ који се бави пејзажима романа, за који каже да је као жанр „географичан“.

Simon Rycroft *Swinging City: A Cyltyral Geography of London, 1950-1974*, Ashgate, London 2011.

методолошки дуализам који је уграђен у њене темеље сведочи о сродности са уметностима, и посебно књижевношћу. Географске представе имају све одлике ликовности, и пре Меркаторових географских карата испуњених бакрописима егзотичних крајева и митолошким референцама и илустрацијама, као и ознакама ружа ветрова⁷. Тако је и код његовог пријатеља Ортелијуса који је први објавио петојезичну збирку географских карата⁸. Географски појмови имају своје оквире, и географ има подједнако строге оквире духа као и епски певач, подједнако важно место на социјалној лествици. Јер епски певач даје живе примере јунаштва, модел понашања, макар за претежни део постојања епске живе традиције, а трговац мора од географа да сазна копнене и морске путеве набавке соли, вина, уља и зачина. Често су сви они, трговац, јунак, певач, разбојник, географ, једна личност, као што је то случај и са Тешаном Подруговићем. Неки проучаваоци Хомера су у Одисеји видели епску мнемотехничку методу сналажења у простору, где би епска песма била начин да се географски појмови неопходни античком морепловцу запамте⁹. Начин поимања простора епских певача, њихове географије, омогућава нам да распознамо танане преливе у њиховом начину размишљања, да се бавимо како

⁷ Пре Меркаторових карата је свакако је најважнија картографска школа из Дијепа, која је средином шеснаестог века произвела већу количину ручно сликаних географских карата, чији су наручиоци били Анри II, француски, и Хенри VIII, енглески краљ. Она се у великој мери ослањала на португалске мапе, за које се верује да црпу знања из кинеске традиције морепловства.

сл.1. Детаљ Ортелијусовог Атласа који приказује територију Србије

Ортелијусове карте приказују на више табли и Србију, и тај је приказ врло занимљив у погледу начина на који се она види. Каравански путеви су присутни у топонимији на карти. Србија је представљена и под својим именом, присутан је и термин Rascia који означава данашњу покрајину Војводину, ту је Топлица, а од градова Земун, Пријеполје, Параћин, Ниш. На карти Европе, на почетку Атласа, уцртана је станица Церница на караванском путу од Јадранске обале до унутрашњости Балканског полуострва. Овде је приказан детаљ карте који приказује Грчку, код стране 40. издања из 1570, издање доступно преко Boston Public Library, Norman V. Leventhal Map Center, као и <http://memory.loc.gov/ammem/gmdhtml/gnr1ort.html>, Конгресна библиотеке САД.

⁹ Jean Cuisenier, *Le périple d'Ulysse*, Paris Fayard, 2003. Жан Кизеније детаљно пореди савремене поморске пељаре (пилотске карте за навигацију) Средоземног мора са текстом Одисеје, профиле острва и морске струје. Књига је писана на основу пловидбе једрењаком аутора, са екипом хелениста, лингвистичара, историчара и навигатора. Аутор Хомеров текст представља на убедљив начин као ризницу економских, етнографских и наутичких података.

реалним простором, тако и магијским, фантастичним, пре свега покушавајући да схватимо онај аспект који је нама најважнији, а то је аспект уметничког дела. Истовремено ће нам се указивати, као археологу који откопава град стар три хиљаде година, разни слојеви епског песништва: историја, морал, конвенције жанра, атавистички слојеви многобожачких религија, од трачког коњаника до онога што том коњанику дугује плаховити Марко, резултати преплитања са православљем или исламом, културама других народа. ПUTEВИ кретања трговаца, хајдука, певача ће се такође појавити, не на последњем месту. Географија у епици истовремено има и просторну и временску димензију, она је пресек културних контаката, некадашњих, и савремених певачу, и поглед на њу је синтеза и прозор у оно што Срејовић назива *поетском антропологијом*, на корак до науке, али у сфери ломљивог и осетљивог повезивања хетерогених чињеница из веома различитих подручја. Укључена у поетику и стил епског дела, ова њихова димензија могла би се означити и као *поетска географија*. Основна особина епике јесте њена централна позиција, између традиције, вере, богова, људи, места и битака, да употребимо Ломин термин, *интерпланарност*¹⁰. Најшири увид у *интерпланарну* слојевитост и богатство, уметничко и археолошко, које садржи епско песништво, само једно од многих врата кроз које можемо ући на путу до разумевања „јуначке“ песме, епа, као уметничког дела. Поред синтезе која почиње на пољу археологије, Срејовићеве, мало је сличних покушаја, а једна од њих је, када је у питању изучавање народне књижевности, синтеза у најзначајнијој књизи која се бави истовремено и реалном географијом и митологијом, објављеној у последњих десет година, *Пракосову* Александра Ломе (2002.). Она речито говори о сврховитости проучавања географије епа, пре свега својим резултатима. Наслов у

¹⁰ „Желимо ли једном речју означити то својство појединих места, да се доживљавају као пресеци егзистенцијалних равни, погодан израз био би интерпланарност (lat. *inter* „међу“ + *planaris* од *planit* „раван, план“). Тај термин можемо слободно применити и на епску песму, разликујући је тако од унипланарних поетских остварења, оних која се крећу само на једној равни, опевајући само људске или само божанске ствари, као и од оних мултипланарних, која се, у виду поређења или екскурса, скоковито крећу по разним нивоима егзистенције; ако је јунак, грчки херој неко ко се од човека уздиже до (полу)бога, онда је јасно да се епска поезија по дефиницији дешава у прелазној зони између стварног и оностраног, између људске и божанске равни, дакле да је интерпланарна у ономе смислу у којем сваки јуначки подвиг (од под(в)игнути се) или пад значи промену егзистенцијалног плана, или, да се изразимо неоплатонистички, помак навише или наниже на „лествици бића“. Александар Лома, *Пракосово* : словенски и индоевропски корени српске епике. Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002. У: *Увод*

Александар Лома, *Пракосово* : словенски и индоевропски корени српске епике. Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002, *Увод*

поглављу које се бави Косовом, *Поље ни на небу ни на земљи* говори у ком је правцу преовладао смисао ауторове синтезе: исходиште је митологија, најшире схваћена индоевропска, али она и није једини циљ.

Када је у питању бављење поетском географијом, видећемо у делу нашег рада који се бави *Женидбом Душановом* и историјом расправе о Леђан-граду да је реч о књижевној и теоријској дискусији која траје више од једног и по столећа. Ако је и било дилеме о важности питања епских итинерера, било да се они описују земљом или небом, *Пракосово* јесте сведочанство о томе колико је и даље актуелна тема Косова за српску књижевност, и духовност уопште. Упркос онима који желе сместити бављење косовским митом у уске националне оквире, из најбољих или најгорих намера, ругајући се или имајући према ономе што Косово представља некритички однос, творце традиције косовског мита, његове тумаче, настављаче, тај мит води управо у контекст општељудских вредности, у највеће духовне ширине, а не у сужавање видика. Ако је пут којим нас води Чајкановићево и Ломино схватање добар, а јесте, пут је који иде од српске ка индоевропској епској традицији, и у њој се митолошки сукоби транспонују са више на људску раван, и обрнуто, са људске на вишу, божанску. У том се случају може закључити да је божанска топографија транспонована у људску топографију, и да еп приказује људе који иду стопама богова, како Гилгамеш, тако и Марко.

Географски елементи у епској песми нису *тема* у оном смилу у којем их проучава и издваја онај начин гледања проучавања књижевног дела који се назива *тематологијом*. Они су конститутивни елеменат епа на начин на који је организација оркестре конститутивни елеменат трагедије, а не *тема*. Нема *теме* доласка гласника у трагедији, или *теме* проношења мртвог тела, као што то није случај ни са *темом* одласка епског јунака на Косово. Јунак иде на Косово и само име локалитета подразумева испуњење сасвим одређене судбине, јасно дефинисане у епским оквирима. Кретање ка Косову је као кретање свештеника у олтару - сваки корак има симболичко значење јасно дефинисано у оквиру српске традиције, али и шире индоевропске.

Требало би одредити место проучавања епа у ономе што се условно назива "наука о књижевности". Наука се бави само оним што је опште, а пошто је у књижевности свако дело појединачни феномен, то се она делатност духа која се бави књижевношћу може називати науком само уз одређену резерву. Овакав став

није одбијање схватања науке о књижевности као науке – сцијентистички однос, строгост методе и прецизна терминологија су незаменљиви – али да би се избегле могућне грешке, морају се схватити и ограничења њеног схватања као науке у строгом смислу¹¹. У једној хуманистичкој дисциплини која има амбиције да користи научну апаратуру, имамо посла са термином који је такође далеко од тога да је недвосмислено дефинисан: епом. Придев епско произашао је из појма епопеје. Епопеја је дефинисана као дугачка песма која слави подвиге једног јунака, што је дефиниција којој наша јуначка песма само делимично одговара – али зато одговара модернијем виђењу епа, оном Жоржа Димезила¹², који у трипартитној подели космоса Индоевропљана види не само начин схватања религије и мита, већ и књижевности¹³. Димезил је, до детаља бавећи се митом, оставио место и за књижевност као аутономну појаву. Величина Димезила је ту да нас подсети на величину Веселина Чајкановића, чије су идеје често паралелне са Димезиловим, али оно што је важно када је Димезил у питању, за нас, јесте да његов концепт трипартитних функција важи и за наративне структуре.

Ипак, и поред важности Димезилове трифункционалности која је битно утицала на проучавање старих религија, воспостављањем компаративне митологије, проучавања питања епа и даље су у сенци разматрања Хомера. Често је управо бављење хомерским питањем осветљавало основне принципе епског стварања. Када је реч о јужнословенској епици, свакако да су изузетно значајни радови Перија и Лорда. Иако започети са амбицијом да теренска искуства са живим јужнословенским епским певачима унесу светло у технике хомерске традиције, догодило се да та светлост обасја и саму јужнословенску епику.

На самом почетку записане књижевности стоји баш еп, *Гилгамеш*, записан на глиненим плочама, и жанр којим се бавимо има право првенства у проучавању светске књижевне традиције. Савремени роман, и уопште жанр романа дугују епу

¹¹ Светозар Петровић, *Природа критике*, Либер, Загреб 1972.

¹² Georges Dumézil, *Mythe et épopée I. II. III*, Gallimard, Paris 1995, састављена од : *L'Idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* 1968 ; *Types épiques indo-européens : un héros, un sorcier, un roi* 1971. Већ у докторској дисертацији под насловом *Le Festin d'immortalité. Étude de mythologie comparée indo-européenne*, 1924, он пореди амброзију са сличним напитком из индијске митологије, амртом. Синтетички ум, а последица тога јесте да је најчешћа примедба која му је стављана управо да себи дозвољава превише слободе у тумачењима.

¹³ О односу беле и црвене боје у нашој епици, и у којој мери Димезилова схема прати поделу боја и светова код нас, пише М. Детелић у:

Мирјана Детелић: *Dumézil between the east and west. Formulaic use of attributes white and heroic in South Slav oral epic poetry*. Zeitschrift für Balkanologie, 47, Wiesbaden 2011, 2, 153-162.

све, њихова органска веза јесте, осим самог приповедања, и поджанр пикарског романа, у коме пикаро путује кроз пустоловине. Гилгамешово путовање у потрази за травом бесмртности у средишту је радње најстаријег епа. Природа овог путовања и његове географије даће печат свим епским путовањима, све до жанра романа, оно је истовремено кретање кроз имагинарни и реални предео, кретање тела кроз простор, али истовремено и кретање душе која жуди за једним метафизичким циљем. Тај печат Гилгамешовог лутања у два света, физичком и духовном, носиће не само еп, него целокупна књижевност која је расла на овим темељима, па ће је имати и лутања Гетеова кроз Италију, и Љермонтовљево путовање у Ерзерум. И путовање по младу од Рисна до Митровице у *Ришњанин хаџији* и *Лимун трговцу*, песми коју је Вук записао од Тешана, истовремено је физичко кретање преко планинских превоја и потрага Ришњанин хаџије за срећом, недостижном за њега колико и за Гилгамеша. Први ће изгубити невесту, други Енкидуа, обојица ће се суочити са смислом живота и смислом смрти, и стајати пред тим питањем као пред зидом који се не може прескочити.

Питање смисла епске песме јесте питање сврховитости уметничког дела, а тиме се филозофија уметности бави већ двадесет и пет векова. Епска песма као жанр је срећом старија од филозофије уметности и отуда су њене обавезе према филозофији уметности мање, сама тврдња са становишта естетике¹⁴ може звучати као цинизам, али са становишта историје књижевности близу је истини. Епско песништво за певаче и њихову публику, пре само сто година, а за одређену публику и данас, није естетски предмет, већ месо живљења, ваздух који се дише, историја и етички кодекс, истина вишег реда. На исти начин се разликује однос историчара уметности према икони од односа онога који ту исту икону у литији носи. Но врло је мало естетских предмета који се могу проматрати без резерве такве врсте, и на крају крајева, и античка драма је део службе боговима, ритуал, а не текст за себе. Сазнање о битној различитости наше рецепције у односу на рецепцију певача и њихових слушалаца ипак нам намеће одређену врсту обавеза. Није само разлика између схватања епа као ритуала или само књижевне врсте међу другим књижевним врстама једина важна. Битна је и разлика између епа као текста

¹⁴ Овде термин *естетика* који је формулисао Баумгартен у првој половини осамнаестог века на темељима картезијанске филозофије употребљавамо у смислу којим он покрива и питања филозофије уметности далеко пре његовог настанка. Александер Баумгартен: *Филозофске медитације о неким аспектима песничког дела*. БИГЗ, Београд 1985.

и епа као усмене уметности. Запис варијане, разликује се од песме која је певана и стално мењана, публице, расположења. Ова констатација није жал за једним временом у коме је било могућно, ако сте трговац или путник Балканом, имати за водича човека, обичног, који је за себе могао у мрачној ноћи отпевати *Женидбу Душанову* или какву другу сложену епску песму¹⁵, већ покушај да се препознају разлике у намери да установимо колико смо у стању да разумемо традицију чији смо наследници. Исти проблем имамо и са рецепцијом *Гилгамеша*¹⁶. Перцепција већ представља препреку, а где је способност стварања сложених садржаја, способност њихове стваралачке репродукције? Може се рећи да и у време потпуне присутности епске традиције у свакодневном животу певање није било дар који су сви имали; да су гуслари били сталеж о чијој је посебности сведочио ако ништа друго, а оно посебан жаргон гусларског еснафа. С друге стране, свака кућа је имала гусле и по неког укућана који је знао да пева; ако и претпоставимо да је тек понеко знао да пева, опет долазимо до импресивне множине људи способних да певају јуначку песму.

Слобода у тумачењу уметничког дела део је традиције анализе који се неговао у двадесетом веку у Европи, али тврдња да су значења једне песме бесконачна за логичну последицу имају закључак да је број могућих тумачења бескрајан, што укида сваки јасно дефинисани смисао.

Отуда наша обавеза да ипак покушамо да утврдимо значење епске песме којом се бавимо, или више слојева значења ка којима нас она води, а нама су важна. Једно је јасно: у случају наше јуначке песме не можемо говорити о *сврховитости без сврхе*, у Кантовом смислу¹⁷. Епска песма може бити посматрана као таква, али она то није, као што то није ни неки Посејдонов кип. Мајстор који га је правио може бити самосвестан, као што је то и песник *Илијаде* велећи да су се богови сукобили око

¹⁵ Ами Буе, *Ami Boué Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire* W. Braumüller Беч 1854,

¹⁶ Оставимо по страни став да се овде ради о суштинској разлици између усмене и писане традиције: човек почетка 21. века има проблем и са перцепцијом сложених уметничких форми, дугачких романа, као што је четворотомни *Јосиф и његова браћа* Томаса Мана, или осмочасовна верзија Бергмановог филма *Фани и Александер*, квалитетним и концентрисаним слушањем целе једне дугачке Малерове симфоније. О овоме сведочи доминација кратке приповетке, видео спота, или композиција чија је дужина од три до пет минута.

Томас Ман: *Јосиф и његова браћа*. Нови Сад : Матица српска, 1990.

¹⁷ Имануел Кант: *Критика моћи суђења*. БИГЗ, Београд 1991, сврховитост предмета уколико се на њему опажа без представе о некој сврси, стр. 127.

Троје да би песник певао, он може своје дело довести до формалне перфекције, али тај кип, баш као и еп, остају део култа, религије, магијске радње, усмене историје која подучава и васпитава. Уметничко дело старијих епоха с једне стране има статус занатског артефакта, као и сам уметник на кога се гледа као на занатлију, али су и његове функције често сложеније од оних који се дају наслутити из захтева које формулише естетика после седамнаестог века. Њихова сврха је иста као и сврха моштију светаца у стакленим ковчежићима, да освећује, а у случају епске песме да еманира јунаштво и мушке моћи предака који се у песми призивају. И зато епски певач није само мајстор-занатлија свог посла, већ и жрец. Наша материја почиње да нам измиче оног тренутка када покушамо да јој се приближимо као уметничком делу у савременом смислу, јер губимо једну њену важну димензију. Она ће нам бежати и ако јој се приближимо као тексту, јер она то можда јесте за нас, али није у свом природном окружењу у којем се стално мења, од конака до конака, иста песма различита за харамбашу и пашу, увек *то исто само мало друкчије*, увек различито.

Још најмање један начин гледања оптерећује наш поглед на епску песму: њено виђење као историје, историјског извора, легенде базиране на историјским чињеницама. Епска песма свакако да је и историја, али не само историја, што је вероватно јасно савременом истраживачу, али није на исти начин „очигледно“ публици која песме слуша и истраживачима народне књижевности и јуначке песме. И сами епски певачи држали су до тога да им се верује, а и публика је била врло осетљива на оно што је изложено, нарочито публика која је учествовала у бојевима о којима се пева.

"... Слушаоци, у томе се слажу сви посматрачи гусларског певања, пажљиво учествују у догађају који се опева (реч је разуме се увек о патријархалним срединама где је јуначка песма још почетком овога века била најпотпунији израз њихових херојско-етичких идеала и погледа на свет). Они контролишу певача, нарочито ако се опева какав познат савремени догађај, или неки познати песнички сижје. Догађа се да се неко умеша и заустави певача да исправи грешку; у случајевима великог незадовољства публика ће чак и напустити даље слушање или

ће гуслару, за време паузе, намазати струне лојем и тако онемогућити даље певање." ...¹⁸

Вук љутитом Књазу Милошу покушава да објасни разлику између стварности и песничке истине у чувеном писму у коме се брани од примедби на то како је књажев лик приказан у песмама које су штампане. Књаз је знао да ће начин на који је опеван бити коначни суд о њему, и да ће заувек бити његов заробљеник. Свестан да је то оно што ће остати беснео је на Вука због песама више него поводом писма у којем Вук до гола свлачи његову владавину¹⁹. С правом: ми јесмо постали заробљеници таквог гледања на књаза. Опште је место постала његова лукавост, и љубљење папуче у борби за већи степен независности Србије. Заборавља се његово јунаштво, да су у борби убили коња под њим, и да би му се пружила прилика да буде политичар, он је морао прво постати вођа, не само одстрањивањем осталих заинтересованих за вођство, већ и храброшћу у којој се презире сопствени живот. Током времена и јуначка пјесма је имала статус историјског документа, па је стварност у *пјесму обучена*, била једноставан пут *од пјесме до збиље*. Не мислимо да је Вук крив за претерану ревност у откривању „историјске истине“, он је знао танку границу између догађаја и његове обраде, важност коју је певач придавао чисто уметничком у песми.

Тиме наравно не мислимо рећи да јуначка пјесма, епика, не могу бити прворазредни историјски извор, нарочито када су у питању епови цивилизација које су давно нестале са историјске сцене, већ само констатовати да однос истраживача који у њој траже и налазе историјску збиљу стоји у диспропорцији са бројем истраживача који користе остале могућности за истраживање које она пружа. Библиографија проучавања коју можемо наћи показује нам да се у проучавању епске песме најчешће указује на историју, политику, повест схваћену као истину о историјском догађају.²⁰

¹⁸ Радослав Меденица: *Гуслар и његови слушаоци*. Прилози проучавању народне поезије, XI, Београд 1938, стр.171.

¹⁹ Михаило Гавриловић: *Милош Обреновић и Вук Стефановић Караџић*. Летопис Матице српске, 251 и 252, Нови Сад 1908.

Јаша Продановић: *Вук Караџић и Милош Обреновић*, Еос, Београд 1938.

²⁰ Ђенана Бутуровић: *Географски простор муслиманске епике*. <http://www.bosona.com/geografski-prostor.html>/ приступљено 11.03.2005.

Питање односа јуначке пјесме према историји рекапитулирао је Јован Деретић у чланку *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*²¹. Он констатује да су и Вукове песме разврстане по историјском принципу, и да их је поделио на песме најстаријих, средњих и новијих времена. Деретић примећује да *...чим се напусти становиште народне епике у целини и узму у обзир појединачне песме питање историчности народне епике појављује се у сасвим другачијој светлости. Први је Вук Караџић сасвим одлучно тврдио да у народним песмама ни старим ни новим "не треба тражити истините историје." Емпиријска истраживања убрзо су потврдила његову теоријску претпоставку...*²²

Ако дакле у епској песми поред историје, а и изнад ње као њен смисао налазимо мит, култ, (у етимолошком смислу *гајења*), вере, обреда зазивања духова предака, у примењеној епској географији наћи ћемо митску географију, култну географију, географију вере. Балкански културни континуитет, и када је митологија у питању, омогућиће нам да се преко епике, тужбалице, бајке као лествама крећемо доле у предисторијске слојеве једног поузданог песничког памћења, и да пронађемо куле и градове наших предака по ливадама и вододеринама, али да их пронађемо и у једној заједничком духовном напору. Модел места на којима ћемо наћи куле и градове понавља се, гдегод се наши преци кретали; имаће заједничке особине и у Пенџабу, и на Кавказу, и на Балкану. И у географији епа, као и у његовој историји, задираћемо у слојеве конкретног који нас могу одвести на друге континенте, у трагу, назнаци, често с оне стране доказивог, а могу имати и потпуно друге контексте. Речит је пример индијског епа, који се у реалној географији оријентише према рекама; међутим, оно што је занимљиво, јесте да на два места у Индији, врло удаљена међусобно, имамо групације река истих имена, и то се односи на мрежу главних токова и притока. Једна је на истоку, друга на западу индијског подконтинента. Да ствар буде занимљивија за нас, из дискусије која покушава да установи која је од тих хидрографских формација пра-епска, види се да је савременим научницима итекако стало до тога да ли је изворна традиција дошла са истока или запада, с тим што у овом случају запад представља исламски Пакистан

²¹ Јован Деретић.: *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*. Сопоћанска виђења, Епика и историја, Нови Пазар, 1989, бр. 8.

²² Исто

и Авганистан, а исток хиндуизам и будизам, што проучавање, као што је и код нас често случај, ставља у савремени политички контекст²³.

Наше бављење конкретном песмом, *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*, ићи ће за тим да полазећи од Тешанове песме, тумачи слојеве њеног смисла. Географија ће бити посматрана кроз призму тог смисла. Географија епске песме није релевантно питање ако се одвоји од смисла, и тематологија није ништа друго до састављање статистичког прегледа тема, што овде није намера када је реч о географији. Чињеница је да и статистички преглед тема може бити важан, баш као и статистички преглед акцентуације стиха. Учесталост употребе географског имена *Дунав* у крајевима врло удаљеним од Дунава, Охридском, Прилепском крају може нам говорити истовремено и о путевима традиције, и о схватању хидронима у митолошким оквирима, али ова метода на месту циља уместо средства само је слепа улица. Поред самог проучавања употребе географских имена и појмова, мапе имагинарних и реалних предела по којој се креће машта песника, нама ће сами појмови географије у епу бити средство помоћу којег ћемо се песницима прикрати и открити њихове технике. У певању епске песме тешко је разлучити шта је стваралачки акт, шта проста репродукција, шта интерпретација. Велики интерпретатори могу исту песму оденути новим рухом, као што велики пијанисти то могу да чине. Нама нажалост не остаје много од те интерпретације, осим када је она ишла до стваралачког акта: ствари исто стоје као и код великих композитора о чијем конкретном извођењу дела не знамо много. Шта знамо о Бетовену пијанисти? Исто оно што и о Тешану Подруговићу као казивачу. Он није певао уз гусле, него је више казивао, декламовао; као да постоје унутарњи песнички разлози постепеног одумирања употребе инструмента уз јуначку песму. У њиховим делима чујемо, читамо, код првог снагу и енергичност о којој су савременици говорили описујући његов пијанизам, код другог мирноћу декламовања, кристалну јасноћу и прецизну организацију, о којој је и Вук говорио описујући Тешанов начин певања без гусала. Оно што стоји између замишљеног дела и његове реализације је *техника*.

Говорећи о Крочеу и "прародитељском греху" теоретичара уметности, Гостушки каже: *Дакле, између интуиције и израза стоји огромна провалија која се зове*

²³ Bhagwan Singh Syryavanshi: *Geography of the Mahabharata*, Ramanand Viya Bhawan, New Delhi, 1986.

*уметничка техника. За њено потпуно савлађивање није довољан само неки апстрактан рад, као што се обично мисли, већи теленат првог реда.*²⁴

Техника није само потцењена када су у питању теоријска размишљања о уметности, нити је у разматрању свих уметности подједнако занемарена.

Када је реч о скулптури, свако има свест о савлађивању материјала, о чисто физичком делу посла, о техници у смислу да је вајар, вајајући коњаника, на пример, принуђен да решава врло компликован математички и статички проблем, и да се длетом избори против тврдоће камена у облаку прашине уз опасност да непредвиђена пукотина у материјалу све уништи.

Када је у питању књижевност, посебно песништво, публика је већином и даље под утицајем концепције изненадне инспирације, која муњевито води од идеје до реализације, а та концепција је настала почетком деветнаестог века, када је уметник изгубио статус занатлије. Ова романтичарска концепција песнику је дала ореол генија, али му је одузела мајсторски и цеховски понос. Код епике ствар је управо обрнута, певачи одбијају и помисао да је песма њихова, него чак и када јесте, кажу да су је чули од неког другог – осим код Перија и Лорда, сведочанства о таквом односу према „новом“ и „старом“ су многобројна.

У разматрању уметности занемарена је техника, а од свих уметности, понајвише у књижевности, и посебно на терену народне књижевности. На њу се гледа као нешто што се само од себе рађа, као јабука на грани. Једна од тешкоћа је била та да је много времена требало да би се признао појединачни уметник у народном стваралаштву, да се он издвоји из анонимне гомиле којој се давао назив, у множини, *народни ствараоци*. Радови Перија и Лорда²⁵, мотивисани разматрањем хомерског питања додуше, допринели су да се види део компликоване технике епског певача. Али већина теоретичара и историчара књижевности и даље гледа на стварање епске песме више као на несвесни чин, него као на мукотрпан посао свесног грађења целине. Сама техника формулских израза, устаљених епитета, формула, техника надграђивања која привидно даје могућност да се песма унедоглед шири, даје илузију "природности" тог процеса. Прецизност употреба топонима коју је показао Тешан Подруговић, а коју ћемо јасно видети поредећи пут сватова из Митровице ка попришту боја у Коритима, део је рационалног приступа,

²⁴ Драгутин Гостушки, *Уметност у недостатку доказа*, СКЗ, Београд 1977, стр.40.

јасне технике коју ништа не може помутити, па ни певање, одбачено као вишак.²⁶ Вуков омиљени певач одбацује гусле, као и Хесиод што одбацује егејску лиру, формингу. Алија Наметак сведочи о истом феномену у певању епских песама босанских муслимана исељених у Анадолију.²⁷ Тешан ту показује ону меру *трезног пијанства*, да употребимо Пиндаров израз, као и Софокле: разиграност и занесеност, као у приповедању фантастичних догађаја у *Међедовићу*, али и потпуну контролу израза и савршену економију, до шкртости, уметничких средстава. Када невеста на умору, у *Ришњанин хаџији* и *Лимун трговцу*, каже *прођи ме се*, да би остала сама пред смрћу, нема описа реакције епских јунака, нема ничег сувишног. Зато мора бити и сваки географски детаљ функционалан: у функцији реалне географије, песничког језика, мита који је увек присутан, у првом или другом плану. У светлу такве економичности израза, можемо веровати песнику да нема случајности када је у питању свака његова изговорена реч.

²⁵ Алберт Бејтс Лорд: *Певач прича, 1, Теорија, Певач прича 2, Примена*. Превод Слободанка Глишић. Просвета, Београд 1990.

²⁶ Џон Кертис Франклин разматра структуралне сличности између Хомерског и јужнословенског певања, са акцентом на значењу мелодије. John Cyrtis Franklin :*Structyral Sympathies in Ancient Greek and Soyth-Slavic Heroic Song*, Hickmann, E./Eichmann, R./Kilmer, A, *Archäologie früher Klangerzeygung und Tonordnyngen. Studien zyr Mysikarchäologie* 3, Rahden, 2002), 441–51. ПДФ текст доступан на: <http://www.kingmixers.com/FranklinPDFfilescopy/StryctyralSympathiesGreekSlavic.pdf> . Приступљено 3. јануар 2008.

²⁷ Алија Наметак, *Певање уз чибук*, Рад 9-ог конгреса савеза удружења фолклориста Југославије Мостар и Требиње, 1963.

II

Поглед на књижевност из угла географије

Пре него што се осврнемо на однос књижевности и географије, простора, корисно је укратко направити преглед из угла саме географије као науке и видети какав је њен положај према другим хуманистичким дисциплинама, књижевности и науци о књижевности.

Проучавање географије и простора у књижевном делу може се замислити како из угла науке о књижевности, тако и из угла географије, подједнако легитимно. Теоријски развој ове науке иде у правцу давања већег места субјективном и индивидуалном, па дакле и још ближе проучавању културе и књижевности. Та је тенденција видљива још од њеног настанка као науке у античко доба, а у Србији од Јована Цвијића. Географија је често укрштала путање са проучавањем цивилизације. Након развијања постмодерних географских теоријских поставки понекад је била сведена на њих, на поглед из угла човека, групе људи, племена.

Било је и покушаја одвајања географије од човека, са школом *нове географије* у прошлом веку, али то готово да је изузетак, и географија као наука се увек враћала човеку, и свим његовим делатностима, међу њима и књижевности.

Још је класична географија узимала у обзир културну историју; Херодотова *Историја*²⁸ се бави медитеранским народима не само са становшта историје. Детаљни описи географије и културе, обичаја и вере античког Египта, спојени са сасвим грчком особином уживљавања у перспективу другог, друге културе у овом случају, чине оца историје и оцем културне географије, као и етнографије.

²⁸ Херодот: *Херодотова историја*. превод Милан Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1980.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

сл. 2. Херодотова географија, А. Дифур, 1859. Национална библиотека Француске²⁹

Велики путник, Херодот није могао а да кроз своје несумњиве књижевне таленте не покаже да је и велики географ: његови подаци о географији и хидрографији античког Египта, у коме су се гране Нила мењале услед гомилања наслага, и које без његових података модерни научник не би могао да реконструираше.

Оно што је Огист Конт значио за науку уопште, са крунисањем позитивизма у деветнаестом веку, у географији као науци значио је француски географ Видал де ла Бланш³⁰, (Vidal de la Blache) у чијем је часопису "*Annales de Géographie*" рад

²⁹ А.-Н. Dufour: *Géographie d'Hérodote* G. Barba, Paris, 1859. Доступно на сајту Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-12444, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb407509397> Приступљено 5. јуна 2010.

³⁰ Paul Vidal de La Blache, *Autour de la France : états et nations de l'Europe*, Delagrave, Paris 1889. Врло занимљиве су његове тезе о односу језика и нације, дефинисане као „морално биће“, стр. 41. Он хрватски види као дијалект српског језика.

Јована Цвијића праћен још од 1901, све до некролога поводом смрти нашег знаменитог географа. Он је објавио и чланак нашег првог етнолога Јована Ерделјановића, 1905, и оснивач је и географије која се бави пре свега човеком. Последица таквог погледа на географију је довођење у центар интересовања и антропогеографије, етнографскије, културе, књижевности, људских активности, свих аспеката цивилизације. Од контовског позитивизма и географије деветнаестог века која је увек човека видела као одређеног природним окружењем Видала разликује одбијање тако стриктног детерминизма. Близак таквој француској концепцији географије, Цвијић је постао и значајан антрополог и етнолог. Питање које је себи Видал постављао, а за њим и Цвијић, јесте: шта објашњава избор одређеног начина живота, уместо неког другог? Овакво постављање питања претпостављало је одређен вид аутономије човека у односу на природу, што је било ново, нарочито у односу на англо-саксонску географску школу. Таква оријентација географије као науке отворила јој је хоризонт других хуманистичких дисциплина, што се види и у Цвијићевим радовима. „Класична географија“ између два светска рата дефинисана је Видаловим погледима, и појмовима средине (*milieux*), области, (*régions*) врстама живота (*genres de vie*) и густином (*densité*).

Подједнако је важна географска школа Берклија, Универзитета у Калифорнији, чији је најважнији представник Карл Зауер (Carl Sauer). Он је афирмисао појам *културног пејзажа*³¹, употребивши појам немачког географа Ота Шлитера (Otto Schluter). За Зауера, природа може објаснити делимично пејзаж, али постоји и важан људски допринос. Да би се објаснио начин на који људи мењају околину пашњацима и обрађивањем земљишта, треба се вратити проучавању културе, доместификацији земљишта, и бавити се првобитним заједницама, америчким индијанцима, пре него западном цивилизацијом. Његова класична дефиниција *културног пејзажа* гласи: „*Културни пејзаж обликован је почев од природног пејзажа од стране културне групе. Култура је оно што делује, природна средина је медијум, а културни пејзаж је резултат*“. Треба ипак додати да је његово полазиште феноменолошко, а не стриктно у функцији културе. Географија пејзажа у којем се крећу јунаци јуначких песама, епова и њихових делова, пре свега је географија културног пејзажа. Део тог културног пејзажа јесте и град, и

³¹ Car. Sauer, 1925. *The Morphology of Landscape*. University of California Publications in Geography 2 1925. стр.19-53.

римски путеви³² и мостови, османске чесме и ћуприје, митолошки контекст појављивања вила на тим путевима и раскршћима цивилизација.

Такозвана *нова географија*, која се рађа након шездесетих година прошлог века, школа просторне анализе, одбацује класичну географију, и са њом и културу, пребацујући јој да није довољно научна, јер није у потрази за законима. По њој, неопходно је одбацили јединственост пејзажа да би се виделе његове географске закономерности. У средишту такве нове географије је њен идеал, *homo oeconomicus*, чије се радње могу предвидети и лоцирати унапред, и он је *информисан, у потрази за максимизацијом профита, рационалан, сам, универзалан*. Географија је усвојивши такав поглед на свет усвојила статистички поглед, и ту је култура вишак. У критици такве концепције географије која се појавила од средине седамдесетих година, поставља се питање да ли такав *homo oeconomicus* уопште постоји. Ако је просторна анализа, у нашем случају анализа простора уметности, наука о човеку, онда таква нова географија негира оно што је предмет њеног проучавања.

Нови правци проучавања географије имеђу седамдесетих и осамдесетих година прошлог века излажу критици просторну анализу, са више становишта:

Географија перцепције се бави проучавањем посебних географских области, враћајући се унеколико моделу *homo oeconomicus*-а, са правом на посебну перцепцију света, не водећи рачуна о могућности постојања објективне реалности.

Хуманистичка географија, која своје корене има у феноменологији најближа је књижевности и геопоетици. Таква географија је стављена у функцију човека, и она разликује топофилију од топофобије, места на којима се људско биће осећа добро или лоше.

Феминистичка географија хоће да одреди да ли је *homo oeconomicus* мушког или женског пола, јер је разлика велика, они не деле исте прилике; осим тога патријархално и фалоцентристичко друштво је друштво дискриминације, и то се

³² Иво Бојановски: *Римски путеви, Римска цеста Нарона-Леусиниум као примјер саобраћајног континента*, Академија наука БиХ, Центар за балканолошка испитивања. Годишњак, књига 10. Сарајево 1973, стр. 137-187.

Иво Бојановски: *Долабелин систем цеста у римској провинцији Далмацији* : докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Сарајеву. 1971.

Тиро Трухелка: *Римска цеста у котору Сребреничком*. Гласник Земаљског музеја БиХ, 1891, стр.239-245.

мора подвући. Простор је у дефиницији пола и учествује у понављању модела односа доминације.

Када је веза између културе, широко схваћене књижевности, што ће рећи и оне усмене, у питању, проблематици о којој је овде реч најближа је *географија културе* у строгом значењу тог термина, иако постоји више приступа.

На првом месту је ту Трошеов (Trochet) појам „традиционалних цивилизација и културних области“. Ако се пак прилази географији са становишта културе, географски појам се може објашњавати културом. Такво схватање географије, као и Трошеово, блиско је географској терминологији која нам се чини употребљива за наше потребе у проучавању географског појмовника Тешана Подруговића. За схватање такве географије важи правило да се географија неког места не може схватити без културе, пре свега религије, вредносног система, уметности, митолошких концепата. На истакнуто место биће постављени појмови за које се процењује да чине карактеристичне црте дате културе. Од тог становишта је само један корак до етногеографије, која иде за тим да се разуме простор једног народа, како он живи у својој средини и географској реалности. Из ње се изводе и посебне појединачне дисциплине, у којима се анализира локални однос једног народа према сопственој култури, тако да ће начин на који аутохтоно становништво, нпр. каталогизује биљке, водити ка етноботаници. Методолошки гледано, еволуција ка етногеографији иде из неопозитивизма, као полазишта.³³

Оочигледно је да су мене у теоријским разматрањима географије као науке врло сличне менама у теорији књижевности; и једна и друга су у домену хуманистичких наука, и прате филозофске правце у двадесетом веку.

Географија представе се још више приближава проучавању књижевности: она изучава поглед аутохтоног становништва на географско окружење, представу коју о њој имају не-географи, и проучавање те представе код Тешана (и Вука) управо представља бављење географијом у том правцу. Тако је Стазак (Staszak)³⁴ написао *Гогенову географију*, дело које се бави виђењем егзотизма у деветнаестом веку, што је већ сасвим књижевна делатност, блиска ономе што би се могло

³³ Joël Bonnemaïson: *La géographie culturelle*. Cours de l'Université Paris IV-Sorbonne, 1994-1997 (établi par Maud Lasseur et Christel Thibault), Paris, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques (CTHS), 2000, 152 стр.

³⁴ Jean-François Staszak *Primitivism and the other*. History of Art and Cultural Geography, GeoJournal, 2004, 60, 4, стр. 353-364.

класификовати као тематолошки приступ у проучавању уметности. Стазак каже да су Гогенова путовања и његове имагинарне географије, носталгија за изгубљеним рајем утицали на нашу перцепцију географске реалности, која је заувек везана за његово уметничко дело у повезивању егзотичног пацифичког острвља, Полинезије, путем који је утро још Бодлер својом песмом из Цвећа зла у којој идентификује косу и егзотично путовање.

Овакве и сличне концепције у оквиру географије настале су од средине осамдесетих година прошлог века у оквиру општих постмодернистичких токова размишљања у Сједињеним Државама, одбацујући не само позитивизам и наслеђе Просветитељства, већ и саму идеју универзалних истина. Свака идеја „везана је за представе“, дакле субјективна. Никаква тврдња не може претендовати на истину, наука се намеће захваљујући геополитичком контексту, па самим тим и географија. Становиште надмоћи, хегемоније, знања и моћи је то које намеће знања. Стиче се свест о позитивистичкој епистемологији, наслеђу Просветитељства, о томе да је и географија као наука у великој мери телеолошка, усресрђена на идеју сталног прогреса.

Оно што се може чинити као опште место постмодернистичког начина размишљања у филозофији и њеним извденим областима проучавања, било да је реч о књижевности или географији, може, занемаримо ли осетљивост на помодност, дати занимљиве идеје. Одбацујући етноцентризам, могао би истраживач географије српске епике да потражи Леђан и у неким другим крајевима, као што је то румунски истраживач Хаждеу учинио претпоставивши да би он могао бити на левој обали Дунава.

Овај кратак преглед токова промишљања географије као науке у функцији је проучавања књижевности, па је логично да је са тог становишта науци о књижевности најближе Стазаково утемељење културне географије, постмодернистичке, која се ослања на концепт који не претендује да је у власништву једине истине, и који не крије да је везан за личне укусе, естетске или идеолошке, и за одређено друштвено окружење, генерацију.

Свакако, постоји географија која се бави искључиво просторним координатама, чија је претпоставка да су те координате математичке датости на начин на који су лингвистичари раних шездесетих тврдили да је језик независна појава од оних који га говоре. Наша намера није на овом месту да се бавимо овом расправом, већ само

да искористимо могућности које нам пружа опречно становиште, а то је да језик, усмена појава, и усмена књижевност постоје само као људски продукт, баш као и све идеје о простору. Ова дискусија нас води право ка филозофији, гносеологији. Не улазећи у то подручје, можемо само подсетити на главне примедбе које су изречене поводом таквог постмодернистичког виђења географије, да је културна географија таутолошка, да је редундантна, и да има многих методолошких мана. На првом месту међу манама јесте да није довољно научна.

Опасност повратку Видалу и његовој концепцији јесте приклањање изузецима. Може се такође замерити и да се свет овако види искључиво кроз призму културе, да је све култура, и ништа ван ње не постоји, заборавља се политички, друштвени аспект. Осим тога, такво становиште је и склоно релативизацији: нема утврђене истине, све је дозвољено, па и контрадикторност. Ове су примедбе често упућиване и теорији књижевности.

Може се приметити да су и сами географи предодређени за опис, дескрипцију; Велики број дела географа данас су важни споменици путописне књижевности – напомнимо овде само путопис Жака Картјеа о откривању Канаде, толико пута овде цитиран Челебијин путопис, Каницов путопис по Србији (и, често код нас заборављени путопис који је Каниц написао о Бугарској), да се ограничимо у овом прегледу само на оне ауторе који су били стриктно у служби географије или сродних дисциплина, као што је геологија.

Географи су се бавили и анализом књижевних дела – усмеравајући своје снаге на дескриптивне делове књижевних дела којима се баве. Они су, као што примећује Бросо³⁵, несвесно давали предност једној посебној концепцији простора и места на штету других начина поимања та два термина, нагласак стављајући пре на *топос* него на *хору* (χώρα)³⁶. Бросо види три традиције у оквиру књижевне географије – прву, у којој је књижевни текст само додатак регионалној географији, најчешће у Француској и Енглеској. Друга је културна географија пејзажа, у САД, и географи виде текст као одраз географске стварности, одвајајући фикцију од стварности и процењујући његову чињеничну вредност. Трећа је хуманистичка географија, и

³⁵ Marc Brosseau: *L'espace littéraire en l'absence de description : un défi pour l'interprétation géographique de la littérature*. Cahiers de géographie du Québec, том. 52, бр. 147, 2008, стр. 419-437.

³⁶ Хора је територија полиса ван самог града, која је касније била подељена на обалу и унутрашњи део територије.

књижевност представља облик преношења искуства неког места и интерпретација значења места (*sense of place*). Ту је мимеза места индиректна: мање одраз стварности, више одраз искуства тела и душе у односу на географску реалност. Овакава реакција се тражи, и налази, у дескриптивним деловима текста. У радовима неких географа може се у књижевности наћи и идеолошки дискурс који одражава друштвене услове производње.³⁷

Реалистички роман 19. и прве половине 20. века је у средишту интересовања таквих анализа. Идеја у оквиру ових разматрања, занимљива за проучавање епа, могла би бити она која проучава фиктивне географије. Бресо види два аспекта проучавања таквих фиктивних географија: једна је начин схватања алтернативних географија као различитих поимања посебних простора, на пример града, а други се везује за просторни идентитет и социокултурне разлике - ова последња налази у полицијском роману, научној фантастици, могућности демонстрира, као географ, на материјалу приповедака Чарлса Буковског, који му је интересантан због одсуства имена топоса, улица, градова. Све се дешава у једном јасном просторном шаблону, али неименованом, што је чест случај и у народним песмама, на пример у винограду Љутице Богдана, или фиктивној планини и граду.

³⁷ Marc Brosseau: *L'espace littéraire en l'absence de description : un défi pour l'interprétation géographique de la littérature*. Cahiers de géographie du Québec, том. 52, бр. 147, 2008, стр. 419-437.

III

Термини у проучавању географије епике

Овде ћемо се бавити природом и историјом термина који се употребљавају у размишљању о односу простора и књижевности, и пре свега у ужем смислу, односу географије и епа. Појмовима епског, епике, појмови простора, географије, топографије, али и онима који иду у супротном правцу, као плод проучавања филозофије и књижевности, примењене на проучавање географије као науке, а то су пре свега Фукоов појам хетеротопије и Бахтинов појам хронотопа. У трећем делу биће речи о Болаковој критици концепта географије епа, која на најубедљивији начин резимира све замерке.

1. Појмови: еп, географија, простор, топографија

Еп, епика, јуначка песма, епска песма, епска књижевност

Неопходно је појаснити положај термина „еп“ и „епска песма“, „епика“, „јуначка песма“ пре него што се пређе на истраживање односа епа, јуначке песме и географије, географских имена, из два разлога.

Први је зато што је неопходно оперисати терминима чије је значење јасно. Употреба термина се није битно променила у протеклим деценијама, и ми ћемо појмовни пар еп, епика, користити у значењу дефинисаном постојећим речницима;

Народна песма³⁸ дефинише се као *усмена песма која настаје и живи у народу преносећи се с поколења на поколење...устаљена стиласка и композицијска средства, која су наследили од претходника и која даље обнављају...*

Епска књижевност³⁹ (Епика) обухвата и *епове, јуначку пјесму (којој је главни садржај био слављење јунака ратника у боју, његових побједа или његове јуначке пропасти).. Само у појединим племенским или народним заједницама из размјерно кратке епске јуначке пјесме развио се еп великог опсега...*

Епска усмена песма⁴⁰ која приповедним начином пева какав значајан догађај ...
...Као врсту карактеришу је устаљене форме, историчност, идеализација догађаја и јунака, животни реализам, одређен песничко изражајни стил, начин стварања и постојања...

Географија

Термин *географија* песме употребљен је овде у етимолошком смислу, као опис, приказ земље. Ж. Младеновић је употребио термин *топографски елементи* при тумачењима *"Женидбе Душанове"*.⁴¹ Топографија је дисциплина која се бави детаљним изучавањем копна Земљине површине пре свега премером, у геометријском смислу. Географија још од Ерастотена има шири смисао, који од деветнаестог века обухвата и антропогеографију као јединствену целину са физичком географијом. Двострука природа географије, као истовремено природне и друштвене науке (јединство је демонстрирао код нас родоначелник српске антропогеографске школе, Јован Цвијић) уверила нас је да је шири термин *географије* за нашу материју погоднији од ужег *топографије*. Тим више што каталог географских имена епске песме по природи ствари нужно обухвата и преглед географских имена која су имагинарна. Она постоје у језичком уметничком делу, као делу фикције на исти начин као и у бајкама, често поред реалних географских имена. Исто тако географска имена која постоје у стварности добијају

³⁸ Владан Неђић, *Народна песма*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985, стр. 183.

³⁹ З. Шкроб, *Епска књижевност (Епика)*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985, стр. 466.

⁴⁰ Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*. Требник, Београд, 1996, стр. 82.

⁴¹ Живорад Младеновић: *Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова"*, Трећи конгрес СУФЈ, 1956, Цетиње 1958, стр. 149-161.

смисао који није конкретан, и играју улогу у фикцији. Није само у случају проучавању Тешанове песме широк појам географије. И код Херодота, граница између реалног и фиктивног географског појма, као и у епу, биће танка; уосталом, о тој граници ће бити речи у неким од најзначајнијих географских дискусија поводом епа, као што је она која траје скоро два века, одређивању места Троји и Леђен-граду. Географија је успешно успела да у себе прими појам човека, и тако је њено значење са појмом антропогеографије проширено. Међутим, постоје границе до којих се један појам, у овом случају географија, може допуњавати⁴².

Простор

Савремена географија је дефинисала простор као „једну од димензија друштва, која одговара укупним односима које даљина успоставља између различитих стварности“. Друга могућна дефиниција гласи: „друштвени објекат дефинисан просторном димензијом“. Простор одликују најмање три атрибута: метрика, сразмера, супстанца. Просторна реалност често је хибридна, и истовремено материјална, нематеријална, и идејна“⁴³ Овакве нове дефиниције простора у географији још приближавају ову науку науци о књижевности.

М. Детелић је резимирала три употребе термина простор у књижевности⁴⁴:

У радовима који се баве проблемом простора у књижевности, иако су малобројни и најнешће уклопљени у шире студије општег типа, могуће је уочити најмање три потпуно различита начелна схватања везе између простора и књижевног дела. Према првом, чији је најчувенији заговорник Жерар Женет, простор је физичка чињеница књиге-предмета, онај начин постојања књижевног дела који се најбоље може представити сликом библиотеке. Према другом, формулисаном у Поетици простора Гастона Башлара, простор је као ејдетска слика уписан у архетипски слој свести на граници са несвесним и побуђује се у самом чину стварања. Најзад, према трећем (који заступају Јуриј Лотман и совјетски семиотичари), веза између простора и књижевног дела успоставља се преко њихове заједничке

⁴² Најновији развој географије као науке помера њене границе, тако да она данас дефинитивно обухвата и оно што је некада било искључиво подручје филозофије и хуманистичких дисциплина.

⁴³ Jacques Lévy Michel Lussault, *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*, Belin, Paris 2003, чланак *Espace* стр. 325.

⁴⁴ Мирјана Детелић, *Митски простор и етика*. САНУ, Досије, Београд 1992., стр.7.

припадности култури одређеног типа, при чему се многостраност и сложеност односа до којих међу њима долази дефинишу и тумаче инструментима теорије информација и теорије модела.

М. Детелић с разлогом упућује на методолошка ограничења старијих проучавања географије у епици, Илариона Руварца, Павла Поповића, Стојана Новаковића. Говорећи о Борису Путилову⁴⁵, она издваја појмове географије и топонимије у епици: *Географија и топонимија нису у епици носиоци "вишка" значења: напротив, оне су - сликовито речено – само његово дно*⁴⁶.

Теоријско утемељење М. Детелић налази у семиотици тартуско-московске школе, у *семиотичком проучавању културе и књижевности као корелативних појава*⁴⁷. Међутим, нису све употребе термина „простор“ тако прецизно образложене као што је то случај у горенаведеном делу. Додуше, и семиотици су се постављале замерке, од њеног настанка⁴⁸, а Ролану Барту, Јулији Кристеви, Жаку Дериди заједнички је став да се значење може наћи једино у тексту⁴⁹.

Термин *простор* у проучавању народне књижевности у значењима на која смо наишли има често метафорично значење. Отуда удобност употребе овог термина, утисак да ништа није изостављено, пропуштено, прескочено од богате множине феномена на које се односи када је реч о народној књижевности, и посебно, бајци и епици: простор епа, митски простор. Треба разликовати термин *митски простор* када је реч о истраживању мита од термина *митски простор* као синтагме која

⁴⁵ М. Детелић издваја Бориса Путилова, синтетичући три битна елемента из његовог рада *Јуначки еп Црногораца: 1) топонимика у песми није пуко бележење места већ важан елемент епске историје-, она сама по себи носи својеврсну оцену значаја одређених места и тај значај распоређује према својим - а не објективним - мерилима; 2) епска географија се од реалне разликује по томе што је изразито експресивна. То се најлакше уочава преко употребе експресивних епитета који се везују за поједина места са тенденцијом да постану стални. 3) Читав низ топонима добија фиксирано епско значење захваљујући постојаној вези са прослављеним јунаком, односно захваљујућисистематском везивању за одређене сижејне ситуације.*

Мирјана Детелић, *Митски простор и епика*. САНУ, Досије, Београд 1992., стр.8.

⁴⁶ Исто

⁴⁷ Исто, стр.9.

⁴⁸ Кључна примедба семиотици је стављена врло давно. "*something is a sign only because it is interpreted as a sign of something by some interpreter. Semiotics, then, is not concerned with the study of a particular kind of object, but with ordinary objects insofar (and only insofar) as they participate in semiosis*"

C Morris *Foundations of a Theory of Signs*. Chicago University, Chicago Press 1938, поглавље II, Linguistic structure, стр.20.

⁴⁹ Umberto Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language* Indiana University Press, Bloomington 1986, стр. 25.

жели да описује све појаве везане за мит. Први је богато поље истраживања концепције митске форме мишљења⁵⁰ :

..."Корени митског простора се са једне стране налазе у карактеристичној митској форми мишљења и, с друге, у посебном осећању живота које сви досадашњи митови у себи садрже, а које им даје посебну обојеност. Када мит раздваја десно од левог, изнад и испод, када раслојава различите аспекте небеса-источно западно, северно и јужно - том поделом не установљава одређена места и одређишта у смислу емпиријско-физичког простора, нити тачке и правце у геометријском смислу простора. Свака одредница и сваки правац је испуњен и набијен одређеним митолошким квалитетом. Њихов целокупни садржај и смисао, њихов специфичне разлике, зависе од овог квалитета. Ово нису геометријске одреднице, нити физичке "особине", већ извесне магијске црте. Светост или профаност, предусретљивост или нељубазност, благослов или клетва, познато или страшно, обећана срећа или предстојећа опасност, карактеристике су са којима мит раздваја одреднице у простору и на основу којих одређује правце у простору....Линије мајијске моћи структурирају целокупни митолошки простор, а самим тим и целокупни митолошки свет. Као у искуственом простору нашег геометријско-физичког простора, свако бивствовање има своје унапред одређено место, као што небеска тела поседују своје положаје...Не постоји бивствовање или догађај, нити предмет ни процес, ниједан природни елемент и ниједан људски чин који није просторно фиксиран и унапред одређен на овај начин."

Други је начин да се велики број феномена подведе под општу одредницу.

Термин *простор* сасвим је јасан када је у питању сликарство: једна његова врста представљена је на иконама, друга на сликама Ренесансе или код холандских мајстора, а трећа на Пикасовој "Герники". У две димензије, на платну, представљен је простор који има три или више димензија (ако узмемо да Пикасов "Арлекин" управо представља покушај, успешан, да се представи више димензија истовремено), и он може да нас води ка сфери духовног „...*Простор-време* уметничког дела као естетског феномена није иманентан ни простор-времену стварања ни простор-времену опажања, већ је у унутрашњој организацији дела, потчињен њеном логичком следу, по коме се пред посматрачем одвијају одређени

⁵⁰ Ернст Касирер: *Митски, естетски и теоријски простор*, часопис *Израз*, Сарајево март 1991. Текст је Касирер објавио 1931.

делови и компоненте целине."⁵¹ Појам простора и примена научних сазнања о њему када је уметност у питању користе ренесансни уметници, и од тада је он у центру интересовања уметника. Ајнштајнова теорија релативитета и интелектуална фасцинација њоме и новим димензијама простора означава почетак двадесетог века. Уметности је наметнута нека врста моралне обавезе да прати науку, као што је у време фасцинације биологијом, у Дарвиново време, у другој половини деветнаестог, она била наметнута као модел хуманистичким дисциплинама.

Да би се прецизније образложила наша употреба термина *географија* у проучавању Тешанових песама, неопходно је дати кратак историјат термина *простор*, који ће упутити на разлоге из којих нама он није био погодан за употребу.

*Простор*⁵² је филозофски појам чији се смисао мењао: метафизичари, од Парменида, мислили су да не може постојати празнина, и да је противуречност мислити да ништа може постојати. Демокрит и атомисти јасно су разликовали атоме од празнине која их одваја; Платон је изгледа видео простор као неку врсту посуде, рецепијента ограниченог геометријским површима. Аристотел је у концепт простора увео појам места и односа, и уклопио га у схватање космоса као система концентричних сфера. Код Декарта и Лајбница се најбоље види супротстављеност концепција простора као апсолута (картезијански поглед) и релативног појма (Лајбниц). За разматрање простора у епу најзанимљивији је за нас Кантов концепт изложен у *Критици чистог ума*, који формулише простор као нешто субјективно у коме ми у мислима дајемо место непросторним "стварима по себи".

Погледамо ли Њутнов концепт простора, Теорију релативитета и проблеме Еуклидовог простора, видећемо да наш термин *простор* у употреби која се односи на књижевност, тачније еп, мало има заједничког са филозофским појмом простора а још мање са његовим значењем у геометрији и астрономији, физици. Ерозија значења тог термина почиње са његовом употребом у смислу *социјални простор*, синтагме коју је створио Валери, песник. Француски речник филозофског језика

⁵¹ Бранислава Милијић: *Фрагменти за једну могућу категоризацију*, Израз, Сарајево 1991. У мартовском и априлском броју овог часописа објављен је темат хуманистичке теорије простора. У њему су објављени текстови Енста Касирера, *Митски, естетски и теоријски простор*, Луђијана Благе *Култура и простор*, Жана Писела *Одуховљење простора и његово антрополошко значење*, Зигфрида Гидеона *Концепција простора у преисторијској умјетности*, Љубомира Глигоријевића *Простор и величина*, Евангелоса Муцопулоса, *Естетска организација простора*, Мејера Шапира *О неким проблемима у семиотици визуелне уметности: поље и носилац у представама-знацима* и Луиса Марина *Простор Полок*.

⁵² Neil McInnes: *Space*, чланак у: *Encyclopedia of Philosophy*, Vol.7. Collier Macmillan Publishers, London 1967.

даје три појма простора, као протезање, затим у геометријском и филозофском смислу, и на крају као конкретан простор проматран са неке тачке гледишта (визуелни простор, тактилни; витални простор.⁵³ То су касни, двадесетовековни плодови романтизма који је ширио границе значења речи до пуцања и њиховог уништавања. Што је реч у филозофским системима имала важнију употребу, то је вероватноћа њене смрти у необавезном теоријском дискурсу била већа. Постоји опасност да и иначе дифузан данашњи појам *простора* овде постаје термин који може без штете бити замењен било којим другим, па и нефилозофским термином. Опасност да термин *простор* када је књижевност у питању можемо заменити произвољно било којим термином. На пример, термином *поље*, (термин који има лингвистички и семантички подтекст) или *провалија* (егзистенцијалистички) или произвољно, добијајући уместо *митског простора* и *епског простора* *митску провалију* и *епску провалију* (произвољност одржива због асоцијације мита на горе-доле и епа на трагични исход) или *митско поље* и *поље епа*. Овакав *reductio ad absurdum* неопходан је да би се увидели разлози за употребу далеко ужег појма географије.

И термину *географија* могу се наћи слабе тачке. Термин који подразумева описивање, има претензије објективног, занемарујући да је описано већ потпало под критеријум селекције оног што ће бити описано, као избора из грађе. Илузија уредне класификације географије као науке уводи лажни ред у домен географије једног фиктивног света, света уметности, чији се нуминозни хаос не да тако лако разврстати по фиокама. Друго, постоје просторне одреднице типа *у једној земљи* и *иза седам гора* који се само уз најбољу могућу вољу могу подвести под термин географије, иако она данас јесте тако дефинисана да би могла да прихвати и врло дифузне појмове из уметности. Употребљавајући појам географије, мислимо на његов етимолошки смисао. Суфикс *графија*, *графос* означава стриктни опис, и пре би можда одговарао суфикс *логија*, *логос* који се односи на један рационални систем сазнања, који је експлицитан, али би његова употреба водила конфузији.

⁵³ Dictionnaire de la langue philosophique, Presses Universitaires de France, 1969.

Топографија

Термин *топографија* је и најмање употребљаван у проблему којим се бавимо, он је и у географији као науци ужи појам, а користио га је у истраживању епике Младеновић⁵⁴. На први поглед изгледа да је термин *топографија* улез у речнику хуманистичких дисциплина, међутим, управо је супротно, он је потекао из бављења историјом локалних догађања⁵⁵.

У античкој Грчкој термин је настао од грчке речи *τόπος* и *γραφία*, а у класичној књижевности она обухвата проучавање одређеног места, оно што се у савременом проучавању назива *local history* или *краеведение*.

Такво проучавање уско је везано за усмено преношење предања и историјског сећања, и самим тим тим и за усмену књижевност, песништво.

Српска топографија је почела да се развија 1878. године, када је основана војнтопографска служба, а Војногеографски институт је између два светска рата имао значајну делатност и квалитетне карте 1:50 000⁵⁶. 1876. године кнез Милан Обреновић је у оквиру наредбе о „Устројству ђенералштаба“ основао картографско одељење. Главни ђенералштаб усвојио је топографски и картографски кључ бечког војногеографског института. Као топографски ослонци коришћене су тачке аустроугарске карте из 1876. године⁵⁷. Топографске мапе Аустријске царевине које су обухватале Војну Крајину рађене су први пут 1708. године, да би 1709. године Јохан Кристоф Милер (Johann Christoph Müller) представио 24 карте у размери 1: 37 500, које су обухватале Хрватску и Славонију. Касније су за потребе катастра, 1774. и 1785. године направљене 66 секције у размери 1:28 800⁵⁸. Већина топографских карата, генералштабних српских са краја деветнаестог века (рађених по Паризу, а не Гриничу), као и велики број између два светска рата, за основу су имали ове карте. Прва израда топографских карата у размери 1:20 000 обављена је

⁵⁴ Живорад Младеновић: *Топографски елементи народне песме „Женидба Душанова“*, Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958, стр. 149-161.

⁵⁵ J. Tressot, A. Troux, *La géographie et l'histoire locales. Guide pour l'étude du milieu*, Bourrelier, Paris, 1949.

⁵⁶ Војногеографски институт, *Зборник радова*, Јордан Стошић, поглавље *Обнова рада Војногеографског института 1944. године*, Београд 1974, стр.181.

⁵⁷ Војногеографски институт, *Зборник радова*, пуковник Здравко Ивановић, поглавље *Делатност географског и топографског одељења српске војске*, Београд 1995, стр.7.

⁵⁸ Ivan Landek, Ivan Grubić, *Topographic maps production on Croatian soil*, The international quarterly e-journal on sciences and technologies affined to history of cartography and maps, 2010.

између 1890 и 1893. године. Пред Први балкански рат извршен је премер територије Србије под турском окупацијом и израда карата у размери 1:150 000⁵⁹.

Ипак, строго узев, термин топографија у географији подразумева методе триангулације, и његова употреба са те тачке гледишта није прецизна. У уметности би пре термин топографије био примерен, ако га схватимо строго, у сликарству. У тој уметности сликар може имати само једну геометријску тачку гледања. Из ње све води посматрачу, па и копља разбацана по бојном пољу, као код ренесансног сликара Паола Учела. Тачка гледања епа, и певача који пева подвиге, иако реалистична, нема геометријски доследну организацију почев од средишта, и иста је као и она на фрескама и иконама, на којима постоји низ сцена сликаних из низа паралелних тачки гледишта, која су свака за себе средиште, и чији је поредак у функцији важности сцене, и не води посматрачу и слушаоцу. То има практичну последицу да је се радња може надграђивати, да је дизајнерским речником речено, "компонибилна", да се састоји од делова који се могу надграђивати, већ и у функцији воље слушалаца. Уметничка висина песама Авде Међедовића и његове традиције показује нам да се не може унедоглед ширити варијаната, а да то нема последице по кохерентност и успелост песама.

Када је у питању наше схватање географије, треба увек имати на уму да су географски појмови, и наша свест о географији, врло променљиви, баш као што је то и етничка свест. Појам Херцеговине је почетком 19. столећа обухватао пола данашње Црне Горе, саму Херцеговину у данашњем смислу, али и Романијски крај, Гласинац, све до Бирача, такорећи до Посавља. Сви крајеви преко Дунава су "немачке земље". Ту се мешају етнички и географски критеријуми са политичким. У случају Херцеговине, народ је сматрао да се она простира на територији која је насељена Херцеговцима. У случају *немачких земаља*, реч је о политичком критеријуму. Та свест је толико променљива, да се свакако мора узети у обзир.

⁵⁹ Војногеографски институт, *Зборник радова*, пуковник Здравко Ивановић, поглавље *Делатност географског и топографског одељења српске војске*, Београд 1995, стр.8.

2. Хронотоп, хетеротопија

Бахтинов појам хронотопа и простор балканске епике

Бахтинов појам хронотопа направљен је да би објаснио просторно-временске појмове у књижевности, али не само у њој. Чини се да је појам инспирисан Ајнштајновим схватањима времена и простора, јер је и код Бахтина време неодвојиво од простора. Зато и сам термин садржи као основе појмове времена, хронос, и топос, простор, и може се превести као време-простор. Године 1937. он је идеју развио у тексту „*Форме времена и хронотопа у роману*“.

Код нас су идеју хронотопа на епско јуначко песништво применили Б. Сувајџић⁶⁰ у тексту „*Хронотоп у песмама о хајдуцима и ускоцима*“, и С. Самарџија (у подели на горњи и доњи свет) у тексту *Место хронотопа у структури усмених прозних облика*.⁶¹ Временске и просторне координате епских песма о хајдуцима и ускоцима у првом тексту посебно су анализиране, тако да је поред констатовања претежне тенденције епске песме, утврђено одсуство перспективе будућности и прошлости али и ограниченост просторне перспективе. Сувајџић прати промене у односу на простор од старије јуначке песме до новије, посебно обраћајући пажњу на издвојене просторне целине, горе, реке, поља, двора. На другом месту⁶² он резимира могућности примене појма хронотопа на нашу епику. Примећује да је за експозицију песме „карактеристично статичко смештање јунака“, „кинетичка“ експозиција у песмама о ускоцима, где се у уводној формули исказује покрет јунака, као и „епски путопис“, премештање из једног места у другом. „*Сусрет са непријатељем одвија се најчешће на туђој/некада својој територији, а победа и повратак у родно пространство представљају израз националног подвига.*“ Сувајџић истиче *гору* као центар око кога гравитира хајдук. У примени Бахтиновог појма хронотопа, важно је још рећи да о примећује релативну стабилност хајдучког

⁶⁰ Бошко Сувајџић: *Хронотоп у песмама о хајдуцима и ускоцима*. Књижевност и језик, 53(1-2), Београд 2006, стр. 47-68.

⁶¹ Снежана Самарџија: *Место хронотопа у структури усмених прозних облика*. Књижевна историја, год. 25, бр. 90, Београд 1993.

⁶² Бошко Сувајџић, *Хајдуци и ускоци у народној поезији*, предговор књизи *Епске песме о хајдуцима и ускоцима*, *Антологија*, приредио Б. Сувајџић, Гутенбергова галаксија, Београд 2003, поглавље „Хронотоп“.

топографског простора: *Хајдучке песме ситуирају хајдуке и ускоке у релативно стабилан топографски простор, маркиран шумама, насељеним местима, рекама и планинама.* Суперпозицијом имена познатих хајдука и њихове локализације – Старине новака око Романије, Костреш-харамбаше на Тијани планини, ускока код Сења и Котара и Удбине и Новог, херцеговачких планина и Баја Пивљанина, Лимуна хармбаше, Станка Сочивице, „збиром ових микропонима добијамо имагинарну мапу хајдучког покрета на Балкану, са локалитетима који се базирају преваходно на историјском хронотпу. Уколико и долази до размештања хајдука, у питању је унутарлокална дислокација, која се одвија унутар историјски одређене и традицијом утврђене зоне епског пространства. “Ванлокалне” дислокације јунака као висококвалитетна сажејнотворна померања у простору срећемо у интернационалним сажејним моделима.“ Сувајцић завршава одељак посвећен хронотопу примећујући да се кретање у хајдучким песмама „одвија по хоризонталној оси“, без вертикале, и да се чак и вила и Арапин, натприродна бића, крећу линеарно у простору, за разлику од епских пеама „старијих времена“, где постоји оса божански – демонски – људски свет⁶³.

Овако сагледан простор хајдучке песме из угла хронотопа налик је Појтингеровој карти, римском виђењу, линеарном, простора. Имена места постоје, једно за другим, као станице и миљокази на римској калдрми, као имена у родослову славних предака епског јунака.

Примена Бахтиновог појма хронотопа доживела је најширу употребу, а чини се да је погодна и за анализу српске усмене епике, јер је појам времена итекако важан за певача и његову публику, уткан је дубоко у јуначке песме. И иначе је Бахтин појам хронотопа дефинисао врло флексибилно, јер различите врсте писања садрже различите хронотопе, кроз које су промењене историјске концепције времена и простора. Простор се тешко може одвајати од времена и у анализи те врсте брзо се долази до лингвистичке атропологије. Само полазиште појма хронотопа, данас битног у схватању савремене поетике, налази се методолошки заснован у лингвистици. Он је функционално-семантичка категорија језика.

⁶³ У овој тачки ослањајући се на текст М. Детелић, „Ка поетици простора у српској усменој епизи“, Књижевна историја, Београд 1991.

Сродан, али ипак различит од Бахтиновог појма хронотопа јесте Лотманов појам семиосфере. Обојици је заједничка анализа простора и времена, који је у традицији руских формалиста. Појам семиосфере, инспирисан природним наукама и појмом зоосфере, као што је и критички апарат позитивизма био инспирисан у деветнаестом веку природним наукама.⁶⁴

Фукоов појам хетеротопије

Поред Фукоа, и Лефебр је указивао да је простор још у већој мери оно што маскира праву природу ствари у односу на време. Објашњавање мистерије простора и његових скривених механизма може дати одговоре на многобројна питања егзистенције, али и књижевности.

Хетеротопију је Фуко формулисао у предавању из 1967. под насловом *О другим просторима*⁶⁵.

Он дефинише хетеротопију као физичко одређење места утопије. Како каже у предавању, хетеротопија, место друго, место утопије, јесте кревет родитеља за дете, када они нису код куће, кревет који представља океан. Појам хетеротопије, као *другог места* може имати и карактер социјалне утопије, али и антиутопије: може га представљати свако место издвојености појединца. Посебност места за издвајање појединца за Фукоа има и сакрални карактер (ова тачка може бити корисна за проучавање јуначке песме – на пример, хетеротопија сватовског гробља). Таква света места издвојености су храмови, али и болнице и затвори, гробља. Такође је и школа хетеротопија, све што дозвољава другу праксу понашања, хетеротопија је и јавна кућа. Фуко закључује да су хетеротопије присутне у свакој култури, да су променљиве.

⁶⁴ Јуриј Лотман: *Семиосфера : у свету мишљења : човек, текст, семиосфера, историја*. Светови, Нови Сад, 2004.

J. M. Lotman: *Структура уметничког текста*. Нолит, Београд, 1976.

Y. Lotman: *La structure du texte artistique*. Gallimard, Bibliotheque des sciences humaines, Paris 1973.

Такође, у савременој српској књижевној критици, када је савремена књижевност у питању, може се приметити врло широка, употреба термина *хронотоп*. Тако се у једном тексту о НИИН-овој награди може приметити опаска да је „оцењивање хронотопа“ један од критеријума за награду.

⁶⁵ Michel Foucault : *Des espaces autres*. Dits et écrits, Architecture, Mouvement, Continuité, n°5, 1984

Након историјског приказивања хетеротопије, он разматра категорије простора. Једна од особина нашег савременог друштва јесте десакрализација простора. Ипак, неки простори су очували свој потенцијал важности, чувајући истовремено и неке особине светости. Хетеротопије су дефинисане истовременим постојањем нереалних простора у реалним. Ово за последицу има и истовремено постојање различитих времена у садашњем времену, што ће рећи да хетеротопије могу бити истовремено и хетерохроније. Унутар хетеротопије, постоји хетерохронија. Овде се Фукоове идеје срећу са Бахтиновим, хетерохронија омогућава прекид са реалним временом. Хетеротопија омогућава просторно издвајања, хетерохронија временско издвајање. Хетеротопија може бити и огледало, који је истовремено и утопија. Библиотеке и позоришта су такође хетеротопије, и сходно томе можемо за потребе епске песме рећи и да је чин певања јуначке песме публици такође хетеротопија, али и хетерохронија. За разлику од Бахтиновог хронотопа, Фукоова хетеротопија није настала у оквиру проучавања књижевности, и замишљена је пре свега као инструмент анализе начина функционисања друштва и размишљања. Филозофски аспекти хетеротопије учинили су је погодном и за проучавање књижевности. Примењена на књижевност, његово истраживање хетеротопије може одвести до „хетеротопологије“.⁶⁶

3. Болакова критика концепта географије епа

Одисеј у Леђан-граду

Почетак свих истраживања епских географија је у Хомеровој *Одисеји*, а због расправе око итинерера Одисејевих лутања пролило се море мастила, не мање дубоко од оног потребног за безбедну пловидбу. Али није Одисеја једини одраз хеленске фасцинације далеким земљама: Псеудо-Хесиодов *Каталог жена*⁶⁷ садржи фрагменте „путовања око света“, Есхил у *Окованом прометеју* приповеда о

⁶⁶ Поводом простора, Фуко каже да је „прави Галилејев скандал био у томе што је створио бескрајни простор, и простор који је отворен до у бескрај...“

⁶⁷ M. L. West: *The Hesiodic Catalogue of Women: Its Nature, Structure and Origins*, Oxford University Press, 1985.

лутањима Ије од Арголиде до фантастичног Севера.⁶⁸ Пустоловине Аргонаута су више пута певане у Антици, и касније. Луј Робер је показао прецизност топографије Аполонија са Родоса⁶⁹. Виан показује како је првобитни спев о Аргонаутима, о коме говори и Хомер у *Одисеји*, имао пре свега митске географске детаље, да би у каснијим обрадама они били све ближи топографској реалности. Он посебно подвлачи да Аполоније исправља старинску традицију, и да је то процес који је паралелан све бољем познавању географије грчких морепловаца, чије се знање повећавало брзином којом су се шириле колоније. За нас који се бавимо Тешановим епским итинерерима, али и других јунака, посебно је важно како Аполоније објашњава управо ону руту коју је одабрао за своје јунаке. Пут који је открио Аргос објашњава се тиме да је он имао прилику у Колхиди да се упозна са античком географском картом. Вијан подвлачи да је текст у потпуности јасан када каже да становници Аје чувају списе својих отаца, табле, које описују ток Истроса-Дунава и откривају да се река, рошавши на границу Тракије и Скитије, рачва у два тока од којих један увире у Понт, а други у Јадранско море. Тим путем ће проћи Аргонаути.⁷⁰ Ако Вијан подвлачи једну заборављену одлику античких карата, а то је да оне занемарују планине и држе се искључиво мора, обриса копна и вода, можемо с наше стране приметити да наши епски павачи унутрашњости Балкана имају врло јасну свест о планинама. Вијан о хидрографији говори као о фантастичној слици. Ипак, подсетимо да су у околини Панчева, дакле сасвим близу античког Истра, данашњег Дунава, пронађена сведочанства о трговини становништва унутрашњости Балкана, Трибала, са трговцима Критско-микенске културе, као и налази на другим местима у Војводини који сведоче о присуству Критско-микенске културе и овако дубоко у унутрашњости Балкана.⁷¹ Осим увоза

⁶⁸ Прометеј вели, у четвртном чину, проричући јој дуга лутања:

*Кад пријђеши воду од два копна границу
 Ти истоку се жарком, сунца стази крен!
У далеку земљу ћеши
 Тад доћи к црну пуку, штоно станује
 на излазу сунчаном гдено ријека је
 Етиопска....*

Есхил, *Оковани Прометеј*, превод Коломана Раца, у: *Сабране грчке трагедије*, Београд 1989.

⁶⁹ Louis Robert *À travers l'Asie Mineure, Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, 1980. Цитирано у тексту Франсиса Виана, видети фусноту 4.

⁷⁰ Francis Vian: *Poésie et géographie : les Retours des Argonautes. In: Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 131e année, N. 1, Paris, 1987. Стране. 249-262.* Овај текст је приказује разлике епских итинерера у варијантама спева о Аргонаутима и концепција географије.

⁷¹ Јован Коледин: *Микенски шлем у Војводини? Композитни шлемови у југоисточној Европи*, Годишњак Музеја града Новог Сада, 2006.

микенског оружја, постоје и археолошки докази о извозу бронзе са ових простора у Микену, и увоза керамике, налази су из региона Панчева. Да ли би било погрешно претпоставити да у овако живој трговинској сарадњи нису могли трговци посредовати и у нематеријалним добрима културе, као што је то епика? Нажалост, оно што се за Микену може поуздано тврдити на основу расположиве грађе, није могућно тврдити и за исти период на територији Србије, период Ватинске културе, чија керамика, украшавана канеловањем, са геометријским мотивима, употребом шестара јесте блиска минојској и микенској, и уопште је била под њеним утицајем⁷². Због писаних извора, Микена припада историји, а Ватинска култура, због одсуства таквих извора, праисторији, те се ништа не може са сигурношћу тврдити.

Многобројне су сличности у питањима које поставља Кирхоф⁷³ (Kirchhoff) поводом дилема око редакција и целовитости Одисеје, и истих таквих питања која се постављају о постојању српског епа као пра-целине. Након Кирхофа ће и Виламовиц⁷⁴ претпоставити да су неки делови *Одисеје* знатно старији од других. Не постоји аргумент, изнет поводом Леђана, а да га нису споменули од класични филолози 19. и 20. века бевећи се Хомером. Колико су наши учесници у дискусији о Леђан-граду били упознати са оним што се пише о географији *Одисеје*, не можемо тачно тврдити, али је извесно да јесу, јер је географија *Одисеје* ушла не само у француске и немачке уџбенике 19. века, него чак и у бедекере, туристичке водиче, где се археолошко благо италског полуострва представљало кроз Одисејева лутања, и у њима је сваки рибар Тиренског мора и пастир на Сицилији био потомак Одисејевих морнара. Вероватно је и овај аспект хомерског питања могао подститцати домаће проучаваоце епске књижевности.

У поглављу *Могућност раномикенског импорта* аутор говори о путевима микенског утицаја: *Трговачки путеви које можемо пратити по археолошким налазима водили су западном обалом Црног мора до ушћа Дунава, а затим у нутрашњост Балкана и средњег Подунавља. Углавном се ради о импорту двоструких секира, микенских мачева и ножева, као и копаља.*

⁷² М. Грбић: *Преисториско доба Војводине*. Зборник "Војводина", књига I, Прометеј, Нови Сад, 2008.

Предраг Медовић: *Праисторија на тлу Војводине, од Панонског мора до доласка Римљана* (водич) Прометеј, Нови Сад, 2001.

⁷³ *Die Homerische Odyssee* (1859.), дело у коме је изнео потпуно нову теорију композиције Одисеје.

⁷⁴ Посејдонов гнев је један од старијих слојева у Одисеји, по Виламовицу, као и ослепљивање Киклопа. U. von Wilamowitz-Moellendorf: *Homerische Untersuchungen*, Berlin, 1884.

ITINÉRAIRE

Samedi 14 août.

Départ de Marseille à 15 heures.

Mardi 17. CORFOU. Les plus charmants épisodes de l'Odyssée.

Arrivée à midi. Excursion à *Paleokastritza*. Au retour, visite de la ville et du musée. Départ dans la nuit.

Mercredi 18. ITHAQUE. L'île d'Ulysse.

Arrivée à Port-Vathy à 9 h. Visite de la *Grotte des Nymphes*. Départ d'Ithaque à 15 heures.

Jeudi 19. SPARTE. Patrie de Ménélas et d'Hélène.

Arrivée à Gythion à 8 h. Excursion à *Mistra* (visite des ruines de la ville byzantine et du *château de Villehardouin*) et à *Sparte* (visite du musée, des ruines du sanctuaire d'*Artemis Orthia*, promenade au bord de l'*Eurotas*). Retour à bord pour dîner.

Vendredi 20. MYCENES. Le « burg » féodal d'Agamemnon, le roi des rois.

Сл.2. Итинерер друштва Гијом Биде (Guillaume Budé), туристички обилазак по итинереру Одисејевих лутања. На илустрацији је програм десетог крстарења Средоземним морем друштва године 1937. Полазак из Марсеја, Крф, најчаробнија епизода Одисеје, Итака, Одисејево острва, Менелајава и Јеленина Спарта, и на крају Агемемнонов, како програм каже, феудални „бург“, Микена.

Жак Лакаријер, писац и хелениста написаће чак два водича за античку Грчку, један, служећи се Паусанијевим текстовима као основом и други, на основу коментара Херодотивих путовања и текстова о томе⁷⁵. Треба ипак подсетити на кључни догађај који је од географије епа направио за ширу публику занимљиву тему: Шлиманово откриће Троје уз помоћ Хомеровог текста Одисеје. И за новине и читалачку публику далеко је било фасцинантније што је он открио не само Троју, већ и златан накит, 1873. године. Најшира публика није разликовала науку и археологију од фикције у атмосфери *fin de siècle*: Агемемнонову златну маску је Шлиман у Микени ископао 1876. а прво објављивање Острва с благом Роберта Луиса Стивенсона датира 1881. Шлиман је у потрази за Тројом употребио методу

⁷⁵ Jacques Lacarrière : *Promenades dans la Grèce antique*, guide Hachette, Париз 1978 - илустровани водич кроз античку Грчку, и *En cheminant avec Hérodote*, Seghers, Париз 1981, У шетњи са Херодотом.

explication de texte, или савременим *close reading*, што је изазвало подсмевање немачке штампе; он је био познат као нови богаташ, који је иметак стекао у трговини оружјем током Кримског рата, и у својој земљи, за разлику од Енглеске, није имао подршке. Златна маска и Остврво с благом учинили су да археологија постане страст многобројних аматера и да стекне широку публику. У строгом смислу речи и Шлиман је био аматер (реч у француском језику нема негативну конотацију, за разлику од српског, и ближа је значењу „љубитељ“) који је само са својим примерком „Одисеје“, управо у тексту нашао место на коме треба копати. Шлимана је иста срећа пратила, или развијена интуиција, и када је у питању Кносос, који додуше није он пронашао, али је тачно устврдио на коме се месту мора налазити. У Француској ће се један професор античке географије, али и преводилац *Одисеје*, Виктор Берар (Victor Bérard) озбиљно подухватити посла дешифровања путева Одисејевих лутања. Прва књига, *Феничани и Одисеј*, појављује се 1902. године⁷⁶, а *Одисејеве пловидбе* 1927⁷⁷. Још важније, озбиљна критика овог Бераровог покушаја биће и темељна критика методологије географије епа, критика која је жива и сто година након настајања његовог дела, и која се тиче и нашег предмета, као и дискусије у Србији о Леђан-граду.

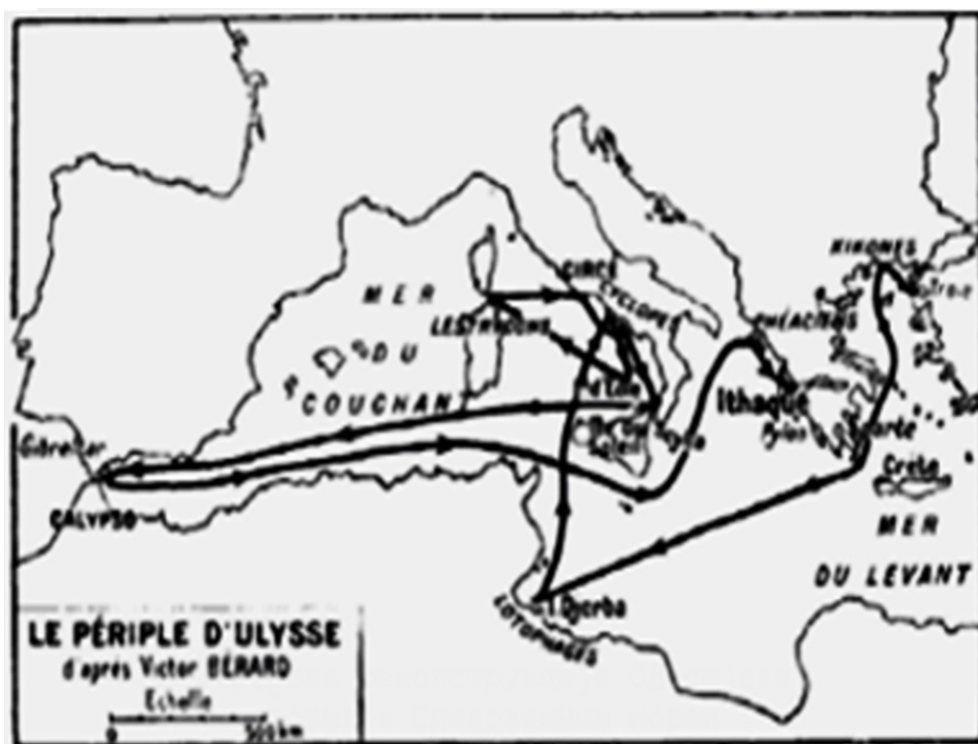
Берар је човек који зна да комуницира са својим читаоцима и да се прилагоди њиховом укусу, и његова тумачења Одисејевих лутања ће се допасти широкој публици. За основу, шаховску таблу по којој ће померати фигуру Одисеја, Берар ће узети Феничанске пловидбене путеве. Методолошки истоветан поступак ће учинити сви проучаваоци географије српске епике, служећи се мрежом римских, касније османских путева на Балкану да би пратили кретање епских јунака. Берару је замерано као научнику управо оно што је чинило успех његових књига код публике, обиље етнографског материјала, детаљне информације о повезаности хеленске културе и свакодневног живота, и дар да све то учини пријемчивим за публику и савремени укус. Управо му се то и данас замера, и то врло систематично

⁷⁶ Victor Bérard: *Les Phéniciens et l'Odyssée*, Tome 2, Armand Colin, Paris 1902.

⁷⁷ Victor Bérard: *Les navigations d'Ulysse* у четири тома. : I. *Ithaque et la Grèce des Achéens* ; II. *Pénélope et les barons des îles* ; III. *Calypso et la mer de l'Atlantide* ; IV. *Nausicaa et le retour d'Ulysse* 1927-1929.

Резултат Берарових путовања у потрази за Одисејевим трагом је и знаменити албум фотографија из Грчке који је објавио заједно са швајцарским фотографом Фредериком Боасонасом, (*Boissonnas*), *Dans le sillage d'Ulysse, album odyséen*, Одисејевим трагом, 1933.

чини и Жан Болак у свом тексту *Одисеј код филолога*⁷⁸. Болакове замерке не односе се само на Берара, већ су упућене филолозима уопште, зато што су сувише склони употреби „ванкњижевних“ аргумената. Оно што Болак замера Берару јесте да његов текст није довољно универзитетски интониран, што је неразумевање управо најбољих особина зрелог француског књижевно-научног позитивизма касног деветнаестог и почетка двадесетог века. Тај позитивизам поштује чињенице, али оне више нису суве; њихова множина гради један свет, који наликује свету романа. У двотомној књизи Пјера Шампиона о Вијону из 1913. године, Шампион, у духу истих напора као и Берар, у фуснотама даје кухињске рецепте раног петнаестог века, не би ли дочарао Вијонов Париз. И то му у потпуности полази за руком, управо као и Берару када је у питању Одисејево Средоземље. Болак узима за зло Берару његов врло широки захват у културу и традицију, као и анализу обичаја народа који живе на просторима негдашњих античких народа и тумачи улажење у такве детаље као одсуство воље за анализом и избегавање прецизног бављења науком.

Сл. 3. Берарова Реконструкција одисејеве пловидбе, слика из: Victor Bérard: *Les navigations d'Ulysse*

⁷⁸ Jean Bollack: *Ulysse chez les philologues*. In: Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 1, n°5-6, novembre 1975. стр. 9-35.

Не треба сметнути с ума да је Берар имао високу титулу агрегације из области историје, а да је од 1886. до 1914. предавао географију у морнаричкој Високој школи, као и да је превео Хомерову Одисеју. Тај превод је управо и слика његовог поимања хеленске антике, јер се при преношењу хексаметра определио за александринац, за разлику од Робера Лафона који је за потребе превода користио шеснаестерац.

Даља ће Болакова оштра критика Берара бити занимљива и за наш предмет, народну књижевност и географију песама Тешана Подруговића, не зато што би Берару био неопходан бранилац, већ зато што су Болакове опаске оштра духа и резимирају већину могућних примедби.

Да у француској дискусији поводом географије *Одисеје* можемо видети све елементе дискусије о Леђану, видимо код (Thibaudet), који је Берара назвао географом-песником, и да је Берар у *Одисеји* пронашао феничанска путовања, и повезујући Одисеју и путовање са „вечним Медитераном“. Сам појам „вечног Медитерана“ звучи гетеовски, али нас то упућивање на шири културни контекст враћа и методологији, али и резултатима Чајкановићевих списа о српској митологији. Данас је савремени одраз те методологије текст „Пракосова“ Александра Ломе, који настоји на сталном повратку индоевропском корену, и ширем схватању митологије као заједничке баштине евроазијских народа, са посебном пажњом поклоњеном словенским народима. У схватању „теорије географије епа“, ако таква постоји, уочава се с једне стране, синтетички приступ, Виламовицев, Бераров, код нас Чајкановићев, Срејовићев, Ломин, а с друге, противстављен, аналитички, чији заговорници сматрају да је од текста нелегитимно ићи ка широким захватима у историју индоевропских народа, било да је реч о њеним језичким или културним, митолошким аспектима. Синтетичкој врсти приступа се упућује иста врста примедби. Болак пише : *„Уместо да текст историзује, изводећи слојеве праисторије, Берар полази од историјске чињенице која је ванкњижевна, од Феничанских пловних путева, да би је приближио тексту. То чинећи, он употребљава сву допадљивост једне лаке археологије, у традицији негдашњих племенитих путника, шетајући свог читаоца у блиском Средоземљу у коме не знамо шта је дирљивије, архаичност старих обичаја у сиромашним*

земљама или осећања која побуђују препознавање места и њихова окупација.⁷⁹

Реч „дирљивост“ овде је употребљена као аргумент у дискусији, она је елемент иронизације – таквом приступу за који се сматра да је ненаучан, додатно се замера и да му мањка доброг укуса, у којој и реч „осећање“ има негативну конотацију. Термин „историзовати“ није овде јасан, али вероватно значи гледање на текст са становишта историје текста и саме историје. Но, ако тај проблем оставимо по страни, оно што Болак замера Берару, може се замерити свакој синтези, нарочито ако се ради о разматрању проблематике најстаријих текстова. Да су пловни путеви Феничана ванкњижевна чињеница у односу на текст *Одисеје*, ствар је која је тешко доказива чак и са становишта иманентне критике; ако у Бераровом тексту препознајемо зрели позитивизам. У Болаковим примедбама се види да су упућене 1975, у времену када је једна врста критике по сваку цену раздвајала оно што припада тексту и оно што је ван њега, књижевне чињенице од ванкњижевних. Утолико је теже утврдити шта је легитимно у тексту самом, јер, када је Хомер у питању, не знамо да ли уопште имамо текст, реч је о запису или записима усмене традиције. Што се тиче замерке археологији да је лака, тежина схватања, тумачења, излагања неке проблематике није ниукаквој пропорцији са њеном тачношћу. Напротив, логички гледајући, у лаким аргументацијама пре се проналази логичка грешка него у тешким, сложеним, а логичка грешка је и научна.⁸⁰ У критици Виламовица, Болаку се отела крунска оптужба, да се занемарује *explication de texte*, што је француски еквивалент америчког *close reading*⁸¹. „Теже је било прихватити да су стварне тешкоће до егзегезе него на тим тешкоћама заснивати велике хипотезе“, каже Болак, који не оптужује само Виламовица, већ и сву немачку филологију деветнаестог века : „Анализа је наука, али то није наука текста, већ се она служи текстом да би се засновала као наука.“ Следеће тачке које представљају за Болака ослонац критике су: романтичарски концепт Хомера, (по којем је он „наивни“ песник), и последице тог става за његово тумачење, и заклањање иза принципа „естетичности“ разматраног предмета, који би требало оне који учествују у расправи да ослободи научне строгости. Болак потом

⁷⁹ Исто, страна 27.

⁸⁰ Сходно томе лака археологија требало би да буде солиднија од тешке, макар као аргумент у једно географско-књижевној дискусији.

⁸¹ *Explication de texte, варијанта концептације на анализу текста, сродна енглеском Close reading и немачким поступцима интерпретације..“* Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985, одредница *Explication de texte*, стр. 196.

закључује у картезијанској традицији: „Тако наука, која се обраћа опитом разуму, заузима положај езотеричне активности која је резервисана само за малобројне посвећенике.⁸²“ Ова примедба посебно је занимљива у контексту разматрања питања српске епике. Она међутим пренебрегава чињеницу да наука о књижевности није наука у строгом смислу те речи, и да се у њеном случају не може радити о експерименталној заснованости, терминолошкој прецизности каквом располажу биологија или математиком. Бављење историјом не пролази код Болака боље него бављење географијом; све је то ванкњижевна чињеница, али у одељку „Географско читање“ (*Одисеје* и Хомера) он рекапитулира: „Мањак занимања за текст има за последицицу појаву мноштва научних дела. И како анализа проузрокује друге анализе, реконструкцију путовања, уз помоћ елемената песме који се до у бескрај исправљају, расправа ужива у материји која је флуиднија и којом се лакше рукује него текстом, и проширује област филологије у правцу историјских и географских наука.“ Гледано са становишта формалне логике, он није у праву: злоупотреба проширивања анализе на домен који излази из оквира питања које се разматра није мана „флуидности материјала“ него строгости примењене методологије. Ипак, погледамо ли ствари у пракси, морамо Болаку дати за право – научне расправе о Леђану, на пример, врло често губе из вида предмет којим се баве. Занимљиво је да се и из дискусија о Леђану или Одисеју се помаљају љутина и аргументи *ad hominem*. Руварац тврди да само голобради могу тврдити да знају где је Леђан, док Синиша додају да се у дискусији о Леђану потежу аргументи „као да су сви епски певачи професори санскрита“. Актуре расправа љути делимично измицање материје из познатог видокруга историје или теорије књижевности, у једну другу науку, географију или пак трећу, која се бави фолклором и митологијом. Ако је већ предмет дискусије интердисциплинаран, тешко опстају пуристичке примедбе, јер се не односе на материју која је у питању. Током 20. века се проширио круг публике заинтересоване за археолошка истраживања⁸³, а нарочито за епске итинерере.

⁸² Jean Bollack: *Ulysse chez les philologues*, стр. 27.

⁸³ Тор Хејердал је 1947. године саградивши сопствени брод од балзамовог дрвета пловидбом доказао да је постојала веза претколумбовских цивилизација и Полинезије – Кон Тики, књига који описује путештвије у трајању од 101. дана постаје бестселер, а документарни филм осваја Оскара 1951. године. Његових једанаест почасних доктората ту је да љути научнике строгих назора. То важи и за књиге Тима Северина (Tim Severin), који је као и Хејердал направио галију по моделу оних из Бронзаног доба, и пловио на једра и весла добровољних галиота. Он тврди да се Одисејева пловидба одиграла сасвим у близини грчких острва, а не у далеким крајевима. Он је од теме

IV

Геземаново проучавање географије *Ерлангенског рукописа*

Географска имена у *Ерлангенском рукопису* представљала су један од путоказа о пореклу збирке, а за њих се интересовао и Јован Цвијић. Он је помагао Герхарду Геземану за идентификовање неких месних имена, на чему му Геземан захваљује у предговору. Геземан је због тога један од пионира географске анализе епских песама.

Покушавајући да локализује рукопис, Геземан ће се бавити језичким и географским особинама песама, што ће га водити теоријском разматрању важности географских имена у песмама. Он ће томе посветити један део своје уводне студије о *Ерлангенском рукопису*.

Географија је и један од имплицитних циљева дефинисаних у првом пасусу, у коме говори о *циљу и предмету увода*, и закључује да је између осталог, потребно *одређивање времена, постојбине рукописа*. Као што ће за време настанка рукописа користити детаље из календара у који је рукопис укоричен, и тематику хроничарских варијаната, Геземан ће користити и анализу историјског садржаја неких песама. Постојбину ће покушати да изведе из учесталости помињања географских имена у песмама из рукописа. Геземан има посебног слуха за уметничке квалитете српских народних песама. Поредити немачку народну песму

направио професију, специјализујући се за реконструкцију старих знаменитих путовања: 1961, објављује књигу *Стопама Марка Пола*, 1967, *Истраживачи Мисисипија*, почетком осамдесетих година *Синдбадово путовање*, потом *Јасоново путовање* (1984.), *Одисејево путовање* (1985.), *У потрази за Џингис Каном* (1990.). Између истраживања и фикције, предаје се фикцији: последње књиге, *У потрази за Моби Диком*, и *У потрази за Робинзоном Крусом*, ближе су књижевној анализи⁸³. Тим Северин не крије комерцијалне амбиције својих списа – који су један интелегентан позив у пустоловину, и популарну историју, и *На коњу у Јерусалим* нуди и пратећи DVD. Такво стање ствари када је публика у питању није могло а да нема и повратни утицај на науку.

Тор Хејердал: *Експедиција Кон-Тики: сплавом преко Пацифика*. Ново Покољење, Београд 1952.

Timothy Severin: *Tracking Marco Polo*. Peter Bedrick Books, 1986. Код нас је *Лагуна* објавила његов роман о викингима.

која опева заузеће Прага са српском, закључујује да се немачка песма, без уметничке стилизације, излаже онако како би који хусар...то код куће испричао, а да је "српски певач рођени експресионист" . Под термином експресионист он подразумева даровитог певача коме је експресија, израз, најважнији елеменат песме. Он уочава композициону шему у којој се, код приповедања опсаде кога града, вила оглашава јунаку са *блиске планине* и слути му зло за град, војску и живот. Та композициона шема се, примећује Геземан, јавља код свих варијаната песама о паду Београда. Прву законитост стила епских песама Геземан управо примећује на материјалу који говори о фантастичној географији, вилинском крајолику. Критеријуме реалне географије и истраживање географских карата Геземан ће применити у разматрању пете песме (бр 81.), и систематски ће поредити географију песме са претпостављеном географијом бојишта о којем је реч у песми. Он ће песму упоредити са аустријским извештајем о боју из 1710, у коме опис тога догађаја личи много на нашу песму. Он уочава релативност поузданости оваквих података: *Разуме се тешко је доказати да је баш овај, у бечком исвештају описани, догађај исти који се у песми опева. Али, иако се, на први поглед, географске појединости не слажу у свачему, земљиште је ипак исто.* Географски критеријум је употребљен и у покушају да се покаже да је Ерлангенски рукопис направљен записивањем у једном даху, без великих прекида: *А осем отга, наведене песме врло су свеже по добро очуваном садржају, по географским и личним појединостима као и по духу и тону, те су вероватно забележене убрзо после самих догађаја.*

Говорећи о језику *Ерлангенског рукописа*, Геземан се у одељку *Провинциализми у речима* жали због недостатка српскохрватског географског речника, а потреба за њим нам говори о методама које је користио у истраживањима. Покушавајући да одреди постојбину рукописа, бар по језику, о географији између осталог примећује:

Ко хоће да даје извесним географским подацима из неких песама већи значај него што им ја могу придати, а нарочито онај по коме би писар требало да буде Турчин, тај ће пре тражити постојбину збирке и јужно од Саве у северној Босни и тако зв. Босанској Крајини. Једно је несумњиво. Ако су, збиља, географске прилике верно и у довољном броју очуване и ако се слажу са осталим подацима, онда се може из њих изводити закључак о постојбини дотичне песме. О постојбини саме

збирке није тиме још ништа речено, јер песме путују и усмено и писмено. Постоји, дакле, могућност да се географске прилике добро сачувају, и кад су песме путовале.

Геземанова свест о променљивости епских песама антиципира теоријски став у односу на епске песме, став који ће се појавити касније у проучавањима.

Геземан покушава да процени колико се истраживач може ослонити на помињање географских имена у песми:

Кад нађемо очевидне погрешке у опису неког краја, онда то још није доказ да песма није из овога краја и то из два разлога. Први је онај стари, већ наведени, да песме путују и мењају се уз пут. Други - а то се досада често губило из вида - је тај, да народна песма, нарочито нереалистична, експресионистичка, састављена као што је велики број схр. нар. песама - па чак и т. зв. историјске, оне нарочито - да је, дакле, таква народна песма увек ирационална.⁸⁴

Мислимо да је могуће интерпретирати данас Геземанове термине *нереалистично, експресионистичко, ирационално*, као виђење епске народне песме - песничке врсте у којој доминира песничко и језик над чињеницама, фикција над реалним. Термин експресионизам би у том светлу било давање предности изразу. Геземан дакле, интерпретирамо ли овако његову употребу термина, у епској народној песми види пре свега песму. Његова теоријска подлога јесте немачка филолошка традиција, минуциозна анализа сваког реда, позитивизам у најбољем смислу, поузданост истраживања, верност чињеницама, али и њихово превазилажење тумачењем песничког језика. При локализацији *Ерлангенског рукописа*, Геземан говори о употреби географије у контексту *ирационалности* или *рационалности* певача и његове публике. Термин *ирационално* за њега нема нужно позитиван контекст, он описује карактерну особину личности која интерпретира.

„Истина, слушајући народне песме из уста и у средини сељачког народа, ја сам наишао на публику рационалистичку, која је, често, чак и помињала ирационална певача на стварност, али сам седео и међу слушаоцима који су били истога стилистичког духа као певач, и који се никад не би зачудили или успротивили певачу, кад би им причао да Сибињанин Јанко гледа од Сибиња град маџарскога до Велебит-планине, а на Велебиту два огња жива, као што се то пева у бр. 134.

*нашег зборника. То вреди не само за далеке, и више-мање, непознате крајеве, него чак и за сваком сељаку позната војишта последњег рата, у коме је и сам био!*⁸⁵

Можда је нашем истраживачу промакло да је публика која је "рационалистичка" и она која је "ирационална", једна те иста публика. Захтеви песме су ти који се мењају: понекад су географски предели "ирационални", е да би се добило у песничкој слици, језгровитости, или сл, а понекад "рационалистички" када знање певача и песма то дозвољавају. У машти народног певача та два елемента чине целину света у коме се живи.

Геземан је ипак изненађен двојношћу духа народног певача, који се, једном у песничком свету, њему потпуно препушта, и потпуност тог опредељења он не разуме онако како Вук разуме Тешана. Та изненађеност нашег Немца, ипак је пуна дивљења:

*Често се нисам могао начудити како добро чувство за поетски дух својих песама има овај у другим приликама никако ирационални већ врло бистри сељак. Он је знао тачно да се топови са Цера једва могу чути у Крагујевцу, али да их Фрањо зачује у Бечу то му је, у песми, по себи разумљиво. И у децембру год. 1915 слушао сам у албанском приморју једног певача подринског како описује пут од Крушевца преко Косова поља, Старе Србије и Северне Албаније до Скадра - дакле исти пут којим је он сам ишао са својом дивизијом, али са врло рђавом географијом. И тај човек је знао да, на. пр., ни ишао преко Прилепа, али кад се већ пева о Косову пољу и о српским војводама, треба уплести и Прилеп (због Краљевића Марка) и "Леђан-град" иако није видео Прилеп, а камо ли "Леђан-град"*⁸⁶.

Ова последња реченица била би добар коментар примедби Живомира Младеновића о песми *Женидба Душанова*. По Младеновићевом мишљењу Тешан не познаје географију Косова, где смешта Прилеп. Редослед важности за певача је следећи: прво песнички свет, па потом све остало, и историја, и географија.

Геземаново запажање о Леђан-граду може бити кључно у разматрању овог проблема. Занимљиво је да нити један од многобројних учесника у дискусији о месту на коме би се могао налазити Леђан-град, није обратио пажњу на ову Геземанову примедбу.

⁸⁴ Геземан, Герхард: *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, издао др Герхард Геземан, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига XII. Сремски Карловци, 1925. Поглавље V, *Локализација*, стр. LVIII - LXVI

⁸⁵ Г. Геземан, нав. дело, стр. LXIII

*Додајем овде да смо на друму од Скадра до Љеша, баш када смо бацили први поглед на стари, лепо град, чули како неки сељак Шумадинац иза нас узвикну: "Гле, ето ти Леђан-град!" После сам чуо и од других да идентификују Љеш са "Леђан-градом."*⁸⁷

Геземан нам преноси узвик ратника Шумадинца који није читао ни Халанског, ни Новаковића, а још мање Руварца, и који је препознао Леђан-град на свом сопственом епском путу, блиском косовском. То не значи, наравно, да он исто тако оправдано не би препознао Леђан-град и у неком другом граду на путу, граду који би можда исто тако заслужио да се зове Леђаном. Име је у функцији епског пута, Косовске и Албанске голготе (истрошена али тачна реч), и ту нам се Леђан-град указује не само у светлу које је бацио на Љеш Тихомир Ђорђевић, прецизно-географском, већ и у његовој песничкој функцији, с тим што треба имати у виду да Ђорђевић говори о Љешу – Лешку код Тетова, а не о Љешу-Лежу на обали мора. Увиђање постојања двоструке географије, оне из фикције и оне реалне, као и Руварца, Геземана доводи до скептичног мишљења:

*И кад сам већ раније једном запазио да певач и у таквим случајевима импровизира и другипут друкчије пева, постао сам врло скептичан према свима доказима ма какве врсте и закључцима из таквих географских података (упор. и описивање пута од Будима до Прилепа у песми бр.124.*⁸⁸

Као и кратак, али значајан текст Светозара Матића *Географски детаљи у народним песмама*, тако и успутне примедбе Геземанове, које су прерасле у расправу, а све у функцији осветљавања порекла песама, значајан су теоријски допринос питању које разматрамо.

⁸⁶ Г. Геземан, нав. дело, стр. LXIII

⁸⁷ Упореди Стојан Новаковић "О Леђан-граду", у *Archiv für slavische Philologie* III, стр. 124—130, касније проширени чланак у *Летопис Матице српске*, књига 120 (1879), стр. 159—174.

Песме Тешана Подруговића и географска имена у њима

Вук није оставио за све песме податке од кога их је записао, тако да за многе од њих остаје отворено питање имена певача. То важи и за Тешана Подруговића, па су у 20. веку извршене и неке накнадне атрибуције. Светозар Матић је приписао Тешану песму *Марко Краљевић и Филип Маџарин* управо на основу анализе географских имена⁸⁹. У скорије време је Аднан Чиргић стилистичком анализом песме *Грујица и наша са Загорја* покушао да докаже да ју је Вуку казивао Тешан Подруговић.

За корпус његових песама се узима да га чини 22 песме⁹⁰:

Наход Симеун енидба Душанова

Марко Краљевић и Љутица Богдан

Марко Краљевић и Вуча џенерал

Цар Лазар и царица Милица

Женидба Марка Краљевића

Марко Краљевић познаје очину сабљу

Марко Краљевић и кћи краља арапскога

Марко Краљевић и Аратин

Марко Краљевић и Муса Кесеџија

Марко Краљевић и Ђемо Брђанин

Женидба Ђурђа Смедеревица

⁸⁸ Г. Геземан, нав. дело, LXIII

⁸⁹ Светозар Матић: *Значење географских детаља у народном епу. Прилози проучавању народне поезије*, год. I, 1934, св. 1, стр. 14.

⁹⁰ Владан Недећ: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990, стр. 11-12 .

Женидба Поповић Стојана
Женидба Тодора Јакшића.
Женидба Ивана Ришњанина
Новак и Радивоје продају Грујицу
Ришњанин хаџија и Лимун трговац
Женидба Ива Голотрба
Хајка Атлагића и Јован бећар
Сењанин Тадија
Поп Црногорац и Вук Копривица
Женидба Стојана Јанковића

Редослед којим ћемо анализирати географска имена из Тешанових песама ићи ће по важности у односу на предмет којим се бавимо.

1. Ришњанин хаџија и Лимун трговац, путовање по земљи и митским пределима

Митровица, Зворник, Гласинац, Прача, Јабука, Загорје, Чемерно, Врбица, Церница, Корита, Рудине, Рисан

При анализи песама Тешана Подруговића кренућемо од ове чији географски материјал има највећу тежину. Она има и највећи број варијанти, код других певача, у збиркама које су састављене на другим местима. То нам даје могућност да издвојимо специфично Тешанову поетику, и специфично Тешанову употребу географских појмова, како у конкретном означавању постојећих топонима, тако и у смислу који исходиште има у митологији.

Песму о *Ришњанин хаџији и Лимун трговцу* осим у Вуковој збирци, налазимо у још најмање три записа. Вук је песму слушао од Тешана Подруговића, певача кога је највише ценио. Тешанова варијанта ће бити полазиште, иако није најстарија. Два

су разлога за то, први је што је предмет наше анализе географија Тешанових песама, и други, квалитет. Тешанова варијанта песме најбоља је, она ће за нас бити главна⁹¹, с њом ћемо поредити остале.

Најстарији запис који имамо, забележен је руком непознатог писара, од непознатог певача, у *Народним пјесмама из старијих, највише приморских записа* Валтазара Богишића. Наслов *Свадба ришњанин Селима и Лимун хајдук* бр. 118. није Богишићев, већ га је он нашао у рукопису који је настајао у дужем временском интервалу током 18. века. Обе варијанте испеване су у десетерцу. Тешанова има 333 стиха, старији запис три пута је краћи, 94.

Трећи запис налазимо код Симе Милутиновића Сарајлије, *Пјеванија Црногорска и Херцеговачка*, под насловом *Баја Пивљанин*⁹². Милутиновић је песму записао од попа Гаша Поповића Пипера. У додатку налазимо и готово исту варијанту те песме, која се разликује само по једној, али за нас битној појединости.

Четврти налазимо у збирци Косте Хермана, у издању *Народних пјесама муслимана*, из 1888. године. Та варијанта, *Сватовско гробље на Коритима* је и најдужа, 355 стихова. Завршни стихови су и објашњење за назив топонима *Сватовска корита*, о чијем постојању још Вук говори у напомени уз Тешанову песму. Ова варијанта је занимљива и због угла гледања на догађаје, и другачије расподеле улога позитивних и негативних јунака⁹³.

Досадашње проучавање песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*

Вук је оставио неколико бележака уз ову песму, штурих али драгоцених, спомињући *сватовска гробља*.

О песми *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* писао је, између осталих, у објашњењима за трећу књигу *Српских народних пјесама*, 1958, и Никола Банашевић. Објашњења обухватају препознавање неких од топонима који се спомињу у песми, као и тумачење мање познатих речи. Занимљив је за нас

⁹¹ Питање да ли је постојао један велики еп који се распао на више варијанти, како то А.Лорд мисли говорећи о Хомеру и Хуси, или неколико паралелних, остављамо сад по страни. И Вук је користио мерило квалитета песама бирајући између више варијанти.

⁹² Јован Н. Томић: *Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина*(1684 -1685) *по архивским подацима*; штампано у штампарији Краљевине Србије, Београд, 1901.

⁹³ Ђенана Бутуровић: *Студија о Хермановој збирци муслиманских народних пјесама*, Свјетлост, Сарајево, 1976.

Банашевићев коментар уз стих 152. уз речи *и одоше бијелу Зворнику*, да "*Из Сремске Митровице до Зворника на Дрини има свакако више него један дан путовања на коњима. Тешан Подруговић, од кога је ова песма забележена, познавао је боље даљи део пута*"... Наиме, у архивима постоје прецизне забелешке о могућностима путовања на коњима. Дубровачки архиви потврђују да се од Приштине до Скопља путовало за један дан, што је приближно исти број километара, а и конфигурација терена као од Сремске Митровице до Зворника. Дакле, Тешан је ипак врло добро познавао и тај део пута.

Владан Недић користи песму да би допунио биографске белешке о Подруговићу: "*По томе како је у песми Ришњанин хаџија и Лимун трговац водио сватове од Праче ("касабе мале") до белећких Корита и како их је задржавао на преноћишту баш у местима где су се налазили стари ханови, дало би се закључити да је Подруговић овде, у ствари, сликао пут којим је накада пролазио као трговац, у ранијој варијанти нема ниједне од ових географских појединости*".⁹⁴

Владан Недић географским детаљима у епским песмама систематски додељује главну улогу када је у питању проблем атрибуције песама Вукових певача. Ми ћемо се овим проблемом бавити у посебном поглављу овог рада.

Географским аспектима Тешановог певања, па и песмом *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* бавио се Живорад Младеновић истражујући питање Леђан-града.⁹⁵ И он покреће значајна питања проучавања епске поезије поводом географских имена у песмама.

Једна или четири песме?

Да ли се ради о једној јединственој песми у четири варијанте, или четири различите песме? По певачима и записивачима, оне су данас чак распоређене у формално различите књижевности.⁹⁶ Све четири варијанте имају исту тему, ликове, ток радње, мотивацију, па и исти крај. Заједнички су им поједини стихови, типичне

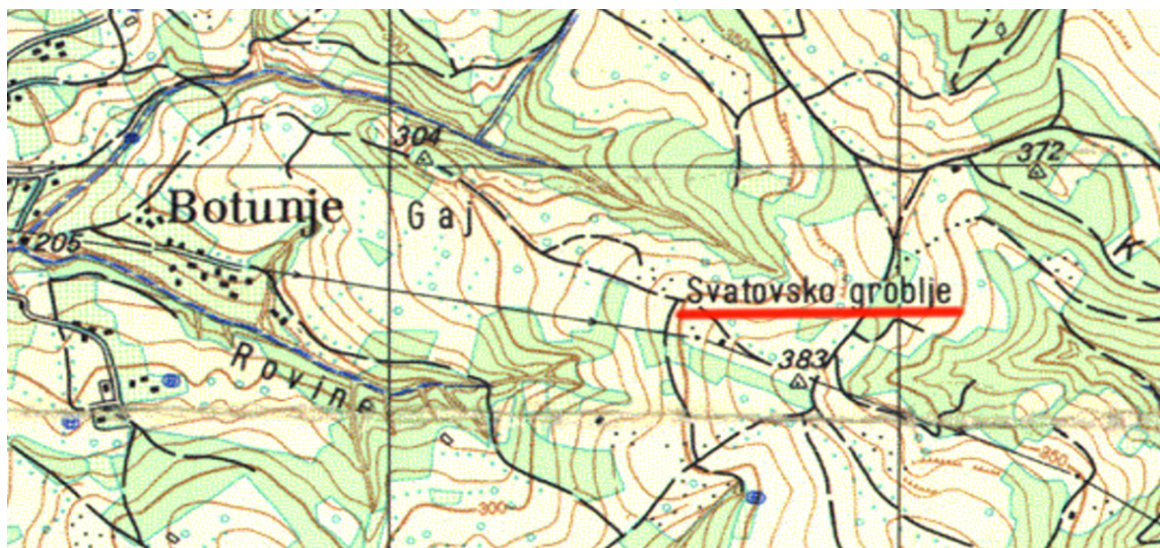
⁹⁴ Владан Недић: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990, стр. 20.

⁹⁵ Ж.Младеновић, *Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова"*, Трећи конгрес фолклориста ЈугославијеЦетиње 1958, стр. 149-161.

⁹⁶ Вукови записи припадају српској, Херманови бошњачкој, ако се упустимо у пројектовање јуначке песме из Херцеговине у појмове и поделе које су настале накнадно.

сцене, географска имена. Запис штампан код Богишића најстарији је, и дубровачки записивач је песму чуо од певача из Херцеговине. Тешан, рођен у Казанцима, потиче из тог краја. И варијанта из Херманове збирке записана је на Загорју, код извора Неретве. Само ова последња забележена је тамо где се и певала, Вук није могао да иде у Херцеговину из политичких разлога, а Дубровачанин из безбедносно-практичних. Записи Симе Милутиновића Сарајлије две варијанте песме из *Пјеваније* готово су подударне, очигледно су најудаљенији временски и просторно од извора песме.

Вук вели да је Тешан знао много више песама него што је он записао, и да му је Тешан казивао само оне којих се могао сетити. Може се претпоставити са разлогом да се он могао сетити само оних најважнијих, које чине темељ његове стваралачке меморије и знања, то јесте и темељ херцеговачког певања. Сетивши се *Ришњанин хаџије* и *Лимун трговца* Тешан је потврдио да се ради о песми чије су контуре врло јасне. Можда је слушао у младости, када је вероватно учио песме од других певача, почетком осамдесетих година осамнаестог века. То нам доказују и друге две варијанте, записане у интервалу од скоро два века. Занимљива је и подударност обрада у православном и у муслиманском окружењу. Зато је могуће претпоставити да је сиже у великој мери био фиксиран можда и пре конфесионалне поделе народа. Било да припишемо заједништво културне баштине Херцеговине истим коренима или певачима који су разносили песме по свим крајевима и међу различитим конфесијама, сиже наше песме уобличен је најкасније средином осамнаестог века.

Сл.4 Сватовско гробље (383 м) код села Ботуња, на реци Лепеници, у Шумадији. ТК 1:25000 Војногеографског института, секција Горње Комарице.

У песмама свих конфесионалних групација Херцеговине можемо наћи тему сватова⁹⁷. Пратимо ли појам *сватовских гробаља*, и тему о *девојци без руку*, чију једну варијанту имамо у нашој песми (са промењеном улогом), вероватно допиремо до најстаријих слојева значења које те песме садрже. Често бајка и епска песма деле исте мотиве⁹⁸, а то је случај са мотивом женидбе. Неки аутори су видели у песмама о трагичним препадима на сватове прекинуту бајку, чије збивање у почетку тече уобичајеним током, да би се нагло и трагично завршила у крви.⁹⁹ Додајмо и за нас значајни осврт Алојза Бенаца у књизи *Стећци*¹⁰⁰:

„Најчешћи су народни називи за ове споменике „стећак“ и „мрамор“, па су та имена углавном продрла и у научну литературу. Ово прво име је заправо данас добило приличну превласт у литератури, док се у народу можда више чује назив „мраморје“ и „грчко гробље“ за некрополе са кеменим споменицима из средњег вијека. Као што је случај са многим другим остацима из прошлости, тако су и уз стећке везане многобројне легенде и народна предања. Овдје бих навео само три карактеристичне и јако раширене легенде.

Прва се односи на тему о сватовима, који су на мјесту некрополе срели супарничку групу и изгинули заједно са младом и младожењом. Назив „сватовско гробље“ одражава увијек овакву романтичну легенду у народу.

У многобројним крајевима некрополе са стећцима се приписују прадавном грчком становништву. Та легенда је посебно разрађена у Херцеговини, гдје се говори о седам хладних и сњеговитих година које су присиле Грке да напусте ову неблагодарну покрајину. Херцеговина је још од илирских времена стајала у добрим трговачким везама са Грчком, бизантско царство је држало овдје извјесно

⁹⁷ Цвјетко Рихтман: *Традиционална народна музика подручја Чапљине*, 21 конгрес СУФЈ, Чапљина 1974, Сарајево 1976, стр. 43-49.

⁹⁸ Н. Милошевић Ђорђевић: *Прожимање жанрова усмене књижевности и око њих*. У: Упоредна истраживања, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007, стр. 69-87.

⁹⁹ Мирјана Дрндарски: *Типови транспозиције бајке у епским народним песмама о женидби*, 35. конгрес СУФЈ Рожаје, Титоград 1988, стр. 206-209.

Аутор поред констатовања великог броја сличности, успоставља фино разликовање између односа према простору бајке и епике: *За епску песму карактеристични су још именовање јунака (краљ од будима, цар од Призрена), просторна локализација догађаја (бацање мреже "у тихо дунаво", вођење сватова "од Будима до Призрена град"), нешто опширнији опис сватова, њихово припремање за пут, путовање боравак у Призрену, даривање, подвратак и свадбено весеље у младожењиној кући.*

¹⁰⁰ Алојз Бенац: *Стећци*, Издавачки завод Југославија, Београд 1967, стр 7.

Приметимо да се итинерер Тешанове песме на још два места укршта са археолошким локалитетима којима се Бенац бавио: Гласинац, и Црвене Стијене, оне близу Никшића и Тешанових Казанаца. Бенац, Човић: *Црвена Стијена – стратум I–IV*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву 12, 1957, стр. 19-50. Гласинац, 1, 2, Сарајево 1956, 1957, стр. 53-85.

вријеме политичке позиције и све се то морало одразити у народним предањима.“...

Подвучимо из овог цитата две за нас значајне ствари: да легенду о сукобу сватова Бенац, који је одличан познавалац терена, сматра „врло раширеном“ век након Вуковог сведочења о истоме, и да она може бити повезана са магловитим сећањем на „грчко становништво“¹⁰¹. Подаци ипак не садрже поуздане чињенице, већ у најбољем случају трошну хипотезу да је легенда о сукобу сватова повезана са легендом о присуству грчког становништва, и то више као изузетак. Термин у региону Херцеговине и Старе Херцеговине углавном упућује на стећке који су довољно археолошки истражени¹⁰², а чије се време настанка процењује између 12. и 16. века. На Жабљаку, у околини Новаковића постоји чак два „Грчка гробља“ у кругу од 2,5 км, покрај Вражјег језера; нити једно није уписано у топографске карте Војногеографског завода (ТК 1:50 000 секција Пљевља 3 - војна топографска карта није списак историјски значајних топонима, већ за војску топографски релевантних детаља). Ако сећање на старо грчко становништво Херцеговине и јесте поуздано, стећци су само артефакт на који се то сећање пројектује, као што је то случај и са песмама. Сваки истраживач склон је да што више иде тереном, више и верује у приче које чује, и за то постоје објективни разлози, пре свега уверење истраживача да становништво врло много држи до памћења и да га оно често добро служи. Међутим, ако су замке народне легенде очигледне, мање је очигледна још већа опасност, да истраживач похрли у сусрет сопственим измаштаним повестима, пројектујући у „научне чињенице“ оно што сматра, подсвесно, вероватним и пожељним. То су опасности индуктивног метода, али без ње нема ни значајне синтезе. Истраживања трају већ више од 150 година, и понекад долазе до онога што се у физици поводом вибрација назива „повратном спрегом“. Истраживачи на терену сами н адевају различите називе нпр. скупине гробова, а мештани их

¹⁰¹ Подсетимо да нема противуречности између постојања „грчког становништва“ и Римљана: наине, и данас Хелени у Константинопољу, Истанбулу себе зову Ромејима, Римљанима.

¹⁰² Често се иза термина *грчко гробље*, као и *маџарско*, крије индикација вероисповести, православног и католичког гробља. *Маџарско гробље може означавати и уклето место, као што је то случај шуме покрај села Петковача, недалеко од Лазареваца, а у селу Буковац близу Маљена Маџарско гробље датовано је од тринаестог до шеснаестог века.*

Војислав Филиповић, Радоје Арсић, *Локалитет Илирско гробље у буковачком пољу - истраживања 2004 -2005. године*, Археолошки преглед, Београд 2008, стр. 30- 36.

прихватају, и трајно усвајају. О таквом случају говори Светозар Томић¹⁰³ поводом старог гробља: *У власеничком крају у Босни има много оваквих гробља и народ их зове "Старо Гробље", "Мраморје", а највише "Богомилско Гробље". Питао сам једнога старијега свештеника, проту Матеју Поповића, из тога ; краја: откуда код вас тај назив "богомилско гробље", кад се нигде у нашој земљи та гробља не зову тако? Одговорио ми је: "То је од окупације, тј. откада су Коста Херман, Трухелка и други аустроугарски научници испитивали та гробља и том приликом по Рачком назвали их богомилским. То је народ прихватио и тако их данас обично зове, а међутим пре окупације нико није ни помињао какве богомиле у тим крајевима".*¹⁰⁴

А. Лома¹⁰⁵ врло убедљиво аргументује став да су песме о Косовском боју и старије од самог историјског догађаја, посежући за детаљима индоевропске баштине. Међутим свакако да аргументи могу бити и друге врсте, на пример археолошки.

*На археолошком материјалу са илирских налазишта, негдје од шестог вијека пр. н. е., може се пратити снажан утјецај грчке културе на живот Илира у Херцеговини. тај утјецај нарочито је наглашен код племена Даорса, чије је главно насеље била Градина у Ошанићима код Стоца. Ковање новца са грчким натписом, киклопске зидине које подсјећају на микенску културу, керамички материјал грчке провенијенције - говоре о врло јаким везама херцеговачких Илира са грчким колонијама на јадранској обали*¹⁰⁶.

Ипак, овом утиску блискости херцеговачког становништва и грчких колонија¹⁰⁷ могуће је супротставити Дозонову представу о разлици између српских епских песама и грчких клефтских:

¹⁰³ Светозар Томић: *Лива и Пивљани*. Посебан отисак из Српског етнографског зборника књ. LIX Насеља и порекло становништва књ. 31, поглавље 9, *Трагови старијих насеља*, стр. 25-30.

¹⁰⁴ И изјаву свештеника истраживач мора узети критички, баш као и Херманове и Трухелкине спекулације: сви су они службеници администрације, први црквене, други царске, и штите поглед на старине који повезују са правима администрације коју представљају.

¹⁰⁵ Лома, Александар: *Пракосово : Словенски и индоевропски корени српске епике*. Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002.

¹⁰⁶ Павао Анђелић *Трагови предсловенских култура у Херцеговини* Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, стр. 319 – 327.

¹⁰⁷ Миодраг Ибровац: *Сродност српске и новогрчке народне поезије*. Конгрес СУФЈ Вараждин 1957, стр. 57. Да постоји и потпуно супротно мишљење овом, даје добро аргументоване податке Ибровац у нав. делу в. и: Миодраг Стојановић *Хајдучка и клефтска пушка у народној песми*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988, Удружење фолклориста Црне Горе, *Зборник радова XXXV конгреса СУФЈ, Рожаје 1988*, Титоград 1988, стр. 434-443.

Једино су Срби добили у наслеђе епску способност, једино они знају да саздају и уреде приповест, која бавећи се догађајем од његовог почела, прати радњу до крајњег разрешења, озбиљног тона, са дубином и осећањем величајности развијања која чини уметничко дело.

Утисак разлике у односу на Грке је упечатљив у сувој сажетости клефтских песама који ту представљају еп, и поред великих нагињања монотоности и политици, драмски нагласак превладава; прелази су укинути, певач, коме се може пребацити злоупотреба апострофа није се либио од бављења познатих скорих догађаја; понекад се чују само узвици узбуђења; има можда више живости, али често и нереди и нејасности, и скоро никада целовите слике.¹⁰⁸

Дозон је често узимао податке из друге и треће руке, а да заиста на територији Херцеговине постоји и слој стариначког становништва, потврђује у једном свом раду Петрић¹⁰⁹ говорећи о саставу и пореклу становништва Херцеговине:

...Досадашња истраживања поријекла становништва су утврдила да се у источној Херцеговини сачувао велики број старих српских родова, доста разгранатих, тако да они у својој средини представљају половицу од укупног становништва. У сјеверним предјелима од споменутих области, у Билећким Рудинама, стариначка братства су веома разграната и они представљају 1/6 од укупног становништва.

...Из турских докумената се види да је још 1477. године постојала нахија Зупци и у њој један џемат Влаха. Како се из свега овога може разабрати, овдје се ради о таквим областима које су насељене претежно старим, аутохтоним становништвом, чији су се потомци и до данас одржали. За етничку хисторију наших земаља ово је врло значајно питање, јер нам без сваке сумње показује да у етничкој структури српских и хрватских племена значајно мјесто заузимају старији етнички слојеви, предславенског, балканског становништва.

... Нешто већи број српских старинаца спомиње се у гатачким селима. Старије муслиманско становништво раширено је по разним дијеловима херцеговине, а највише је сконцентрисано у изворишним предјелима Неретве, о Борча, Коњица, у Дубравама код Стоца и у Невесињском пољу.

¹⁰⁸ Auguste Dozon: *Chansons populaires bulgares inédites*, Maisonneuve, Paris, 1875, стр. XLII

¹⁰⁹ Марио Петрић: *Састав становништва Херцеговине*, Рад 9.конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, стр. 273–286.

Радосав Меденица у раду *Херцеговина - колевка патријархалне културе и народне песме динараца*¹¹⁰ пише:

.....Тако у своме предговору у четвртој књизи другог издања (Беч 1833) даје углавном само списак имена од којих је која песма преписана, али без икаква уопштавања или доношења закључака. Међутим, тај списак, иако врло непотпун, местимично и штур, пружа извесна врло драгоцену обавештења. Нас овде интересује само географска локализација песама, односно њихових казивача. Од 249 јуначких песама, колико их садрже 2-4 књига, Вук даје податке само за 137 и од њих више од две трећине воде порекло од певача или казивача који потичу са означеног терена. Готово исти однос показују и Вукове женске песме (прве и пете књиге) иако је од песама прве књиге локализовано, по испитивањима Х. Пеукерта, само 41% а у петој 71% песама. Приликом билижег загледања њихове локализације, изненађујемо се колико огромни број женских песама потиче из Боке и њене околине, нарочито из Требиња, које је, како каже Вук Врчевић, било прави расадник српскијех народнијех пјесама.

Са ужег херцеговачко-црногорског терена поред осталих збирке Богољуба Петрановића, Јукића и Мартића, а у новије време Новице Шаулића и врло богату необјављену колекцију Андрије Лубурића, као и један део рукописних збирки академија наука у Београду и Загребу.

Варијанте песме: заједнички корени у обреду

Какве су разлике између Тешанове варијанте и песме из Богишићевог зборника? Да ли се оне разликују по току и мотивацији радње? Упоредићемо их по детаљима, и са записом Косте Хермана. На рукопису из којег је Богишић пренео песму, пише да су песме скупљене "1758. у Дубровнику." Богишић претпоставља да су песме треће групе, у којој је и песма којом се бавимо, биле непосредно из народа *поцрпане почетником овога рукописа*. Ако је онај који га је започео, Ђуро Матеи, умро у Риму 1728 године, може лако бити да је наша песма записана крајем

¹¹⁰ Радосав Меденица: *Херцеговина - колевка патријархалне културе и народне песме динараца* Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, стр. 171.

седамнаестог или почетком осамнаестог столећа. Сижејни токови песама исти су, независно од имена јунака, што нам сведочи да је реч о истом моделу. Сватови путују истим путем, одлагаже свадба у страху од Лимуна хајдука, девојка усни како остаје сама без сватова. Удара се у бубње и свирале *На срамоту Лимуна хајдука* (Богишић, 118, стих 52.), што изазива напад на свадбаре, Хација притиче у помоћ када чује пушке, убија вереницу, а сви сватови изгину. Муслиманска варијанта разликује се по изостављању мотивације сукоба, у њој нема епизоде у којој Ришњанин хација отима од Лимуна оружје, што је разумљиво, (вероватно би *Илијада* другачије изгледала из перспективе Тројанаца). У *Сватовском гробљу на Коритима*, пут којим иду свадбари различит је, мада је омеђен истим тачкама - Рисно и Митровица. У Тешановој и „дубровачкој“ варијанти то је Митровица у Срему, а у муслиманској код Хермана Митровица на Косову. На ту разлику вратићемо се у проучавању етапа који прелазе свадбари. Од Мораче Вук у муслиманској песми преузима улогу негативног јунака и он је лик који је придодат, као и ликови тетке Хасан-пашинице и младог брата Мухамеда. Девојци је имеа Ханка, и "црни Циганин" из Тешанове варијанте, у овој Алија чауш, потеже окидач крвопролића певајући песму у Коритима. Нема у овој варијанте ни злокобног невестиног сна. Одсуство мотивације и сцене сновиђења чини ову песму слабијом од осталих. Све остале линије водиље песме су исте, па и поједини стихови који су заједнички са Тешановом верзијом. Ова верзија песме је драгоцен доказ да је јужнословенска јуначка песма српскохрватског језика једна недељива целина.

Стиче се утисак да је песма из Богишићевог зборника можда краћа од Тешанове и Вукове не само због певача, него можда и због записивача: стихови у којима девојка приповеда сан нису песнички и логички повезани са стиховима који следе, јер је приповедање недовољан разлог за оно што следи:

То је сватом врло мучно било

Мектербашам' својијем говораше:

"Сад удрите бубње и свирале

На срамоту Лимуна хајдука (Богишић, 118, 49 - 52)

Зашто би постојала нека срамота када ништа у песми која је записана у Дубровнику или околини не даје разлога Лимуну за такво осећање? То нам једино може

објаснити Тешанова. Дакле реч је о лакуни, или певачевој, или записивачевој. Можда су песме записиване по наредби, па ни писар ни певач нису имали воље да све певају и записују. Није било стрпљивог и песмољубивог Вука да бди над записима и мити ракијом и лепим речима певача. Могуће је и да се околности које су изостављене подразумевају од стране публике која зна садржај заплета, што је случај и у Вуковим збиркама. У варијанти Богишићевог зборника нема ни увода који објашњава заваду између Лимуна и Ришњанин Селима. Тиме се губи ефекат трагичке ироније, када младожења убија младу из пушке отете на превару. Код Тешана је предмет заваде истовремено и средство казне за преступ, што је пример врхунске економије уметничких средстава.

Вукови у Коритима

Три пута краћи и од Тешанове песме дубровачки запис не може имати развијенију композицију. Занимљиво је и невестино питање кога нема у дужој варијанти:

"Је ли ово горица зелена

Гдје ми стоји Лимуне Хајдуче?", (Богишић, 118, 31 -32)

Она жели да дарива хајдуке, док су кум и девер уплашени, и ућуткују је сасвим епски:

Језди коња, лијена дјевојко! (Богишић, 118, 34)

Црногорски певач Симе Милутиновића Сарајлије овако представља исте околности:

*Рече Але: "Муч' ђевојко, враже,
не помињи крвцу у планину* (СМ 114, 198-199)

Њихов страх није само мотивисан реалном опасношћу од хајдука, јер је то нешто с чим рачунају од самог почетка, будући да су унајмили *пратиције* да *прате гором зеленом*. Њихов страх је страх од магијског призивања злих сила. Познато је да је млада на свом путу ка будућем огњишту и при удаји врло подложна уроцима и

злим очима, и то је веровање раширено на Балкану и Малој Азији.¹¹¹ Изгледа као да младина жеља и даривање хајдука откривају један слој обичаја даривања душа умрлих, да би се умилостивиле, насупрот обичају на свадбама да се пуца из пушке да би се те исте душе отерале. На хтонску природу хајдука које *лијена дјевојка* хоће да дарује, указује и неврстин сан. Овом формулом се у Тешановој и муслиманској варијанти хајдуци идентификују са вуковима. Сложена је и симболика дарова, *б'јело рубје моје*. Ваљало би посегнути у прехришћански слој значења, не само видевши неврстинску боју невиности, већ и бело као хтонску боју. Бела боја је у народној прошлости била знак жалости.

*...У манастиру Љубостињи кнегиња Милица представљена је фреском с белим удовичким велом...По Власинским селима бела боја је знак жалости. ... По једној народној песми, Иванбеговица на самрти наручује својој кћерци: "Свуци ,Маре црвену кадифу, на обуци б'јелу антерију..., а покриј се бијелом округом"¹¹² И Тешанова варијанта песме има исте елементе неврстиног сна, али се уместо *белог рубја* уводе други симболи:*

*Сва Корита притиснула тама,
А из таме испадоше вуци.*

(Вук, III, 68, 204-205)

Са толико много *там* може да *притисне* овај свет само онај други, доњи. Тама се спомиње у другој варијанти ове песме из црногорске *Пјеваније*, коју Сима Милоотиновић Сарајлија није штампао:

*А у Турке јуриш учинише
за њима се тмина затминила*

(СМ, *Женидба Меха Ришњина*, стих 203-204)

То је скоро једина разлика између две варијанте црногорских певача Рада Кнежевића Бјелопавлића и Гаша Поповића Пипера. Код овог последњег, у песми коју је Сима Милутиновић Сарајлија уврстио у будимско издање из 1833, нема те

¹¹¹ Тихомир Ђорђевић: *Зле очи у веровању муслимана у Охриду.*, Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934. Тихомир Ђорђевић: *Зле очи у веровању Јужних Словена*. Слово, 1938. Alan Dundes: *The Evil eye*. Garland pub, New York 1981. Књига садржи поглавља о злим очима у грчким селима у западној Македонији и у Румунији.

¹¹² *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970. Чланак *Боје, Бела боја*, аутор чланка П.Ж.Петровић, који је Етнографском музеју у Београду оставио и значајну збирку етнографских фотографија из периода између два светска рата..

таме над бојиштем. И код Кнежевића она је од праха барута, али нас зато Бајова молитва Богу опомиње да је та магла дошла са друге стране:

"Дај ми, Боже, вијар од планине / да раждене магле у крајеве / да ја видим чија гине војска .

И *вуци* су изразито демонске животиње, према предању вука је ђаво створио, а његово помињање је табуисано, што чини део тензије произведене девојчиним приповедањем сна и спомињања вука. У песми број 118 *Ерлангенског рукописа*, прва три стиха обједињују вукове и хајдуке:

*Два се мер'ка сафатила вука
то не било ни два мр'ка вука
већ то била два млада аидука*

(ЕР, 118, 1-3)

У верзији песме из Хермановог зборника, појављују се вуци у Коритима :

*И у њим' су побјешњели вуци,
Једућ' месо коњско и јуначко
(Сватовско гробље на Коритима К.Х.1, 6, 100)*

Вукови, у множини, појављују се у Босни као име за групу младића са значајном улогом у свадбеним обичајима:

" ...тако се назива група младића из села која фиктивно напада младожењину кућу непосредно после свођења младеца. Поређани "у ланац", држећи се један за другог, они завијају као вукови и вичу: "Около, вуче, чувај младу, момче, чувај овцу да ти је вуци не изију" Први и последњи вук довикују један другог речима које указују и на елементе разузданог понашања. Разилазе се тек када им из куће баце завежљај са храном. Чајкановић указује на паралеле у Дионисовом култу (тероморфни хорови) и претпоставља да "Вукови"представљају претке који се јављају у вучјој форми да би узели учешћа у једној породничној свечаности.
...¹¹³

¹¹³ Српски митлошки речник, чланак *Вукови* и *Вук*, аутор чланка Ш.Кулишић.

...група обичаја у вези са вуком о којој ћемо овога пута говорити су "вукови " о свадби који се такође јављају само у Босни и то код српског, хрватског и муслиманског становништва.

"Вукови су група младића из младожењиног села који после свођења младенаца фиктивно нападају младожењину кућу, правећи буку и ларму, све док им из куће не избаце свежањ хране, после чега се они разилазе.¹¹⁴

Чајкановић мисли да вук има истакнуту улогу код инкарнације душа предака у српској религији, дакле, везан је и за култ предака и за доњи свет.

Мене живој срце ишчупаше,
(Вук III, 68, 208)

такође говори о радњи коју чине демони.

Александар Лома ставља појаву вукова у шири контекст, контекст индоевропског мита и епа: *"Чувен је Херодотов податак о Неурима, племену скитског начина живота настањеном северозападно д Скита, негде у данашњем Поднепровљу, чији се припадници једном годишње на магичан начин претварају у вукове (IV 105). Реч је или о делу Прасловена, или о неком њима географски и културно сасвим блиском етносу, а сама прича најпре се може схватити као одблесак годишњег обреда којим се вршило посвећење нових чланова ратничке дружине, њихов пријем у „вучји чопор“. Пијење крви погубљених непријатеља и „вучје“ понашање потврђени су код паганских Словена у Полабљу. Велети су још око 1100. заробљеним хришћанима одсецали главе и врчевима пуним њихове крви, завијајући као вуци (*horrendis vocibus ululantes*), наздрављали пред жртвеницима свога бога Припегале (*Pripegala*). Вучје завијање начин је како се хајдуци дозивају ; прасловенска сложеница *вѣлковуја* „човек који завија попут вука“, сачувана углавном у топонимији разних словенских земаља, може бити у вези са сличним обичајима. Предање о вуку-родоначелнику, забележено код разних индоевропских и неиндоевропских народа (Римљани; Турци), које се традиционално тумачи као*

¹¹⁴ Радмила Кајмаковић: *Обичаји у вези са вуком код балканских народа*. Рад 14 конгреса фолклориста Југославије, Призрен 1967, САНУ, Београд 1974, стр. 631-634.

остатак тотемизма, пре би могло припадати митовима ратничких дружина и очитовати њихову улогу у образовању датих етноса.¹¹⁵

Слој свадбених обичаја и стихова из свадбених песама у варијантама о Ришњанин хацији и Лимуну трговцу

Епска песма наследила је старије слојеве традиције, изразитеме међу обредним песмама и етиолошким легендама. Реч *наследила* није довољно прецизна, тим пре што и епика, као и обредне и сватовске песме, сеже дубоко у прошлост. Епско песништво перципирамо као млађе јер је оно подложније променама, а тај млађи изданак постоји у Вуковим записима Тешановог казивања. Сватовске песме спорије мењају кроз векове теме, мотиве и форму. Николај Кауфман поводом ове тенденције сватовских песама ка очувању традиције даје пример малоазијских Бугара. Они су из Тракије пресељени у Анадолију почетком седамнаестог века, и примили су Ислам. После три века одвојености од матице и промене вере, њихове свадбене песме и свадбене песме Бугара из Тракије остале су исте, како у погледу текста, тако и музике.¹¹⁶

Појава историјских личности у обредном фолклору позната је многим народима, а код нас је то најчешће случај са Марком Краљевићем. Искуство проучавања овог балканског епског јунака корисно је за случај наше песме: старобалкански елементи трачког коњаника сјединили су се са Марковим епским ликом, ликовима из византијских епопеја и магловитим сећањем на историјског Марка. Слој од највеће важности у песмама није овај последњи, историјски. Митски Марко, убица митског Мусе или Црног Арапина заузима ту најугледније место. Попут ових јунака, сватови у песми *Ришњанин хација и Лимун трговац* призивају сватовске борбе, стварне али и ритуалне. Оне су се сјединиле са сватовским обредним

¹¹⁵ Александар Лома: *Пракосово*, Балканолошки институт САНУ, 2002, стр. 89.

Борбу са демонским отмичарем невесте Лома сагледава у компаративној индоевропској перспективи у: „*Женидба са препрекама*“ и *ратничка иницијација. Борба са демонским отмичарем невесте и неки епски мотиви истог обредног порекла у компаративној индоевропској перспективи*, Кодови словенских култура 3 — Свадба, Београд 1998. Стр. 196–217

¹¹⁶ Николаи Кауфман, *Обредни сватбени песни*, Рад 12 конгреса фолклориста Југославије, Цеље 1965, Љубљана 1968, 285-293.

песмама, ушле у јуначке песме уз можда и неко магловито сећање на стварну погибију сватова. Уз стихове *Ману мачем Лимун харамбаша, / Одс'јече му руке до рамена* Вук даје коментар:

Приповиједају, да се и сад у Коритима познаје гробље тијех сватова, и да на једном камену стоји изрезано, како је дјевер загрио снаху, а Лимун га ударио мачем, те му осјекао руке.

Павле Поповић је у студији *Приповетка о девојци без руку*¹¹⁷ исцрпно анализирао велики број приповедака о девојци без руку не само на тлу српскохрватског народног стваралаштва, већ и словеначког, са територије Македоније, Бугарске. Он је дошао до закључка да те приповетке вуку корене из миракула, Боманоаровог романа у стиху из 1270, *La Manekine*. Поповић упућује на тренутак када из превода и разних варијанти побожне књижевности прича у потпуности прелази на терен усмене књижевности, у српској проповец из Херцеговине, *Оливи*, као и на подударане македонске варијанте бајке и француског романа, толико популарног, да је постојао и као *chanson de geste*.

Француски предложак, ако је најстарији у Европи, што није сигурно, почетак радње смешта у Мађарску. Краљ обећава да ће се оженити женом истом као и умирућа краљица. Није искључено да је то траг који сведочи и о правцу из ког је ова приповест дошла, у облику бајке. Њено свеprisутство и снага с којом постоји у Херцеговини говори и о могућим индоевропским коренима – ништа није у већој мери интернационално од бајке. Ако је и њен долазак кроз побожну литературу доказан, како кроз католички, тако и кроз православни утицај, то се не чини довољно за објашњење феномена девојке без руку на Балкану. Индијско божанство Џаганата (*Jagannātha*) представљено је без руку и ногу; индолози ломе копља око његовог порекла, и то је дискусија у коју ми не можемо улазити, али неспорно је да оно представља изузетак и није везано за традиционалне облике Кришне. Његова форма може упућивати на идоле, тим више што се прави од дрвета. Ако Џаганата и нема никакве везе са Девојком без руку – што превазилази наше могућности дискусије – ова последња асоцијација са идолом може бити занимљива као идеја.

¹¹⁷ Павле Поповић: *Приповетка о девојци без руку*, Посебна издања Српске Краљевске Академије, Београд 1905.

У чланку Харалампија Поленаковића *Још један тип приповетке о девојци без руку*¹¹⁸, реч је о запису из збирке приповедака коју 1897. објавио Владимир Красић. Сиромах човек добије десету кћи и хоће да је баци у море, али неки глас му не дозвољава. Девојка постаје сасвим посебна, њене сузе се претварају у дијаманте, а када се смеје пада цвеће. То види царев син и испроси је за жену, али *док сватови иду назад младожењиној кући*, куварица из пратње јој вади очи и **одсеца руке**. Млада после перипетија добија очи и руке, а куварицу стиже казна. И епска песма којом се бавимо и ова приповетка потомци су вероватно истог корпуса обредних песама/прича извођених при свадби. У тексту *Град Леђан-Леденец у словенској појезији*¹¹⁹, Халански вели : *Словенске сватовске песме у многим су сличне са сватовским бајкама ...*Божанска девојчица из приповетке пре ће бити да је неки женски хтонични дух који се бави о свадбама: његова природа без подробније анализе остаје засад нејасна, везана за смрт и обнављање, као и мит о васкрсењу. Овде се божанске моћи обнављају поновним прогледавањем и израстањем руку. Символика руку овде може бити везана за плодност, јер млада остала тешка и породила код пустињака, слепа и без руку. Два битна мотива су заједничка песми и причи: мотив несреће при кретању сватова, и мотив одсецања руку. Он је у песми прешао са младе на девера, а спомиње га и Вук говорећи о остењаку.

И у муслиманској верзији је истакнуто одсецање, само што Мухамед штити младу. Он без руку држи дизгине зубима, и затим му је одрубљена глава.¹²⁰ Није ли сакатост казна за повреду табуисаног места, чије обресе ритуала жртвовања чува дубровачки запис?¹²¹

Чини нам се да је приказани догађај вероватно у турског или неког много ранијег времена само прионуо уз много старију обредну свадбену песму, можда песму коју су певали становници овог краја пре доласка Словена.

То је суштина на коју нам Вук Караџић привлачи пажњу "успутном" примедбом.

¹¹⁸ Харалампије Поленаковић: *Још један тип приповетке о девојци без руку* Гласник Етнографског музеја у Београду, 13/1938, стр. 128-131.

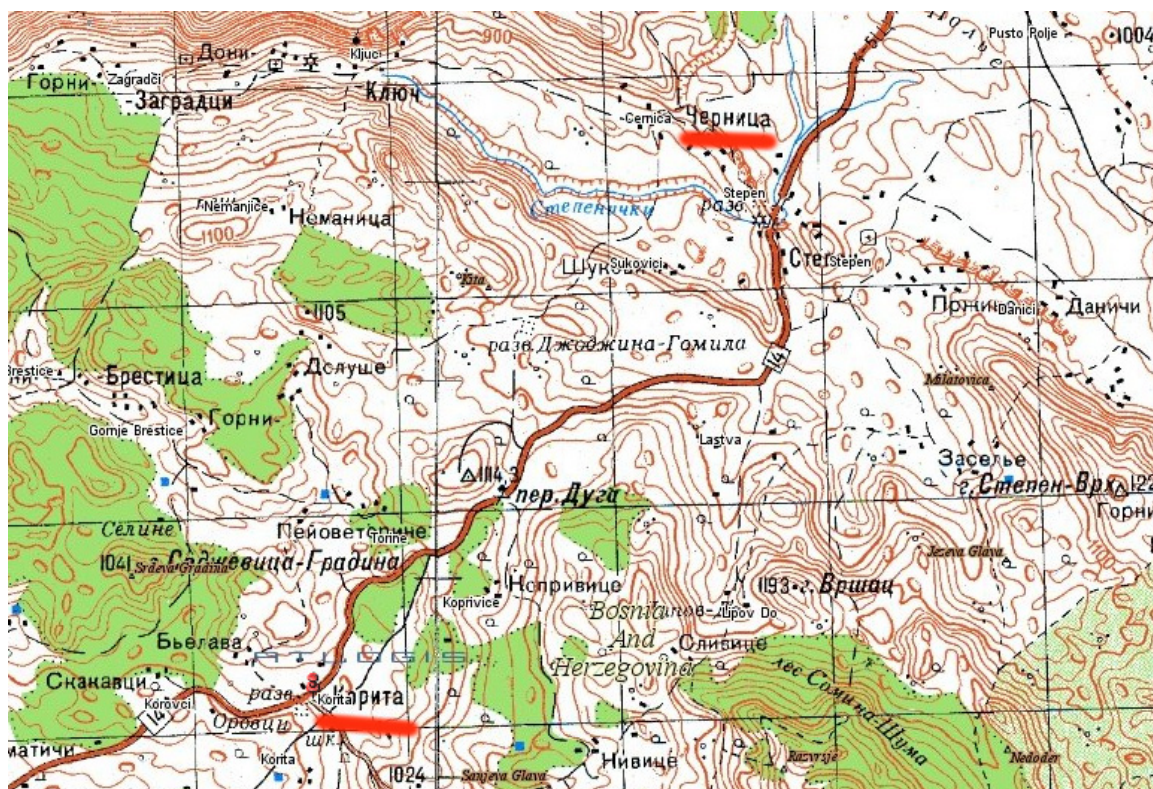
¹¹⁹ Михаил Халански : *Град Леђан-Леденец у словенској појезији*. Јавор, 19, Београд 1892.

¹²⁰ Остењаци и приче које су везане за ове природне геолошке формације врло често сежу у јако дубоку прошлост, и припадају најстаријем слоју народног митолошког сећања.

¹²¹ Нада Милошевић-Ђорђевић, *Драмски елементи у митолошким народним предањима*, Зборник МСЦ, Драма у српској књижевности, Београд 1996, стр. 5-10.

Цвјетко Рихтман одриче да постоји овај слој у епској песми, иако га примећује на украсима гусала: *У пјевању епске пјесме у Босни и Херцеговини не примјећује се никакав остатак обреда магијског карактера. Али, на гулама налазимо изрезбарене ликове симболичног значења као што су: коњска глава, глава јунака, јунак на коњу, змија и други ликови, који несумњиво стоје у вези са неком ранијом функцијом епског пјевања*¹²²

Педесет година пре Вука Фортис је приметио да „знатан број песама о женидби слика заседу постављену сватовима и крвав сукоб“. Њему се чинило да и барелефи стећака "по шумама и пустим пределима Морлакије "приказују такве борбе."¹²³ Ово Фортисово запажање о приказима сватовских борби на стећцима слаже се са Вуковом белешком о сватовском гробљу у Коритима.

Сл. 5. Корита и Церница, и данашњи пут иде старом караванском трасом
Совјетска генералштабна топографска карта 1:100 000

У Коритима, оним другим, која се налазе у старој Рашкој, а у којем су наизменично живели становници хришћани и муслимани, такође постоје гробља са извајаним

¹²² Цвјетко Рихтман: *Традиционални облици пјевања епских пјесами у Босни и Херцеговини*, Рад 15. конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, Сарајево 1971. стр. 97–105.

¹²³ Владан Неђић: *Фортисове напомене о пушеном стваралаштву Морлака*. Рад 21. конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, Чапљина 1974, Сарајево 1976. стр. 143—159. Фортиса смо цитирали овде онако како је наведен у овом Неђићевом постхумно објављеном раду

људским фигурама. Ова Корита се налазе близу реке Лим, на шездесетак километара од Корита из песме. Управо на тој територији налазимо исти круг мотива и топонима у епској песми.¹²⁴

У Рожајском крају постоји топоним Адабашина клисура. Адабаша је сватовски старешина. Ту су се по легенди срели сватови и побили. Ту је сем сватова погинуо и сватовски старешина.¹²⁵

Полазак младожењиних сватова се традиционално организује војнички.¹²⁶ Вук је подвукао да сватови "иду с барјаком као у рат". Свадбени обичај да младожењини сватови могу у младиној кући убијати живину а да им то не буде замерено, сведоче о некадашњим елементима насиља у ритуалу свадбе, као ритуала отимања младе.

Ретких случајева отмице било је све до Другог светског рата. За отетом девојком иде у потеру њена родбина и тако долази до сватовске борбе. Али ако отета девојка на питање родбине : "Да ли је сила или драга воља" одговори: "Драга воља," отмица се завршава измирењем, па је то прво мирење, по нужди, два завађена дома.

На сватовске борбе у Херцеговини подсећају многа "сватовска гробља" (у која се откако се памти нико не сахрањује, а најчешће су то стећци). Јесу ли названа сватовским што својим распоредом потсећају на сватове у ходу, или су нека заиста сватовска није битно, већ што назив сведочи о сватовским борбама¹²⁷.

Отмице девојака најчешће су у сточарским крајевима, и бракови успостављени путем "отмице" и "бежања" изједначени су са свим другим браковима.

И обредна сватовска звања дељена су по принципу војничке организације - стари сват, домаћин, војвода, кум, првенац, барјактар, девер, чауш. Није дакле необично

¹²⁴ Милисав В. Лутовац, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања* Српски етнографски зборник књига LXXXI / Одељење друштвених наука Насеља и порекло становништва / књ.40 Београд 1967, поглавље Б, *Корита*, о старим надгробним плочама стр. 164.

¹²⁵ Алија Џоговић, *Народне легенде у ономастичком материјалу Рожајског, Плавског и Гусињског краја*, Зборник радова 35. контреса савеза удружења фолклориста Југославије, Рожаје 1988, Титоград 1988, стр. 575-578.

¹²⁶ Никола Кнежевић, Јован Вукмановић: *Архаични елементи у свадбеним обичајима*. , Рад 13. конгреса СФЈ Цеље 1965, 1968, стр. 177-180.

М Барјактаровић. Архаични елементи у српским свадбеним обичајима. XIII конгрес југослованских фолклористов Цеље 1965, стр. 139-143.

¹²⁷ Милош Слијепчевић, Трагови архаичног у свадбеним обичајима Херцеговине, XIII конгрес југослованских фолклористов, Цеље 1965, 1968, стр. 153-158.

да су се у атмосфери ратничког похода одлазак по младу пратио епским песмама. То може бити органска веза између епске и свадбене песме.

Епска песма открива и многе друге трагове утицаја свадбених обичаја. У њој има и стихова из свадбених песама:

*"Хазур ола, кићени сватови,
Хазур свати, хазур'те дјевојку,
Кратки дани, а дуги конаци,
Земља туђа калауза нема,
Туђи људи, не знамо им ћуди,
А већ данас ваља путовати."*

(К.Х.1, 6, 51-56)

Овакви су стихови чести у сценама описивања одласка сватова, а њихово порекло је у сватовским обредним песмама.

Одломак од такве песме, записан је шездесетих година двадесетог века:

"Основне песме које су се певале и које се и данас певају при испраћају сватова у овим кућама, при дочеку сватова уз чашу, у колу - исте су и код Срба и код Хрвата и муслимана у источној Херцеговини. Међу овим песмама најлепше су оне које се певају при доласку сватова и испраћају девојке. Ево неких почетака:

*Азур свати, азор је ђевојка,
Вакат дошо треба путовати...¹²⁸*

У песмама певаним на селима и прелима, побројао је исти аутор четрдесетак тема, а неке од су истоветне са мотивима песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*. То је у свадбеним песмама мотив аманета младе на самрти, или Цара Лазара који тумачи сан Царице Милице. Тема убиства младе може се пронаћи код Вука у *Женидби Орловића Павла*, и та песма је из источне Херцеговине.

Један сасвим митолошки елемент из дубровачког записа долази у први план: Лимуново огрешење које истиче Ришњанин Селим:

Чујте, чујте, дружинице моја!

¹²⁸ Љуба Симић: *Приповедне и лирске песме источне Херцеговине*. Рад 9.конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, стр. 231-238.

*Пуче пушка Лимуна Хајдука,
Он је моје свате развадио,
Смео срећу у дјевојке моје.*

(стих 71 - 74)

Ово зазивање другова, позваних да буду сведоци пред Богом/боговима, има природу магијске формуле. Стихови су такође веома слични тужбалици. Врло често су тужблице позивале на освету. И ови елементи допуштају претпоставку да је епска песма непознатог Херцеговца и Тешана Подруговића наследила речи неке обредне песме која се певала при свадбама. Уосталом, исти људи могли су певати обредне песме и епске песме, и учествовати у ритуалу *вукова*.

Ришњанин Селим не може из само једног пуцња заључити да су свати развађени. Овде се назире лакуна у варијанти песме Дубровачког рукописа. По присутнијим митолошким елементима можемо претпоставити да је најстарија варијанта песме састављена од делова варијанте, старије од оне коју је могао памтити Тешан. Старија и по записивању, јер је између дубровачких и Вукових записа протекло око сто година. Између два устанка, када је Вук записао песму од Тешана, у Срему су се окупили јунаци хајдуци и разбојници, истовремено су се „окупиле“ и епске песме из свих српских крајева, песме различитих историјских, географских, дијалекатских слојева.¹²⁹

Помени сватовских гробља сувише су чести и због тога је нужно да се на њих обрати посебна пажња. Од Фортиса и Вука до археолога или етнолога, Ердељановић, Лутовац, и други спомињу множину сватовских гробаља, нарочито у Херцеговини, у најширем географском значењу. Она не могу бити објашњена само сукобима сватова: по њиховој бројности; рекло би се да је било више мртвих у сватовских борбама него у ратовима. Њихово постојање говори о посебном статусу

¹²⁹ Зато се и могло Светозару Матићу учинити да су песме Косовског циклуса сремске, јер оне једноставно јесу биле у Срему заједно са њиховим певачима, јунацима пропалог устанка окупљеним на једном месту.

Ненад Љубинковић: *Између анализе и конструкције— „сремска теорија” опостанку јуначких народних песама*, Књижевна историја, бр. 23, Београд, 1974, стр. 569–573;

Овај текст је поглавље у књизи:

Ненад Љубинковић: *Трагања и одговори*. Студије из народне књижевности и фолклора Институт за књижевност и уметност, Београд. 2010.

у односу на друга гробља, што потврђују бројне песме и приче у којима су поменуте. То су очигледно посебна култна места. У каквој су она вези са ритуалом свадбе? Такмичење за младу можда је подразумевало древна жртвовања у облику такмичењ, а као ритуалног обезбеђења плодности? Зна се да су божанства плодности опасна, па понекад и крвожедна у индоевропској митологији. Да ли може опстати магловито сећање на погребне свечаности и такмичења, жртвовања, у песмама и обичајима толико дуго да би премостило време од бронзаног доба до доласка Турака? Нужно је темељно размотрање питања културног континуитета и дисконтинуитета у унутрашњости Балканског полуострва.

Други недовољно разјашњен елемент јесте удео мита у песми, односно сцена у којој бранилац младе остаје без руку. Вук сведочи да постоји предање о једној стени у Коритима, у вези са сакаћењем. Као и трагови копита коња Краљевића Марка, оваква предања по правилу упућују на дубоку старину. Можемо их повезати са мотивом девојке без руку, присутним у многим бајкама.¹³⁰ Овде већ ступамо на тле које није ни само херцеговачко, ни балканско већ је баштина индоевропских народа.

У кога погача, у њега и нож

О зависности варијанте од конфесије публике

Професионални певачи често су морали песме из сопственог репертоара да прилагођавају час православној, час муслиманској публици. Филип Вишњић је путовао и до Скадра. Он је путовао да би певао и од награде за певање живео. Морао је вероватно да се прилагођава тамошњој мешовитој, између осталог и албанској публици, којој је циклус песама о Марку био познат. Певао је и "великим Турцима", из чега Владан Недић закључује : *Наш гуслар је имао, значи, две врсте*

Естетске вредности песме биле су основно Вуково мерило при штампању све грађе, а ту је он био непогрешив. Зато су песме које је он записао готово по правилу боље од њихових варијанти записаних у Дубровачком зборнику или у Ерлангенском рукопису Герхарда Геземана.

¹³⁰ Павле Поповић: *Приповетке о девојци без руку*, Посебна издања Српске Краљевске Академије, Београд 1905.

Харалампије Поленаковић: *Још један тип приповетке о девојци без руку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 13/1938, стр. 128-131.

*песма: за рају и за господаре*¹³¹. Додали бисмо да су нама познате само ове прве песме, за рају. У зборнику Косте Хермана можемо наћи оне за господаре.

Измене које су морали да праве професионални гуслари идући од турских до српских слушалаца вероватно су сличне разлици која постоји између Вуковог записа *Ришњанин хаџије и Лимун трговца* и Хермановог записа *Сватовског гробља на Коритима*.

Ништа не знамо о песмама које је Филип Вишњић певао агама и беговима. Знамо да је за успешно певање од Чупића добио коња на поклон. Вероватно је знао исто тако лепо да угоди и другој страни, Турцима и потурицама, јер је много времена провео по босанском пашалуку. Мора бити да је био у деликатном положају док је певао турској публици, вероватно и у психолошки амбивалентном, зато што су Турци насилници затрли његов праг и породицу Вилића из које је потекао. Ту није смео "Хомер понекад да задрема", јер је то вероватно могло бити опасно по живот. У том периоду певања турској господи и прилагођавања из нужде песничког репертоара можемо наћи и Вишњићев сасвим лични мотив да касније, са удвострученим снагама, пева устаницима у опседнутој Лозници¹³².

Песма из зборника Косте Хермана, *Лички Мустај бег и Орлановић Мујо*, (бр 21 - 1650 стихова) записана је у Загорју, на извору Неретве, у крају у коме су врло јаке традиције народног певања. На основу неких детаља ту је песму могао певати и певач-хришћанин: две жене Мујине састајале су се два пута годишње, о Ђурђеву и Митрову дану. У песми *Бој код Осијека*, (бр. 17, К.Х), записаној у Невесињу бег Љубовић се пробија из опседнутог Осијека ка Будиму, и код Мохача (у песми Мухач) излази на воду Ситницу,

На Ситницу на чекме ћуприју,

(К.Х.1, 17, стихови 541, 542.)

Ђурђев дан се може појавити у певача-муслимана, јер је велики део муслиманске популације Балкана увек славио Ђурђевдан, али вода Ситница, као име за реку које је постало део формулског изражавања, говори и о пореклу песничке традиције и навици публице којој је певао.

¹³¹ Владан Недић: *Вукови певачи*. Београд 1990, стр. 43.

И муслимани певачи су певали хришћанима. Тихомир Р. Ђорђевић нам сведочи да су му причали Улцињани како је један муслиман из Црногорске Крајине певао песму о Светоме Сави.¹³³

На крају овог низа претпоставки изнећемо још једну: ако су постојале за све важније песме варијанте намењене само православној или само муслиманској публици, морале су постојати и песме које су могле бити певане и једној и другој публици, неутралне по садржини. У караванима је мешавина конфесија била скоро правило, мартолози, оружана пратња каравана били су хришћани са правом ношења оружја. Често се носио царски харач уз трговачки еспап, тако да су ту били присутни сејмени муслимани, чувари државног новца, затим трговци, између осталих, и католици. Какве је песме певало увече на конаку о мешовито а добро наоружано друштво?¹³⁴ На Балкану је одувек постојало умеће вођења разговора чији је циљ да се испуни друштвена норма комуникације, а да се при том нико не увреди у конфесионалним и националним осећањима, што ће рећи да се врло издалека заобиђе могућ конфликт. Величање Мусе или Марка, по дефиницији је конфликтна тема. Морала је, дакле, постојати и епска песма која је задовољавала потребе мешовите публике. Нису могли слепи гуслари увече уз ватру у хановима погађати има ли међу публиком један Муслиман, или један православац, или католик, и прихватати на себе ризик да изазову одобравање једне а осуду друге стране, и самим тим да буду одговорни за крвопролиће, па и себи да угрозе живот. Како каже Вук описујући муслиманске епске песме, они *понајвише пјевају да су њихови надјачавали и хришћанске жене и ђевојке робили и премамљивали*¹³⁵. С друге стране, и српски певач пева како Хајкуна бежи са Јованом, а препоручујући мајци љубавничке врлине хришћана, објашњава како *влаше плаховито љуби*. Нема

¹³² Радосав Меденица: *Гуслар и његови слушаоци* Прилози проучавању народне поезије, Београд 1938, V/2.

¹³³ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, поглавље *Преисламски остаци међу југословенским муслиманима* књ.6,. Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1932, стр. 28.

¹³⁴ Алојз Шмаус: *Beiträge zur südslawischen Epenforschung; "Die Frage einer Martolosen-Epik. Die Welt der Slaven*, 1958. стр. 31-41.

Шмаус сматра да правих песама о мартолозима готово и да нема. Изузетак је песма бр. 83 у *Ерлангенском рукопису*. Милан Васић томе прикључује песму бр. 204 из *Ерлангенског рукописа*. Мартолози се још помињу: *Ерлангенски рукопис*, бр. 124; Богишић, бр. 88; Вук, СНП III, бр. 6. Милан Васић: *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*. Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XXIX, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 17, Сарајево 1967, стр. 208.

¹³⁵ Вук Ст. Караџић: *Српске народне пјесме*, Просвета, Београд 1964, стр. 99–100.

теме због које би брже пала крв, него те, нарочито код Динараца осетљивих на чедност свог женскиња и репутацију мушкарца.

Немамо ли сведочанство о компромису управо у песми *Марко Краљевић и Муса кесеџија*? Ову песму коју је Вуку певао Тешан могао би исто тако певати и Албанац коме је матерњи језик српски¹³⁶. Могао би је певати пред слушаоцима Србима и Албанцима, а да не увреди никога; Марко је надвладао Мусу само захваљујући помоћи виле, уз не баш јуначко средство *ножа из потаја*. Он се потом каје и пролива сузе:

Проли сузе низ бјело лице:

"Јаох мене до Бога милога!

"Ђе погубих од себе бољег."

(Вук, II, 67, 266-268)

Ова Маркова тужбалица могла је задовољити обе стране. На заједничку судбину Албанаца и Срба под османском влашћу подсећа и сам почетак песме. Пева се о Муси, он девет година служи цара у Стамболу, а није добио ни *половне доламе*. Мотивација Мусиног непослуха сведочи да лик није замишљен као изразито негативан, иако је супротстављен главном јунаку Марку. Често се не истичу узроци поступака негативних ликова, они једноствено делају по злу, то је део њиховог типских одлика.

Карактеристична је и похвала мајке Мусине, љуте Арнаутке, немаштине и њеног труда у подизању сина. Муса има и све особине демона, са три срца јуначка, на трећем љута гуја спава, а *Мртав Муса по ледини скаче*.

¹³⁶ Бранислав Крстић: *Постанак и развој народних песама о Косовском боју*. Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958 стр. 93. О српском као матерњем језику Албанаца, о арбанашким песмама о Косовском боју: *Све арбанашке песме можемо поделити у две групе: оне које су арбанаски певачи певали на српском језику (познато је да има арбанаса чији је матерњи језик српски) и оне које су арбанаски певачи певали на арбанаском језику.*

Мирко Барјактаровић: *Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији*, Рад XIV конгреса савеза фолклориста Југославије, Призрен 1967, Београд 1974. стр. 173.

...Српско становништво Ораховца примило је у прошлости ислам. Примањем ислама то становништво постепено је прешло и у "другу народност", али не у Турке већ у Арбанасе, иако и сад у кући говори "само" српским језиком. Уосталом, лакше је било ма и формално примити другу конфесију него прихватити и туђи језик. Особито у кући и домаћем животу. У своме раду о Ораховцу Крснићи каже да се сада сви муслимани овога места осећају као Арбанаси, али наводи и податке из пописа од 1921. када се то становништво, а према попису који је урађен на основу матерњег језика, 90% било исказало као српско.

Марко нема чиме да се поноси, што му и вила каже речима *Срамота двоје на једнога* (стих 243) . Он и нема ничег осим простог резултата, победе, и највише личи на оног, исто тако Тешановог Марка из песме *Марко Краљевић и кћи краља арапскога*, када се криво куне капи на колону, што је сасвим слаб изговор за прекршену реч дату краљевој кћери. Тихомир Р.Ђорђевић пише да је 1895. године слушао од сељака из околине Пећи да се код Арбанаса пева песма о Муси Кесецији и Краљевићу Марку, у којој *Муса побеђује Марка, јер Арбанаси не допуштају да је Марко бољи од Мусе.*¹³⁷

У Вуковој збирци пословица¹³⁸ имамо још једно сведочанство о деликатном положају гуслара уз формулацију израза: *Ђера Туре Краљевића Марка* "у обичај узета ријеч". Вук наводи шaljиву причу о догађају на сабору код манастира. Турчин иште од слепог гуслара :

Турчин, пружајући пару: -На ти, слијети, апру, али да ми пјеваш пјесму какву ја хоћу, ја сам Турчин!

Слијенац, узе пару, захвали, па размахну гудалом и запјева: - Ђера туре Краљевића Марка.

Турчин: -Ђера, море, да! Слијенац: -Бјежи Марко преко поља равна. Турчин: - Бјежи море, да! Хоће Туре да посијече, и хоће вала, и вриједно је.

Слијенац: -Кад се Марко натраг повратио...

Турчин:-Бак, ана ле хи ситим (Гле, мајку му) ... итд,

док на крају Турчин не повиче на слепца:

- Бре, курво, ћорава! Пару дај, ракију бљуј; не ваљаш ти, нити ти ваља пјесма.

Ситуација која је ушла у пословицу морала је бити прилично честа, а сличан догађај описује и Радосав Меденица: *..."Исход оваквих и сличних гусларских зађевица пролазиле су код увиђавнијих људи махом на шали и реагирању на исти начин. Муслиман, у чијем присуству православац или католик тамани Турке, затражи обично гусле да и он "посијече неколико влаха". Али је понекад доводило до врло озбиљних свађа, као што нам саопштава В.Влаховић у своме извештају о епској песми у Мостару (Прилози, 1, 120). Један гуслар муслиман певао је песму која се Ђуру Скочовићу учинила врло сумњива. "Има ли ту ишта без лаже?" -*

¹³⁷ Тихомир Р. Ђорђевић, *Наши народни живот*, књига VI поглавље *Краљевић Марко у арбанашком предању*, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1932, стр 73.

упитао је Буро гуслара, а овај се наљутио и тако се потукли, Буро угарком а муслиман гуслама." ¹³⁹...

Из исте потребе да се гуслари заштите од реакције публике је и настао *тајни језик гуслара*, заправо језик споразумевања гуслара са својим помагачима. Они су ретко ишли сами, већ је један гудио, а помагач је купио новац или награду у храни. Сима Милутиновић Сарајлија о том језику каже: *Који прости народ у Европи имаде у језику језик? Имају Срби! Гегавачки; наши слепци говоре свој језик особити од општега народнога, и нитко им га не разуме, док га не научи као и други језик; он имаде своје основаније, пространство, и правилност, и могао би од ползе и дике бити* ¹⁴⁰ Више од стотину речи сачувано је од тог тајног еснафског језика, на простору од Срема до Кајмакчалана, и он је исти и на северу и на југу тог подручја, и садржи и шифроване изразе за нације. Помагачи су могли идентификовати по одећи припаднике друге нације међу слушаоцима и шифровано то саопштити гуслару.

У *Српском рјечнику* Вук Караџић у одредници *гегавачки* пише: „Слијетци говоре кашто између себе да их други људи не могу разумјети, и то се зове гегавачки језик или говори гегавачки. Ја сам прије неколико година у Вуковару питао једног младога слијетца за подоста ријечи како се зову гегавачки, па ми много није знао казати, а које ми је знао казати, ево их овдје назаначујем...” ¹⁴¹

Важност тог језика јаснија је у светлу Вуковог објашњења за пословицу.

Ришњанин хаџија и Лимун трговац и *Сватовско гробље на Коритима* претпостављају варијанте за хришћанску и муслиманску публику. Могао их је певати један професионални гуслар, у зависности од околности импровизације. Могуће је да су постојале и далеко сличније варијанте песме са измењеним детаљима прилагођеним конфесији публике.

¹³⁸ Миљана Радовановић: *Драмско у народним пословицама*, Рад 10. конгреса фолклориста Југославије, Цетиње 1964. стр. 369-374. У раду се обрађује и пословица о којој је овде реч, из угла драмске радње.

¹³⁹ Р.Меденица: *Гуслар и његови слушаоци*, Прилози проучавању народне поезије, Београд. 1938, V/2.

¹⁴⁰ Сима Милутиновић Сарајлија: *Примечаније о гегавачком језику*. Србска новина или магазин за художество, књижевство и моду, 26. јануар, Пешта 1838, стр. 33.

¹⁴¹ Вук Караџић: *Српски Рјечник*. Одредница *Гегавачки*. Беч, 1852, стр. 85.

Питање мотива просидбе и женидбе

Парадокс као особина Тешановог песничког језика

У предговору четвртој књизи Српских пјесама, Вук песму *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* набраја као једну од двадесет и две које је записао од Тешана Подруговића.

Велики број песама записаних од Подруговића говори о женидби, примећује и В. Недић: " *...велика већина песама - много више но што би се закључило из њихових наслова - има као главни мотив женидбу и љубав, а то бисмо најпре објаснили као израз хајдукове жудње за женом и за огњиштем.*"¹⁴² Више од половине песама, дванаест, говори о женидби и прошњи.

Ово, психолошко објашњење бројности женидбених тема из Тешановог репертоара могуће је употпунити и функционално-уметничким разлозима. Женидба је у животу ратника и сточара пуна драмске тензије, погодна позорница за певање о подвизима. Није ли прошња обесних просаца једна од осовина покретача драмске радње у Одисеји? И у Тешановој песми просац, Ришњанин хаџија, чини трагичку грешку отимајући оружје од Лимуна, као што просци у Одисеји греше злоупотребљавајући гостопримство и арчећи Одисејеву имовину док је он под Тројом и на путу.

Тешан је врло добро умео, са уметничком економијом али и са смислом за патос, да искористи контрасте. Његова уметност контраста је сажета у једном или два стиха, они се смењују одмах један за другим, супроставља се живот и смрт, а она је део технике и типична завршна формула којом и други певачи истичу крај мегдана – пораженог и победника :

*па он оде лугом пјевајући,
оста Мујо ногом копајући*

(Вук III, 18)

Тешан у *Ришњанин хаџији* и *Лимун трговцу* супроставља и тишину и буку:

¹⁴² Владан Недић: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990, стр. 22.

*Ни ко пјева, ни ко пушке баца...
...Стаде јека бубња и свирала*

Тај контраст подвучен је и у три стиха, они описују звукове који ће изазвати крвопролиће, а подразумевају уобичајено сватовско славље:

*Стаде јека бубња и свирала
Стаде праска малијех пушака
Стаде вика добријех јунака.*

(Вук, III, 68, 250-253)

Тишина колоне која иде крадом потенцира се и анафором, која повезује *јеку, праску, вику*.¹⁴³ (Ришњанин хаџија и Лимун трговац). У Тешановој уметности контраста женидба и прошња пружају могућност да се супротставе младост и старост, мушко и женско, да се супротставе обичаји хришћански и муслимански, морал градски и горски, хајдучки и трговачки. Пре свега су функционални разлози уметничког стварања навели Тешана да тако често употребљава мотив женидбе, а не лично-психолошки, јер већина Вукових певача није имала сређене породичне прилике, што се и може очекивати од хајдука и слепих певача, трговаца и устаника. Не мора нас чудити стога ни њихово сетно призивање породичног живота или чулних појединости, било да је реч о Тешану Подруговићу или Јовану Мићићу.

Историјски оквир песме

Какав значај има оквирно утврђивање времена настанка песме? То питање је значајно да бисмо видели када је могла бити записана верзија из Дубровачког записа и да претпоставимо колико је времена протекло од ње до Вуковог бележења 1815. године.

Требало би додуше рачунати са тим да су се истим мотивима, па и целим песмама, могла мењати имена главних и споредних јунака и других ликова. Ако се и спомиње нека историјска личност, сам модел је знатно старији од историјских

¹⁴³ Вук Карацић III 68

И у *Сватовском гробљу* у *Коритима* подвучена је звучност:

*Загрохташе бистри џефердари
Заграјаше Црногорци млади* (КХ 1, 6, 136-137)

појединости. Када су ове песме настале, да ли су догађаји могли бити опевани убрзо после њиховог одигравања? Две сличне, а временски удаљене варијанте говоре да је сукоб Ришњанин хаџије и Лимуна трговца као целина живео стотину година. Постоји неколико индиција времена настанка песме: лик Баја Пивљанина (за кога постоје историјски извори), оружје чија врста може говорити о времену, и описане историјске околности.

О Бају Пивљанину Вук наводи језгровиту напомену уз песму *За што Бајо оде у хајдуке: Бајо је Пивљанин живљео на свршетку 17. и у почетку 18. вијека. У Црној се гори приповиједа да је ондје на Цетињу погинуо од Турака 1712. године... .. Он је, као што се и пјева и приповиједа, љети с подоста друштва хајдуковао или четовао против Турака по Херцеговини, а зиме је проводио у приморју код Пераста, гдје се и сад показују куће и његове и његова друга Лима харамбаше...*¹⁴⁴

Према историјским изворима, 1685, у време погибије под Вртијељком је Бајо имао педесетак година, и могао је бити рођен тридесетих година седамнаестог века. Бајо је био хајдук под командом млетачког провидура Зена, и до погибије он је у потпуности извршавао његова наређења, о чему постоје подаци у кореспонденцији између провидура Зена и претпостављене му власти, Млетачке Републике. Дубровчани и Турци с једне стране, а Млеци и хајдуци с друге били су супротстављени. Млетачка Република је имала интерес да буни и помаже хајдуке из два разлога: први је да одвлачи турске снаге од других места сукоба на средоземљу, нарочито за време дуготрајног Кандијског рата, а други да омета дубровачку трговину а у корист Сплита. Хајдуци су пљачкајући дубровачке караване стално били у сукобу са дубровачким властима и са Портом која је дубровчане штитила.¹⁴⁵

Историјски тренутак хаџијиног путовања од Рисна до Митровице одређен је временом Османске управе у ова два града.

Турци су 1482-1687. године владали Рисном. Град је био главни херцеговачки поморски трг.¹⁴⁶ Сремска Митровица под турску управу пада 1521, после пада Београда. Остаје у турским рукама до битке код Сланкамена 1683, и седиште је

Коста Херман: *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини*. 1888-1889 Сарајево 1933.

¹⁴⁴ Вук Караџић: III, 68.

¹⁴⁵ Јован Н. Томић: *Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина (1684-1685)* по архивским подацима; штампано у штампарији Краљевине Србије, Београд, 1901, стр 23-25.

¹⁴⁶ *Рисан*, Војна Енциклопедија, издање редакције ВЕ. Београд 1974, стр 193.

сремског санџака. Ако останемо при претпоставци да је Тешан придодео итинереру старије варијанте песме која је ишла само до Зворника и Митровицу, зато што је у њој певао, то са становишта датирања ништа не мења, јер су оба града била под Османском управом до приближно истог времена.

У прилог томе да је Тешан могао придодати Митровицу песми говори аргумент да Ришњанин хаџија запроси девојку *У некаква Митровска диздара*, (стих 5). Диздар је далеко од тога да буде у Митровици највиђенији становник, јер је као седиште санџака највиши по рангу био паша.¹⁴⁷ Диздар је био заповедник града, и војни старешина. Није смео ићи из града без нарочитог одобрења Порте. Диздари су поседовали тимаре с економским имунитетом¹⁴⁸, и били највиђенији само у малим градовима.

Против претпоставке да је Тешан додао Митровицу итинереру говори чињеница да се Митровица спомиње и у *Сватовском гробљу на Коритима*, из збирке Косте Хермана. Певач који је на Загорју певао 1888. године ову муслиманску варијанту песме могао је знати за Вукову збирку штампану још 1833. Ипак, стилске особине песме из Херманове збирке остављају утисак да је тај запис оригиналан, и да се ради о епској песми записаној на терену од певача који није имао у виду штампану верзију, тим више што је његова Митровица на Косову.¹⁴⁹

Будући да је у песми реч о ватреном оружју, можемо радњу померити на крај шеснаестог и почетак седамнаестог века. Лимуново је оружје детаљно описано на почетку песме: нишан и мање пушке се у наоружању пешака и коњаника налазе тек од друге половине шеснаестог века. Да се ради о самом крају шеснаестог или пре почетку седамнаестог, потврђује нам утврђена статистика распрострањености оружја. Крајем шеснаестог века ватрено оружје имао тек сваки други војник у Европи. Пушке мале су оне са скраћеним кундаком, за лакшу употребу на коњу.¹⁵⁰ Песме и певачи имају способност обнављања мотива, и сасвим је могућно да нека

¹⁴⁷ Евлија вели да је *сједиште наше сремског санџака* у Митровици.

Евлија Челеби: *Путотис*. Одломци о Југославенским земљама. Предео, увод и коментар написао Хазим Шабановић. Свјетлост Сарајево, 1967, стр. 350.

¹⁴⁸ Исто, појмовник и напомене, стр. 670.

¹⁴⁹ Убацавање нових ликова, дужина песме, замена места позитивних и негативних ликова, други митолошки елементи, делови су песме које ни врхунски познавалац етнологије и народне књижевности не би умео да измени у некој епској песми а да се не позна интервенција писменог човека. За такве интервенције потребан је песник, као што је Вук или пак Станислав Винавер, који је знао да прави пастише налик оригиналу. Ипак, ово питање остаје отворено док се темељно не размотре све особине записа ове песме.

старија варијанта није спомињала ватрено оружје. Датирање уз помоћ наоружања није у потпуности поуздано, а примери из новије историје нам то такође потврђују¹⁵¹.

Прилике у Османској империји у XVII столећу¹⁵²

Каква је била историјска позорница на којој су се одвијали догађаји описани у песми, какво је било време у коме је сама песма настала? Крајем XVI века престала су турска освајања, и прилив ратног плена и новца био је знатно мањи. То је отворило кризу у односима централне власти и феудалаца. Трговински путеви премештени су са Средоземља на Атлантик у време колонизације Америка и откривања пута за Индију преко Рта добре наде, чиме је Османска империја престала да буде посредник у трговини какав је била у претходном периоду, што је додатно допринело кризи. Мануфактуре које се убрзано развијају на европском Западу обарају цене занатских производа и знатно јевтинијом робом потискују домаће занатске производе. Услед тога долазило је до трговинског дефицита, и све више злата одлазило је из Османске империје, а домаћи рудници нису могли да конкуришу оним из Новог Света, пре свега технолошки, што је довело до затварања многих рудника, инфлације, концентрисања капитала у рукама мањине, глади и буна еснафа, војске, народа.¹⁵³

Седамнаести век је век кризе за Османску империју, кризе која ће кулминирати поразом код Беча 1683. То је и век песме којом се овде бавимо, и њених ликова, то је и век великог путописца Евлије Челебије, чији ће нам путописи помоћи да расветлимо тадашње путеве и градове споменутих у нашим песмама.

¹⁵⁰ Војна Енциклопедија, издање редакције ВЕ. Београд 1975, том 10, чланак *Ватрено оружје*, стр. 668.

¹⁵¹ Leroy Thompson: *The M1903 Springfield Rifle*. Osprey Publishing, Oxford 2013.

M1903 Springfield пушка из 1903. још увек се може наћи у магацинима војске САД, сада као пушка за вежбу .

¹⁵² Милорад Екмечић, *Кратак преглед историје Херцеговине*, Рад 9.конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, стр. 221.

¹⁵³ Евлија Челеби: *Путопис*. Одломци о Југославенским земљама. Превео, увод и коментар написао Хазим Шабановић. Свјетлост Сарајево, 1967, у поглављу 2 Увода, "Прилике у Турској у доба Евлије Челебије".

Каравани у Босни и Херцеговини, опасности путовања

Каквим путем иду трагични јунаци, учесници свадбене поворке? Каква је сама свадбена поворка?

Скупи хаџо хиљаду сватова (Вук, III, 68, 123),

Може се чинити да је реч о епској хиперболи, али документи које имамо о кретању и бројности каравана потврђују да је такав број људи у свадбеној поворци сасвим вероватан. Због сталне опасности од напада на путнике, они се нису могли кретати у мањим групама од две стотине. За седамнаести век С. Димитријевић издваја 39 докумената из дубровачког архива о пљачкама.¹⁵⁴ Из тих докумената се може видети да су се на путу Дубровник-Цариброд могле свуда ван градова срести хајдучке и разбојничке дружине, као и да су постојала места где су они били редовна појава. Планина Чемерно било је прво такво место на путу, између Гацког и долине Сутјеске. За њу Хејов¹⁵⁵ путописац (1626.) каже да је покривена великом шумом, да има тесних пролаза, и да је уточиште за разбојнике, тако да се путници "не усуђују да прођу њоме до са караваном или у пратњи амбасадора. Више од двеста лица придружило нам се када смо ту прошли."¹⁵⁶ Опасни крајеви били су планина Звијезд између Пљеваља и Пријепоља, планина Јадовник и рогатичке шуме, Горња Топлица, и планина Куновица између Ниша и Беле Паланке.

Описујући своје путовање од Београда до Прокупља, Јакета Палмотић пише 9. јула 1665 *"пут ми је био врло мучан, делимично и због страха од зликоваца, којих су пуни путеви и шуме по којима сам свакодневно био приморан да путујем. Свежи лешеви које сам сретао дуж пута задавали су ми страх и били су ми упозорење да се не излажем ..."*¹⁵⁷

¹⁵⁴ Сергије Димитријевић: *Дубровачки каравани у Јужној Србији у седамнаестом веку*. Научно дело, Београд, 1958; стр. 207.

Богумил Храбак: *Крамери у караванском саобраћају преко Санџака 1470 до 1720*. Симпозијум *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 10, 1982, стр 191. до 223.

¹⁵⁵ Овде ћемо остати верни Димитријевићевој транскрипцији имена, иако би правилније било француско име *Des Haues* транскрибовати са Де Е.

¹⁵⁶ Исто, поглавље *Опасност од хајдука и разбојника* стр. 68

¹⁵⁷ Исто, стр 71.

Хејов путописац каже поводом величине хајдучких дружина "да их има понекад по триста заједно, да би се могли одупирати Турцима који би их могли напасти.":

*Једнако ме чека у планини
Са његових сто двадесет друга
И с толико јоште Бајовијех.*

(Вук, III, 68, 119-121)

Дакле број 240 не мора се тумачити само епском хиперболом. Описујући пут од Новог Пазара до Софије дубровачки поклисари пишу 24. јуна 1652. године:

"Није било шуме у којој није било стотинама разбојника, због чега је било потребно задржати се у више места по цео дан, како би се могао прикупити што је могуће већи број људи (сапутника). Ипак се нисмо усуђивали да прођемо неке опасне шуме без пратње од сто двадесет војника наоружаних ватреним оружјем, пошто смо примили поуздане вести да се у неким местима налази сто разбојника, а у неким другим далеко већи број, који очекују баш наш долазак како би се обогатили отмицом данка."¹⁵⁸

Угледније особе које су путовале караваном имале су боље обезбеђење, али су и представљале примамљивији плен. Зато је логично да један угледни главар из Рисна обезбеди бројну пратњу свадбеној поворци. Из писма дубровачке владе 8 јуна 1665. године, помиње се да су хајдучи напали и опљачкали дубровачки караван од око 100 коња у близини Билеће, из писма се види да је то био минималан број коња у каравану седамнаестог века. Према писму дубровачке владе упућеном дубровачкој колонији у Новом Пазару 1653. године оптужују се "officiali" ове колоније зато што неправилно расподељују расположиве коње. Поводом тога каже се *"када тамо дође 600 коња да дигну речену робу, двеста њих натоваре по квоти по свом ћефу, а осталих 400 товаре својом робом."¹⁵⁹*

¹⁵⁸ Исто, стр. 72.

¹⁵⁹ Исто, поглавље *Стварна величина и састав каравана* стр. 103.

Подаци потврђују да хајдуци нису правили велике разлике између турских и хришћанских каравана. Власти су покушавале на све начине да осигурају путеве, свесне важности комуникација, жите куцавице царства.

Постојало је више начина на које је Османска империја обезбеђивала путеве.

Дербенџије, су биле настањене на опасним местима, са порезом у облику обавезе да спроводе путнике до сигурног места, и обавештавају путнике ударањем у бубањ.

Описујући путовање кроз планину Чемерно, анонимни Хејов путописац каже:

"хришћани који станују у овим планинама приморани су да обавештавају пролазнике кад има лопова. Они стоје на прилазима, где лупају у добош кад је планина чиста, и да би се могли бавити тиме, ослобођени су харача или данка."

Мартолози, оружане формације задужене за пратњу и помињу се и у народним песмама. Они су нередовни одреди наоружаних хришћана, задужени за чување граничних крајева и насеља од разбојника.¹⁶⁰

Сејмени или бекчије, лака коњица у појединих паша и беглербегова, такође су чувари путева, као и *нефери*, регуларни војници, припадници градских посада, и *аркебузијери*, формација названа по пушкама већег калибра у њиховом наоружању, *аркебузама*, и оне су се при опаљивању ослањале на преносиво постоље због јаког трзаја.

Пандури, врста пољске жандармерије, водили су борбу против хајдука и разбојника, најбројнији, али и најмање поуздани, јер су често били повезани са хајдуцима, а радили су само за плату.

По бројности оружаных формација и начина обезбеђивања друмова видимо да наши јунаци Бајо и Лимун нису били у гори усамљени, рекло би се чак да је у њој владала прилична гужва. Постојали су крајеви кроз које се уопште и није пролазило због опасности од пљачке, као што је крај у коме је живело племе Дробњака, као и планински венци, одакле су Албанци стизали до пута Дубровник - Нови Пазар.

¹⁶⁰ Исто, поглавље *Обезбеђење каравана* стр. 136.

Мрежа путева и њихово стање

Само стање путева није било много боље од безбедности путовања.

*"Изузев долине Дрине од Зворника до Раче и Бос. Посавине, гдје се још 17 стољећу употребљавају кола, по свој осталој земљи преносила се роба на коњу све до средине прошлог стољећа."*¹⁶¹, мисли се на деветнаесто столеће. Путописци врло пластично описују стање путева у Босни и Херцеговини.

Абел Лукшић пише у једној врсти водича за Босну и Херцеговину, штампаном 1878:

*"Брачна путовања у Босни и Херцеговини не би се могла препоручити, јер то ни у ком случају не би могла бити путовања за разоноду... У Херцеговини су већином путељци који су једва тако широки да се два натоварена коња могу мимоићи. Они понекад воде врло стрмо у цик-цак серпентинама тако да се у року од три сата могу успети и на висину од 1500 метара. Ови путељци воде обично поред тако стрмоглавих стијена да је потребна велика хладнокрвност да би се могло остати на коњу. ... Са висина пуца поглед надуго и широко преко земље која се чини као рељефна карта..."*¹⁶²

Најбољу мрежу путева која је постојала на Балкану изградила је Римска империја. Од пропасти Римског царства, путеви су бивали само лошији, све до друге половине деветнаестог века и изградње првих железница на Балкану. Османска империја трудила се да побољша мрежу путева, одржава постојеће, и нарочито да обезбеди сигурност путовања. Од Чемерна до Фоче уз пут су биле засађене воћке, да би се путовање учинило угоднијим. Дубровчани у својој кореспонденцији спомињу велике напоре које Османска империја чини на побољшању путева.

"То је био читав саобраћајни систем снабдевен чесмама, мостовима, скелама и угоститељским установама, који је био не само одржаван у добром стању већ и

¹⁶¹ Хамдија Крешевљаковић: *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво Босне и Херцеговине, Дјела, књига 7, Сарајево 1957, стр. 8.

¹⁶² Абел Лукшић : *Neuste Beschreibung und Volstandiges Orts - Lexicon von Bosnien und Herzegovina*. штампано у Прагу 1878. Цитирано из *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини* Хамдије Крешевљаковића, Сарајево 1957, стр 70.

стално попуњаван, захваљујући напорима турских власти и раширеној пракси стварања задужбина општег значаја, којима су се путници могли користити."¹⁶³

Постојало је више врста објеката намењених смештају путника. Брига о саобаћају била је ствар од државног значаја, али смештајне зграде углавном нису функционисале на економском принципу. Муслиманима је и вера налагала грађење каравансераја, да би се угостили путници-намерници, а свако побољшање путне мреже доприносило је ефикасности управе у држави. По Босни и Херцеговини су се ханови, каравансераји и мусафирхане налазиле на отприлике свака два сата путовања коњима. Ханови су више били добротворне институције и нису радили на принципу зараде. "...међу закупцима ханова или ханџијама нема никад богатих људи, као ни хаџија."¹⁶⁴

"Разлика између хана и каравансераја је у томе што је путник у хану плаћао конак и зими за огрјев, док је конак у каравансарају био бесплатан, а за храну и огрјев морао се бринути сам путник."

"Мусафирханом се зваше зграда у којој је сваки, нарочито сиромашни путник, могао добити потпуно бесплатан конак за се и за свога коња, обично за три дана, а имарет је кухиња у којој се спремала храна за сиромаше, ђаке..." Мусафирхане су имале и самостани и манастири, као фрањевачки самостан у Фојници (мусафирхана је у том самостану постојала од 1513 до 1682) а у православним манастирима у Озрену, Папрачи, Ломници, Тавној итд.

Власти су се старале и о правилима која су се морала поштовати у односу на главно превозно средство, коња. *"Турски закон бранио је товарити непоткована коња"*, као што су постојале и максималне тежине којима су се смеле оптерећивати животиње.¹⁶⁵

Такви су били путеви хаџијиних сватова од Сремске Митровице до Рисна. Сватовска колона је ишла вековима старим путевима, њима су ишли Грци, Римљани, Словени, Турци. Археолошка ископавања у околини Београда показала су да је још у микенско време постојао жив трговачки саобраћај, увоз занатских производа већег степена обраде из микенских радионица и извоз бронзе као сировине из долине Мораве у Микену, а реч је дакле о периоду другог миленијума

¹⁶³ С. Димитријевић *Дубровачки каравани у Јужној Србији у седамнаестом веку*. Научно дело, Београд, 1958. стр. 55.

¹⁶⁴ Крешевљаковић: *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1957, стр. 110.

¹⁶⁵ Исто, стр 25.

Старе ере, постоји и читава збирка грчког новца из Београда, све до хеленистичке епохе.¹⁶⁶ И Тешан и јунаци његових песама кретали су се путевима утабаним најмање три хиљаде година.

Географија песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* и њених варијанти

Позабавимо се сад географијом песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*. Ову ћемо песму анализирати прву у светлу географије, јер нам је она, иако не најстарија, као уметнички највреднија, у средишту проучавања.

Тешан је опевао три путовања. Најпре се прати Ришњанин хаџија када одлази да испроси младу, затим Лимун иде да прода волове, а треће и најдуже јесте путовање свадбене поворке. Прва два се укрштају у експозицији радње. Треће заузима највећи број стихова песме. Овакав распоред поклапа се са главним деловима ритуала свадбе у свадбеним обичајима Балкана: било да се ради о свадбеним обичајима у Средачкој жупи или у Босни, било да су сватови муслимани или хришћани, католици или православни, пут младе у нову кућу окружен је многобројним обичајима, тако се млада и младожења штите од различитих опасности током етапа барчне иницијације. Код Горанаца млада, сјахавши са коња, мора да стане на нешто гвоздено, у Средачкој жупи само одобаша зна пут ка младожењиној кући.¹⁶⁷

Путовање на које иде Лимун још увек као трговац отвара перспективу мора и прекоморске трговине. Врло је вероватно да је зарад живописне слике стада, певач оставио живе волове да их трговац Лимун тера на продају. Документа пак говоре да су од времена Цара Душана па све до средине деветнаестог века извожене преко мора углавном воловске коже, и то често у броју споменутом у песми, хиљаду.

Видели смо да је траса пута сватова из Дубровачког рукописа краћа само за једно место, наиме млада није из Митровице већ из Зворника. Других географских појединости у старијој варијанти нема, да ли због лакуна у записивању или је то била особина певачевог начина певања, тешко је рећи. Може се претпоставити да је Тешан старијој варијанти коју је познавао додао Митровицу јер је у том крају

¹⁶⁶ Никола Црнобрња, Дубравка Ујес: *Збирка грчког новца у Музеју града Београда* / 185, Гласник Српског археолошког друштва 15-17, 1999-2000.

¹⁶⁷ Зорица Дивац: *Свадбени обичаји у Средачкој жупи и Гори*, у: *Шарпланинске жупе Гора, Опoље и Средака*, САНУ, Географски институт, посебна издања, књига 40/2, Београд 1995, стр. 78.

Вуку и певао, и да је природна тенденција певача да увек постојећи песнички материјал актуализују, стављајући га у функцију места на којем певају.

Већ је у другом стиху песме дата просторна одредница између Рисна и *преко Саве*, наиме то је *на далеко*. Још једном ће се појавити та процена даљине, у претњи Лимуновој Ришњанин хаџији, *Далеко је од мора до Саве* (стих 72). Поступак је *in medias res*, хаџија је већ на почетку просац у Митровици, и експозиција опева сукоб с Лимуном на Гласинцу. Да би брже сукобио Лимуна и Ришњанин хаџију, казивач је прескочио етапу на путу, Зворник, у коме ће заноћити млада.

Треће, подробно описано путовање почиње на половини песме, иза стиха 151.

Читајући данас ову песму, ми и несвесно пројектујемо своје географске и етничке идеје. Ми простор од Рисна до Митровице видимо као Црну Гору, Херцеговину, Босну. За Тешанове и Вукове савременике, и све до краја деветнаестог века, целокупно путовање, осим Сремске Митровице, дешава се у Херцеговини, чија је северна граница у свести тадашње публике управо на гласиначкој висоравни и бирачком крају, дакле у самој близини реке Саве. Одређење Херцеговине је за то доба било етничко: Херцеговина је тамо где су Херцеговци, где су опанци од опуте и беле чарапе, а то је дакле скоро целим Тешановим путем.¹⁶⁸ Највећи херцеговачки извозни трг јесте Рисан, и он се завршава северно тек са планинским масивом Старог Влаха и његовим побрђем. У Тешановој свести и свести његове публике Рисан је излаз Херцеговине на море, а Сремска Митровица излаз на Панонску равницу.

Муслиманска варијанта песме је Митровицу у Срему заменила Митровицом на Косову. Две хришћанске варијанте песме имају исти правац, Зворник - Митровица, према северу. Муслиманска иде ка југоистоку, па ипак, име одредишта је исто. Две Митровице се у односу на Рисно као полазиште налазе на крацима важних путева. Како да објаснимо промену правца? Све три варијанте настале су у оквиру исте локалне херцеговачке традиције. Није ли у времену настанка муслиманске варијанте постојала у сећању певача само једна Митровица у којој је могао столовати алај-бег, а то је она на Косову? То је дакле могло бити знатно после краја седамнаестог века, времена када је могла настати Дубровачка варијанта, када је

¹⁶⁸ Миленко С. Филиповић: *Гласинац* : антропогеографско-етнолошка расправа : (са 12 скица, 12 фотографија и 2 карте у тексту и 1 картом у прилогу) Научна књига. Београд, 1950. Такође и у *Гласинац*. Српски етнографски зборник књ. LX . Уредник Јован Цвијић.

избледело и сећање на османску управу Митровицом у Срему, која је изгубљена после битке на Сланкамену 1683. То је једна од индиција да је песма могла бити преузета од певача-хришћанина.

Друга, и значајнија, јесте одсуство основне мотивације и сна присутног у обе хришћанске варијанте. Мотивација - неправда - скрајнута је и гурнута у други план у Хермановој збирки. Сан је битан елемент песме, и присутан је чак и у црногорској, доста удаљеној и избледелој варијанти, коју налазимо код Симе Милутиновића Сарајлије. Један детаљ одаје још да је ова, муслиманска варијанта новија, и хришћанског порекла: млада Ханка поручује мајци на умору:

Нека црне обуче хаљине

(КХ 1, 6, 344)

иако уопште није у традицији муслимана да носе црнину, као што је забрањено и да жале покојника.

Правац кретања Тешанове свадбене поворке

Путовање сватова у Тешановој песми *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* почиње из Митровице:

Отидоше шеру Митровици (Вук, III, 68, 137)

"...На другој страни ишли су каравани из Зворника у Сријем, гдје је било велико трговачко мјесто код манастира Св.Димитрије, звано San Dimitri или Дмитровица, сада Митровица, на развалинама римског Сирмиума. Дубровчани су имали овдје у 14. в. напредну колонију, коју су угарски краљеви даривали привилегијама. Она је пропала тек кад су Турци спалили ово мјесто (1396) и кад је процвјетао Београд под Стефаном Лазаревићем. Из Дмитровице ишли су дубровачки трговци даље у Угарску..."¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ј. Јиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*. Свјетлост, Сарајево, 1951, стр. 146.

Зворник је од 15. до средине 19. столећа био центар зворничког санџака, и ту је био важан прелаз преко Дрине. У другој половини 17.-ог века у њему се налазио Селим-пашин хан, и у њему су вероватно одсели наши јунаци.¹⁷⁰

Гласинац је следећи конак са кога се јавља невеста:

Сл. 6. Соколац на висоравни Гласинац. Западно је Романија. Совјетска генералштабна топографска карта 1:200 000, секција 200-34-01, детаљ

Изиђоше на Гласинац равни (Вук, III, 68, 158)

и *"Здраво смо ти, мајко, на Гласинцу* (Вук, III, 68, 164)

У стиховима 14 и 50 јавља се Гласинац као поприште сукоба између Лимуна и Ришњанин хаџије, и епизоде отимања оружја. Уз тај топоним иде епитет *равни* у три стиха у песми. Гласинац је висораван на надморској висини од 976 метара у троуглу Романија-Деветак-Јахорина. Највећи град на висоравни је Соколац. На Гласинцу су свадбари закончили,

Код оцака у Шаин-пашића

Ту су други конак учинили (Вук, III, 68, 159 -160)

То је свакако Шахин-пашин оцак, споменут код Евлије Челебије, мусафирхана у којој је путник налзио бесплатан конак и храну за себе и свог коња.¹⁷¹ Овај оцак није на самом Гласинцу, већ у правцу Сребренице. Челебија вели, са извесном склоношћу ка претеривању, да у њега може стати хиљаду коња.¹⁷² Спомиње се

¹⁷⁰ Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини Хамдије Крешевљаковића, Сарајево 1957, стр 108.

¹⁷¹ Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини Хамдије Крешевљаковића, Сарајево 1957, стр 43.

¹⁷² Шахин-пашин оцак - Ово је тако велик оцак (хандан) окружен алејама, храстовима и вртовима да је у стању уконачити по хиљаду коњаника. да ту одсједне пет стотина коњаника, њиховим су коњима осигурани покривачи и торбе, а њима теџере. Сваком би се госту дало да једе што жели. Тако би били угоићени и нахрањени. то је велики оцак окићен са седамдесет до осамдесет разноврсних малих соба и одјељења у призмљу и на спрату, те удобним купатилом (хамам), а украшен вртовима и баишчама. Овај оцак познају сви путници копна и мора. Ватра се на овом оцаку не трне чак од Ебу'л-Фетових времена. Та ће благодат стално трајати докле бог буде

Гласинац и у путопису Фра Луке Дропуљића из Травника у Цариград. Ту је спавао и француски путописац Кисле (Quicelet), 1658, из Дубровника идући према Рачи.

Шахин-паша и Гласинац су описани у муслиманској народној песми *Гази Хусрев бег води сватове у Стамбол*¹⁷³. Ова песма говори о довођењу младе из Стамбола, и о сукобу сватова Шахин-паше и Идриз Арапина, намерног да отме девојку и дарове. Гласинац¹⁷⁴ као место сукоба није случајност: на њему су се одвајкада окупљале војске и припремали ратови. У Тешаново време, на Гласинцу се окупила турска војска да нападне устанике у Србији у време Првог устанка¹⁷⁵. У Тешаново време Гласинац је био углавном обрастао густом шумом, Адем Ханџић¹⁷⁶ управо говори о Гласинцу као о касаби која је основана са том сврхом:

... Касаба *Гласинац* је основана ради обезбјеђења саобраћаја, јер је дотле то мјесто било врло опасан дербенд и саобраћај је био угрожен. Интересантна је забиљешка у наведеном дефтеру о пореским повластицама насељеног становништва у којој је садржана цијела процедура око формирања те касабе. Ту стоји:

На представку инспектора (mulfettiş) царских миката, сарајевског кадије Хасана, стигао је царски ферман од 24. шабана 997 (8. VII 1589) године (у !којем стоји:) јављено је да је пролаз преко брда званог Дољан, што припада Рогатици, врло опасан. Због разбојника нико се од путника не усуђује да дође у село које се налази у близини тог брда. Зато је добротвор Хаџи Ибрахим-ага у томе насељу подигао џамију, караванрасај дућане и мектеб. Ако би дошао царски ферман да то мјесто постане касаба, те ако би становници који ту дођу и настане се били ослобођени од пореза avariz-и divaniyeu tekalifu orfiye, путници би стално долазили и пролазили,

хтио. Бог је овјековјечио! У Босни и Херцеговини има много оваквих ојака. Евлија Челиби, Путопис, одломци о југославенским земљама, превео Хазим Шабановић, Свјетлост Сарајево, 1967.

¹⁷³ Коста Херман: *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини* сабрао Коста Херман, сабрао 1888-1889 Сарајево 1933.

¹⁷⁴ Васић, Растко: *Белешке о Гласинцу - хронолошка и територијална питања*. Балканска, Београд 2002, 32-33, стр. 7-36. Васић, рекапитулирајући резултате ископавања на Гласинцу, пише редове који су индикативни за поглед на културни континуитет регије: *Главна тема ових расправа била је хронологија гласиначког материјала који је на почетку масовно опредељен као халитатски, да би коначно, захваљујући у првом реду раду А. Бенца и Б Човића, било утврђено да је културни развој на гласиначкој висоравни текао непрекидно, истина са различитим интензитетом, од почетка бронзаног доба до млађег гвозденог доба.* (стр. 8. нав. дела).

Од налаза који би могли бити од интереса за наше бављење ширим културним контекстом, додирима и утицајима балканских култура, а који би могли бити пројектовани и на епску традицију, Васић наводи: *Тумул III, 1-2 из 1897, са грчким бронзаним прстеном и керамиком, свакако је млађи и припада вероватно IV веку пре н. е.*

¹⁷⁵ На Гласинцу се окупила и аустро-угарска војска пре напада на Србију 1914.

¹⁷⁶ Адем Ханџић: *О формирању неких градских насеља у Босни у шеснаестом столећу*. Прилози за оријенталну филологију 25, Сарајево 1975, стр. 133-168.

*а то би било и за државну благајну корисније. Многи номади (хајмане) и становници који ниси уписани никод једног спахије већ су се населили. А споменути добротвор Хаџи Ибрахим-ага, желећи да насели и оживи то мјесто, одредио је да умјесто становника његов вакиф плаћа господару земље по 125 акчи годишње на име пореза: тржног баџа, пристојбе на повртларство и пристојбе на пчелиње кошнице. И, докле год становници те касабе буду чували споменути дербенд, излазили у сусрет путницима и намјерницима, те бринули се о својим испашама, од њих се неће тражити наведени порези, а вакуф ће плаћати годишње по 125 акчи. Будићи да је дошао ферман о ослобађању становника од пореза *avariz*-и *divaniye* и *tekalif*-и *orfiye*, то је на описани начин заведена и у овом новом дефтеру¹⁷⁷. ...*

Следећа станица свадбара је Прача:

*Одатле се свати подигоше
До у Прачу у касабу малу
И ту трећи конак учинише.*

(Вук, III, 68, 160 -163)

Прача је град на северо-западној страни планине Јахорине, важан трг у држави Павловића. Да епски певач тачно описује *касабу малу*, видимо у Пукевиловом (Pouqueville), путопису:

...који за мјесто каже да је Прача село, смјештено на дну једне шумовите долине, гдје се налази само један каравансарај и седам или осам кућа саграђених на обали ријеке која се улијева у Дрину.¹⁷⁸

Сватови су се могли и окупати у Прачи, која је при врло великом хану имала и купатило. Мала касаба је у 14. веку била бискупија и напредно трговачко место између сарајева и Дрине, седиште дубровачке колоније. У близини се налазе остаци утврђења Павловац, и одатле се друмом излазило на Дрину и камени мост (данас су остали само потпорни стубови). Подигао га је будимски паша Мустафа, а градили га дубровачки и италијански мајстори. Из Хрватске кроз Босну се преко Праче излазило на Косово.¹⁷⁹

¹⁷⁷ исто

¹⁷⁸ Хамдије Крешевљаковић: *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*. Сарајево 1957, стр 98.

¹⁷⁹ Константин Лиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку*. Сарајево, Свјетлост, 1951; стр 146.

Сл. 7. Прача, варош, и Прача река и планина (подвучено лево на карти) Совјетска генералштабна топографска карта 1:100 000 , секција 100к-34-002

У Јабуци конач учинише

Код оцака бега Повлачића

(Вук, III, 68, 173 - 174)

На карти ханова Јабука је учртана као раскрница између Рогатице, Горажда и Праче. Хан бега Повлачића у Јабуци не спомиње се у Крешевљаковићевој књизи. Још две Јабукe налазимо у том крају: Јабука село на југо-источној страни Јахорине, на притоци реке Колине, а испод врха Столац, 1520 m. Сватови су морали прећи у том једном дану превој на висини од 1500 до 1700 метара надморске висине, кренувши из Праче са око 1000 m, и спустивши се потом на 1200. Но Јабука може бити и превој петнаестак километара северо- источније, на висини од 1084 m. Све три овде поменуте Јабукe сувише су близу Прачи да би до њих био потребан дан јахања. Јабука која је на средокраћи између Устиколине и Трнова, на правцу исток-запад и Прача-Врбница, на правцу север-југ, ипак је највероватније наше место.

Сл. 8 . Јабука на Совјетској генералштабној карти 1:100 000.

Постојао је и хан у Јабуци која се налази између Пљеваља и Пријепоља, што је правац караванских путева ка Косову, и могуће је да је Тешан из времена када је био трговац памтио ову станицу на дубровачком путу ка Јени Базару, Новом Пазару. Да Тешан у памћењу има тај пут из његове Херцеговине, Невесиња до Пријепоља, показује и следећа станица сватова, Загорје, на том правцу, а не на оном из песме. Исто важи и за Кобиљу Главу, иако је то топоним који није редак на Балкану¹⁸⁰, па се може радити и о некој другој Кобиљој Глави.

На Загорју конак учинише

Код Ченгића двора бијелога

(Вук, III, 68, 177 - 178)

Загорје - на извору Неретве некада је постојао крај са именом Загорје, и туда су турски каравани излазили на Дрину.¹⁸¹ Да је Тешана памћење добро служило, доказ је да је у Загорју заиста постојао оцак рустембега Ченгића. Ево како Евлија Челебија описује *Нахију Загор*:

¹⁸⁰ Кобиља глава постоји између Зубиног потока и Косовске Митровице, 1052 м. н. в.

¹⁸¹ Исто, *Приморски друм и његове паралеле*, стр. 106.

Двори Ченгића су као тврђава велики оџак (хандан) који је украшен с којих три стотине соба, диванханом, купатилом(бањом), кухињом, магазином и стајом, у коју се може смјестити двије хиљаде коња. У овој земљи овакве дворе називају "оџак". Овдје је мени, сиромасу, Рустем-бег Ченгић даровао једног коња арапске пасмине. У овом смо конаку гостовали једну ноћ. Сутрадан смо раним јутром узели од Рустем-бега педесет наоружаних пратилаца и идући коњским путем, које је по гдјегдје каменит, дошли смо у (Јелашица).¹⁸²

Загорје спомиње Тешан и у песми *Женидба Душанова*, у којој сватови Душанови из Призрена до Латина, до Леђен-града¹⁸³ иду преко Загорја, што и јесте био пут од Косова до латинског приморја.

На Загорју сустиже сватове

(Вук, II, 29, стих 216 *Женидбе Душанове*)

Ту Милош Воиновић сустиже сватове који иду по младу. Ж. Младеновић у већ цитираном раду¹⁸⁴ о топографским елементима у *Женидби Душановој* покушава да лоцира Загорје, одбацујући могућност да се ради о Загорју на десетак километара источно од Вучитрна, на јужним огранцима Копаоника, или да се ради о изворном делу Биначке Мораве, североисточно од Качаника. Младеновић не нуди решење, и можемо да претпоставимо да се ради о Загорју код Неретве, и поред његовог одбацивања те могућности у закључку, јер је то стари дубровачки пут према *Латинима*, гледајући из перспективе Косова.

Загорје код извора Неретве, када је у питању песма *Ришњин хаџија и Лимун трговац*, можемо ставити под знак питања као топоним песме, јер од извора Неретве, близу кога се налазило Загорје, има свега 5-7 km до Чемерна, која је станица на путовању пре, тако да је мало вероватно да се ради о реалним даљинама. Казивач је могао име Зеленгоре заменити Загорјем, јер је Зеленгора

¹⁸² Евлија Челеби:*Путпис*. Свјетлост Сарајево, 1967, стр.408, *Путовање из Београда у Херцеговину, Нахија Загор*.

¹⁸³ М. Слијепчевић: *Имена места и личности и сватовски пут са Косова у Леђански град у песми "Женидба цара Душана"*. Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974, стр. 181-185.

¹⁸⁴ Ж.Младеновић, *Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова"*, Трећи конгрес фолклориста Југославије, 1958, Цетиње, 149-161.

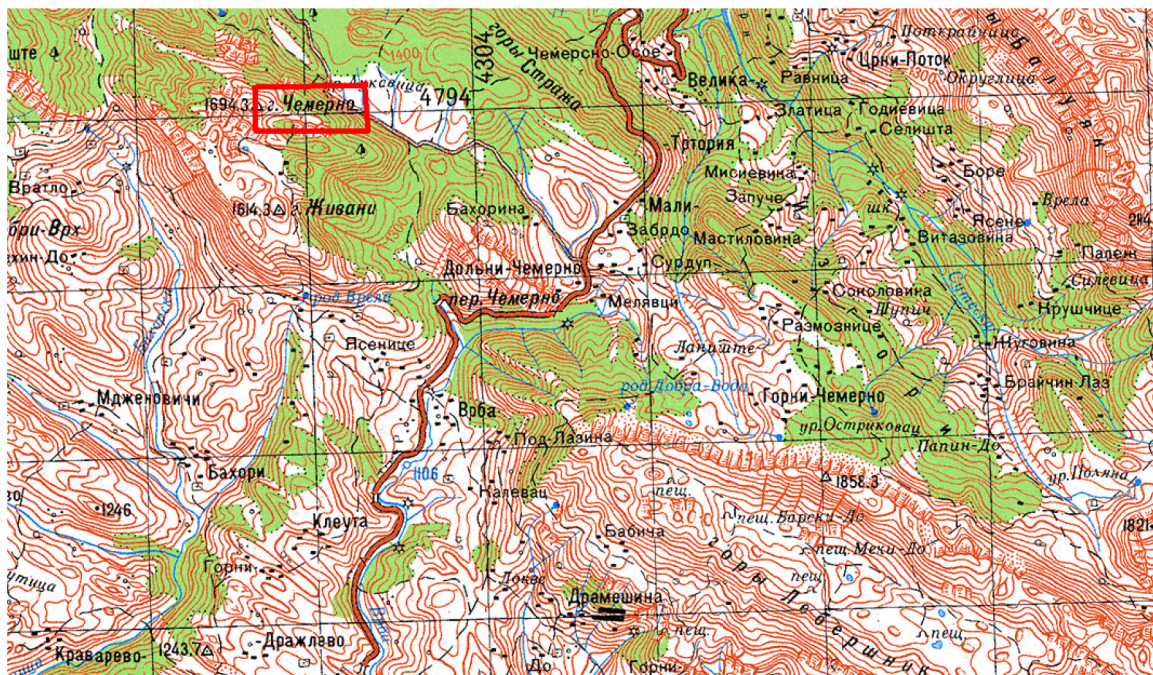
мање одговарала из формалних разлога, четворосложно име незгодно је за епски десетерац. Зеленгора се и иначе налази на пола пута између Јабуре и Чемерна.

"Здраво смо ти, мајко, на Чемерну."

(Вук, III, 68, стих 185)

Осим тога, Загорје, Загора, може бити и шири географски појам, као карстни планински појас у непосредном залеђу јадранске обале, који се протеже целом њеном дужином, како га дефинише Јован Цвијић.¹⁸⁵ То је топоним који се често може наћи и у планинском ланцу Пинда, али и другде где има влашког и грчког становништва на Балкану.

Чемерно, превој и усек 1293 m, између планина Лебршник и Волујак, спомиње се у многобројним путописима као опасно место на којем хајдучи нападају караване. И Чемерно је на дубровачком друму, и мало испод њега крчма коју је 1445. држала крчмарица Бољка (у дубровачким документима, "sotto Zemerno al albergo de Bogleha").¹⁸⁶

Сл. 9. Чемерно, источно је Волујак, југоисточно Лебршник.

Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ

¹⁸⁵ Загора је била само један, истина најпространији део онога појаса јадранских земаља који се без прекида настављао од Црне Горе до Лике и чије је целокупно становништво чинило живи бедем противу Турака из залеђа.

Јован Цвијић *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, САНУ, Београд 1987, стр. 299.

¹⁸⁶ М. Ј. Динић: *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Научна Књига, Београд 1955, стр. 38, цитирано код Крешевљаковића, стр 9.

Чемерно је имало и хан, можда се ради о истој крчми. Евлија Челебија приповеда како су царски војници (*три стотине поузданих и вриједних хрватских газуја*¹⁸⁷) спасавали дубровачки харач од ускока, хајдука, *око педесет наших људи погинуло је код дубровачког харача водећи борбу*. И ово је сведочанство о бројности хајдучких дружина које су могле овако тешке губитке да нанесу непријатељу. Ево како Челебија описује Чемерно:

*...Попели смо се за један сат високо као под небески врх и изашли на горску висораван Чемерно. Ту се једанпут годишње сакупља на стотине хиљада људи и одржаје велики сајам и панађур. Ова висораван Чемерно налази се управо у средишту херцеговачког санџака. То је високо брдо које се види са сваке стране из мјеста удаљених пет конака...Како је то високо брдо, то се с њега виде на југоисточној страни Нови, Котор и наш град Подгорица. На јужној страни виде се Дубровник, наш град Габела и шпанско острво Апулија...*¹⁸⁸

Чемерно постоји и западно од нашег Чемерна, а јужно од Сарајева, покрај Неретве:

Сл. 10. Друго Чемерно, 1276 мнв, североисточно је река Неретва. Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-013, детаљ

Потом свадбена поворка иде ка Врбици:

И дођоше у Врбицу малу.

(Вук, III, 68, стих 187)

Врбица је село на путу од превоја Чемерно према Гатачком пољу.

¹⁸⁷ Евлија Челеби: *Путотис*, Свјетлост Сарајево, 1967, *Путовање из Рисна на Гатачко поље*, стр. 449.

Ђенана Бутуровић: *Путотис Ев.ије Челебије као извор проучавања фолклора народа Југославије*. У: *Живот*, год. 37, књ. 74, бр. 11/12 Сарајево 1988, стр. 549-565.

¹⁸⁸ Евлија Челеби, *Путотис*, Свјетлост Сарајево, 1967, стр. 444-456.

Сл. 11. Врбица, Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ

Церница (Црница) је село на ивици Гатачког поља. Јиречек вели за Црницу у фусноти да је од давнина познато као царинарница.

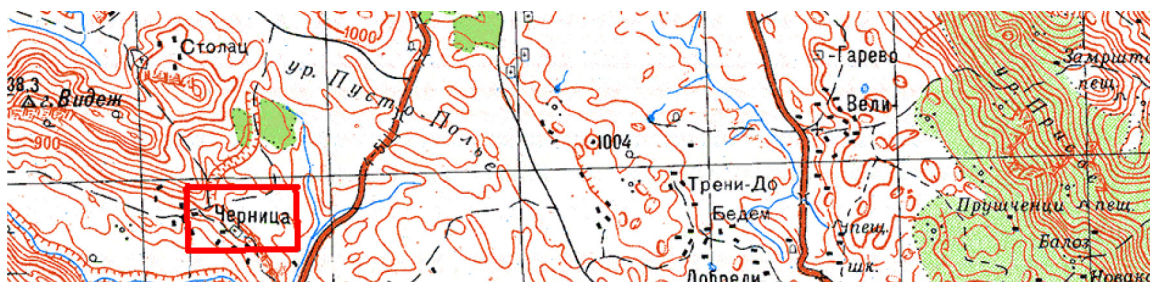
Године 1499, Ритер Харф у путопису помиње Црницу на путу од Пријепоља за Стон. У путопису Евлије Челебије из 1664. спомиње се хан у Церници.

*То је варош (белде) чије се насеље налази под једним обронком. Има једну џамију, шест месџида, купатило (хамам), осамнаест дућана и свега 350 каменим плочама покривених кућа без винограда и башта...*¹⁸⁹

У Церници конак учинише,

(Вук, III, 68, 192)

вероватно су наши јунаци отпочинули у једином хану. "Док је трговина редовно ишла преко Фоче и Цернице, важни курири, поклисари и друга лица, која су хтела да избегну сваку опасност, ишла су од Фоче преко Загорја на Невесиње."¹⁹⁰

Сл. 12. Церница, Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ

То је могуће објашњење за скретања сватова, јер они желе да иду безбеднијим путем. Церница је и место на којем девојка усни сан-предсказање. Тим безбеднијим

¹⁸⁹ Евлија Челеби, *Путотис, Град Церница*, Свјетлост Сарајево, 1967, стр. 448.

¹⁹⁰ Сергије Димитријевић: *Дубровачки каравани у Јужној Србији у седамнаестом веку*. Научно дело, Београд, 1958; стр. 207.

путем ишао је и Евлија Челебија из Београда у пролеће 1664. године херцеговачком мутесарифу Сухраб Мехмед-паши с поруком Порте да опседне Котор. Челебија је из Београда преко Ваљева и Ужица ишао у Рудо, па преко Плеваља, Чајнича и Фоче на Невесиње, у Љубиње, у коме је нашао Мехмед-пашу, а одатле је кренуо за Дубровник.¹⁹¹

Следећих осамдесетак стихова дешава се у Коритима, што је више од четвртине песме, и ту се одвија сцена тихог марша свадбара, покоља и младине погибије.

Сва Корита притиснула тама, (стих 204)

Кад су били у Корита равна, (стих 222)

Кад су били на измак Корита (стих 242)

Лиречек спомиње Корита као шумовито место на дубровачком путу.

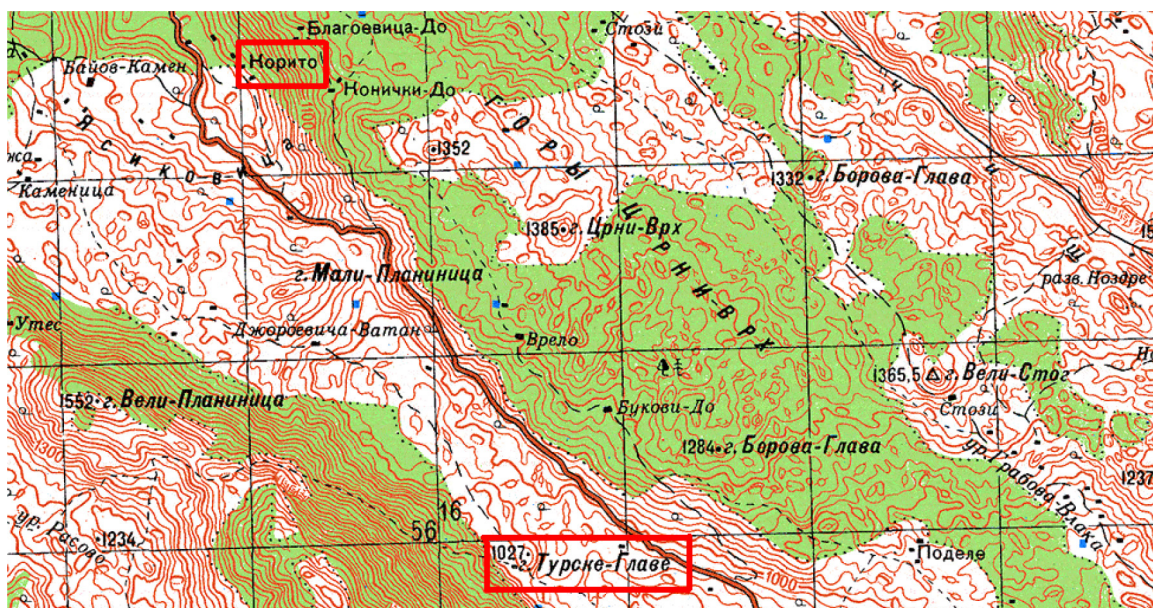
Сл. 13. Корита, Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-25, детаљ
Пут који пролази кроз Корита повезује Автовац на северу и Билећу на југу.

Корито, Корита врло су чест топоним на Балкану, има их и у Србији и Македонији, углавном су по конфигурацији, као што им и име каже, удолине у крашком пољу.

У другим Коритима, који су сасвим близу, свега тридесетак километара источно, одвија се још једна битка опевана у народној песми: ту Пешикан Ђуро из заседе напада Аферић кадију, и свети брата. Чета хајдука *чекаше три бијела дана* у Коритима да Турци наиђу. И ту је пут до Корита тачно описан, из Кчева преко Оногошта, Жупе и Дробњака.¹⁹²

¹⁹¹ Евлија Челебија: *Путотис*, одломци о југословенским земљама, у поглављу 3 Увода *Живот Евлије Челебије* Свјетлост, Сарајево 1954, стр. 22-41.

¹⁹² Сима Милутиновић Сарајлија: *Пјеванија Црногорска и Херцеговачка*, 83, песма записана од Нешка Паунова из Чавшева дола. Универзитетска ријеч, Никшић 1990.

Сл. 14. Корито према Никшићу, Оногошту. Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-38, детаљ. Топоним *Турске главе* говори речито. Никшић је југоисточно.

Рудине су вероватно данашња Бијела Рудина. На путу Билећа – Корита. Године 1442. код Рудина је опљачкан дубровачки караван, кажу дубровачки архиви. Тај је крај увек био погодан за хајдучију.

Сл. 15. Бјела Рудина, Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ

Лиречек описује пут од Билећа до Чемерна у глави 12, где се описује средњевековни пут из Дубровника за Ниш, и даље за Цариград:

Из Билећа је водио друм кроз предиио Рудине, па ишао кроз мале безене Трновице и Корита. Овдје је још 1621 била велика шума, а у долинама су се гајили усјеви; на југу, с оне стране области која се звала Власи Бањани видјела су се снијегом покривена брда Црне Горе. Одмах затим долазило се у малу долину Црнице, у којој се налазила од 1380 спомињана царинарница са малом трговачком колонијом; још у шеснаестом в. налазиле су се овдје турске власти.

... Даље је ишао друм кроз Гатачко поље и излазио на брдо Чемерно, вододјелницу између Јадранског Мора и Црног Мора (1373 т).¹⁹³

Пример личне Тешанове географије, подвучено црвеним су Казанци, родно село његово, а Церница из песме је сасвим близу, с друге стране планине ка западу.

Подруговић је сватовску поворку провео дубровачким караванским путем, одлично му знаним из времена трговања, а не путем који је најкраћи од Зворника ка Рисну.

Сл. 16. Казанци на Совјетској генералштабној карти 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ. Још једна Корита се налазе под брдом Дед, покрај Тешанових Казанаца, јужно.

Очигледно је знао за безбедније варијанте итинерера; врло је добро памтио имена мусафирхана и караван-сераја, и за које су беговске куће они били везани.

Приказ пута свадбара на једној карти

Пут сватова од Митровице у Срему до Корита, као и пут Ришњанин Хације логичан је са географске тачке гледишта, и као што смо видели, тачан у детаљу, иако уз неке мање непрецизности, из распореда конака видимо да је подједнако важан и ритам конака у функцији кулминације догађаја, сукоба на Коритима. Колона има све краће дневне маршруте, како се драмска тензија повећава, и како се Корита приближавају. Ту је додуше и конфигурација терена најтежа за путовање, и висинске разлике највеће. И највећу деоницу, по раздаљини гледајући, Митровица - Зворник, могуће је било прећи на коњима за један дан. Остају географске нејасноће око места Загорја и Јабукe пре свега због великог броја топонима под тим називом, иако се највероватнијим чине места уцртана на карти.

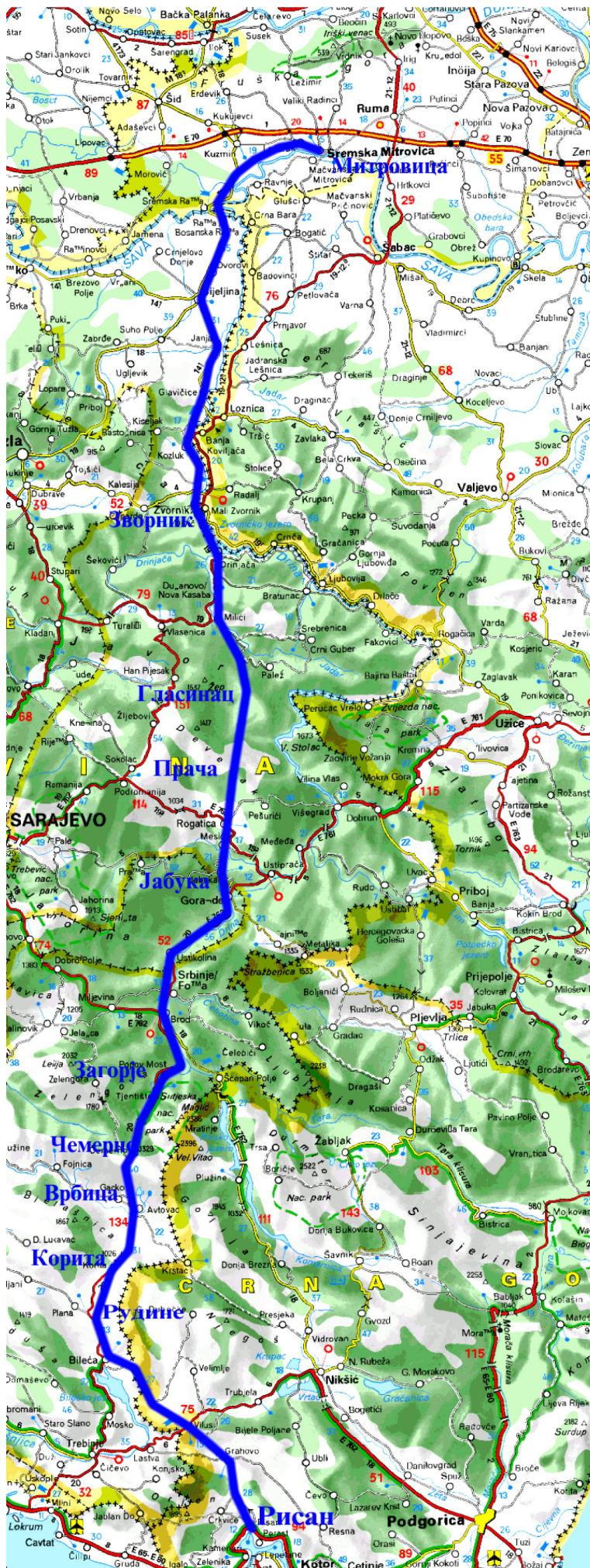
¹⁹³ Константин Лиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку*. Сарајево,

Савремени путеви углавном се налазе на трасама старих римских и турских, иако постоје и они преко којих нису прешли нови асфалтни. То је случај са старом трасом која иде преко Сјенице на Косово, као и римски путеви у Хомољским планинама који су ишли уз Дунав и у унутрашњости троугла Пожаревац-Зајечар-планина Ртањ.

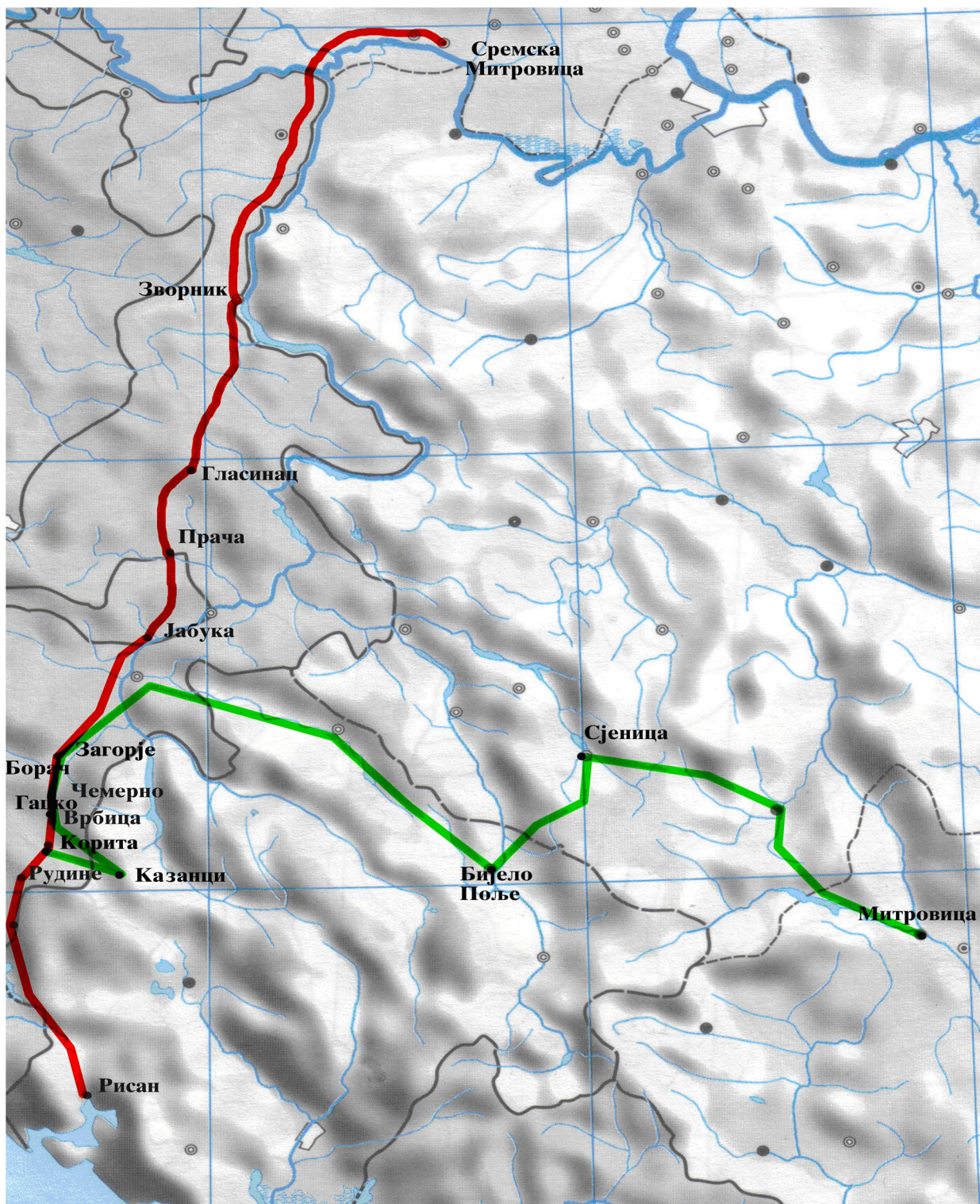
Као основа послужила је школска нема карта на којој су приказане обе руте, и сремска, и косовска.¹⁹⁴ Она садржи географске детаље који нису постојали у време Тешановог описа пута сватова, као што су вештачка језера, канали, али нам се чинило да су уцртане границе данашњих држава и региона бити репери за лакшу оријентацију. За проучавање појединости итинерера коришћене су детаљне карте 1: 25000 Војно-географског Завода, карте ЈНА и Генералштабне карте 1: 25000 и 1:50000 из 1895. год, по Паризу. Првобитна намера да се користе детаљније, војне карте у овом јединственом приказу руте показала се као непрактична за потребе овог рада; чак и највеће међу њима, 1: 100 000 и 1:300 000, иако су нам биле на располагању, тражиле би сувише места, више страница, а имале би ману да не дају целу трасу на једној страници, и изгубиле би прегледност. Алтернатива је била коришћење google map. Њихова предност је избор секције која ће се приказати, као и могућност укључивања сателитског или приказа мапе путева. Међутим, у пракси нису јасније стандардних туристичких мапа. Оне су ипак приказане у делу који се односи на итинерер песме из Хермановог зборника. Зато су овде коришћене и стандардне путне карте, гугл мапе, и школске неме, када је требало приказати више итинерера на једној мапи, прегледности ради. Када је требало приказати детаљ, користиле су се војне топографске карте 1: 25 000, 1:50 000, и 1: 100 000, Војно-издавачког института у Београду, као и Совјетске генералштабне. Ове друге су се показале прецизније за секције које се тичу севера Албаније, залеђа Скадра, Дебра, савњене са текстовима који у деветнаестом веку описују ову област. Својевремено је било веома тешко доћи до тих совјетских карата, понајвише за потребе кретања по терену, планини, али су оне са напретком интернета постале доступне за целу планету, али са различитим размерама. Размера 1: 100 000 доступна је за Европу, Авганистан, Иран, а мање прецизне за остале делове света.

Свјетлост, 1951, стр. 121.

¹⁹⁴ *Нема карта Југославије*, Интерсистем Картографија, Београд 2001-2002.

Сл. 17. Пут сватова од Рисна до Митровице. Теренска карта.

Сл. 18. Оба итинерера, Тешана Подруговића, црвеном бојом, и Хермановог певача, зеленом (нема карта Завода за издавање уџбенике, Београд 1996)

Кретање сватова у варијанти из збирке Валтазара Богишића

У односу на Тешанову, географија старијег записа је много непрецизнија. Спомињу се само Зворник, одакле је млада, и Ниш, као место до којег се чула пушка када су сватови нападнути. Ниш је био врло велика и позната станица на путу Дубровник - Београд - Цариград, с обзиром на то је певач (или записивач) лако могао да замени неки град Нишом, поготову ако је био Дубровчанин. Могуће је у месту *Ниш* видети и Никшић, који се налази на тридесетак километара у ваздушној линији од Корита. Да ли се одатле може чути пушка, као што је наведено у песми, велико је питање. Ипак, не треба потценити чујност праска оружја у планини¹⁹⁵. С друге стране, стилске фигуре и песничке слике не воде се географским реалијама, и Геземан спомиње управо у истом контексту географије како је и сам слушао да се пева како ћесар у Бечу чује топове са Косова.

Осим тога, Никшић се називао Оногошт све до краја 17. века, па и касније. Из делова старе песме могу се наслутити скромније уметничке способности певача. Успомене на опевани сукоб хајдука и сватова Подруговић је очигледно понео из родне Херцеговине. Стотинак година раније, Херцеговини блиски писар Дубровчанин ју је записао вероватно од певача – Херцеговца. Три записа пружају увид и у „еволуцију“ обрада истог сужеа (могуће и из истог краја) -међусобно временски удаљена, од сировог облика у Дубровачком рукопису, преко Тешанових стихова, до већ помало уморне и екстензивне варијанте из Хермановог зборника. Мада изостаје бриткост Вукових певача, оне имају ритмички ток дугог приповедања, и вероватно најлепше еротске сцене у јужнословенској епици.

¹⁹⁵ Аутор ових редова је чуо на врху Биоградске горе покрај Мојковца пуцње из околине Горажда, током сукоба 1993.

Правац кретања сватова из варијанте Хермановог зборника

Како је епски певач Хермановог зборника провео сватовску поворку од Митровице на Косову до Рисна у песми *Сватовско гробље на Коритима*? Њихов пут није само зависио од друмова, него и од политичких и војних прилика. Правац кретања ликова ове варијанте је: Митровица – Сјеница – Бијело поље – Загорје – Борча – Гацко – Казанце, и најзад Корита. У оваквом редоследу примећујемо да има нелогичности, али и неких за караванско путовање логичних појединости. Сва наведена места у османском су поседу почетком 19. века, а заобилазе у широком луку Црну Гору и Брда, као и све планинске венце, где су могле бити арбанашке чете и хајдуци из племена Дробњака. Са становишта безбедности каравана, једина нелогичност је правац Сјеница – Бијело поље, јер се између та два места налазе планине Јадовник и Озрен, чувене по хајдуцима. Конфигурација терена Херцеговине је таква да се крашка поља, као и планински венци протежу динарским правцем, северо–запад и југо–исток. И дубровачки путеви, за унутрашњост Балкана, као и стари римски, прате тај правац тамо где је то могуће. Муслимански певач је свадбену колону провео тим правцем, али је вероватно само по сећању наводио имена већих градова које је познавао у тим крајевима, изоставивши Нови Пазар, на путу из Митровице. Којим су путем сватови реално могли доћи? Јосип Јиречек поставља исто питање када је реч о трговачким везама Јадранске обале унутрашњости Србије:

*Везу између Јадрана и рудника и тијаца у унутрашњости Србије одржавала су поглавито два пута која су дубровчани звали *via de Bossina* и *via de Zenta*. Први је ишао из самог Дубровника или са ушћа Неретве, а други из лука и са ушћа ријеке у приморју између Котора и Драча. *Via de Zenta* рачвала се у два правца. Путеве једног правца састајали су се на сјеверном крају Скадарског Језера, па ишли долином горњег Лима у Пећ, а путеви другог правца састајали су се под дворцем Дањем, одакле је велики трговачки друм ишао преко сјеверних арбанаских планина у Призрен¹⁹⁶.*

¹⁹⁶ Јиречек Константин: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку*. Сарајево, Свјетлост, 1951, стр. 128.

Као могућност остаје још траса којом се ишло из Котора за Пљевља:

Из Котора водио је у унутрашњост, поред већ описаног пута via de Zenta још један други пут којим су се, по свој прилици, још Римљани служили и који је везао њихов Risinum (сада Рисано) са Дунавом¹⁹⁷.

Тим путем се стизало до Оногошта, раскрснице путева из Рисна, Требиња, Гацка, Пљеваља и Скадарског поља. Преко Дурмитора тим путем могло се избити на велики трговачки друм из Дубровника за Ниш, код Брезнице, данас Пљевља. Тај дубровачки каравански пут је у свом херцеговачком делу ишао заиста кроз Гатачко поље, Корита, Пријепоља, затим Сјеницу, па преко Новог Пазара и Митровице за Ниш. Овај пут преко Митровице из Новог Пазара за Ниш, заобилазан је, и коришћен је само у 19. веку због политичких прилика на граници Србије и Турске.¹⁹⁸ Заобилазни пут описује муслимански певач са искуством одређене средине у 19. веку, када је и записана.

Певач наводи трасе пута од Дубровника ка Косову, што је и логично ако знамо да је песма записана у Загорју, и да је певач Херцеговац, житељ на том путу. То је и делом пут од Хрватске ка Босни, Косову: Кладуша – Кључ – Јајце – Травник – долина Босне – Врхбосна – Горажде – Пљевља – Пријепоље – Сјеница – Рас – Скопље или Ниш, са могућношћу скретања преко Гласинца и Вишеграда, Добруна и Прибоја на Сјеницу.

Евлија Челебија је ишао једним делом подударним путем. Евлија ефендија је од Нове Вароши за девет сати путовања стигао у Нови Пазар, одатле за осам у Бањску, па затим у Митровицу. Времена путовања које је Челебија записао говоре нам да се из Митровице за Сјеницу свакако није могло стићи за један дан. Овим путем је прошао и путописац Курипешић године 1530.

То је добар пут, и на релацији између Бањске и Митровице могла су саобраћати и кола.

Погледајмо још једном шта кажу историјски извори за правац путовања и географска имена Хермановог певача.

¹⁹⁷ Исто, стр. 129.

¹⁹⁸ Јиречек каже поводом тога: *У најновије вријеме обично се иде из Новог Пазара у Ниш заобилазним путем преко Митровице; то је највише због нових прилика на граници Србије и Турске. Стари, још у седамнаестом веку употребљивани пут водио је право преко Топличке долине* Ј. Јиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*. Свјетлост, Сарајево, 1951, стр 121.

Митровица: јако утврђење на рубу Косова, важна караванска станица на *Приштемском путу*, како се зове у Светостефанској хрисовуљи од 1315-1318, он је ишао кроз Качаничку клисуру до Скопља .

Сјеница: Цариградски пут је ишао кроз Сјеницу за Нови Пазар, па даље познатим путем на Звечан и Косово Поље, било за Скопље или за Ниш.

Бијело поље, на старом путу, преко планине Ивовик ишло се према Пљевљама, Горажду и даље за Прачу.

Загорје: и Херманове певач спомиње оцак Ченгића бега, као и Тешан.

Борач: долина западно од Чемерна, када се од врха иде ка Гацку с десне стране. Власеница, која се налази на путу за Митровицу, али ону у Срему.

Казанци, село на југо-истоку Гатачког поља, на самој данашњој граници Херцеговине и Црне Горе. Родно место Тешана Подруговића

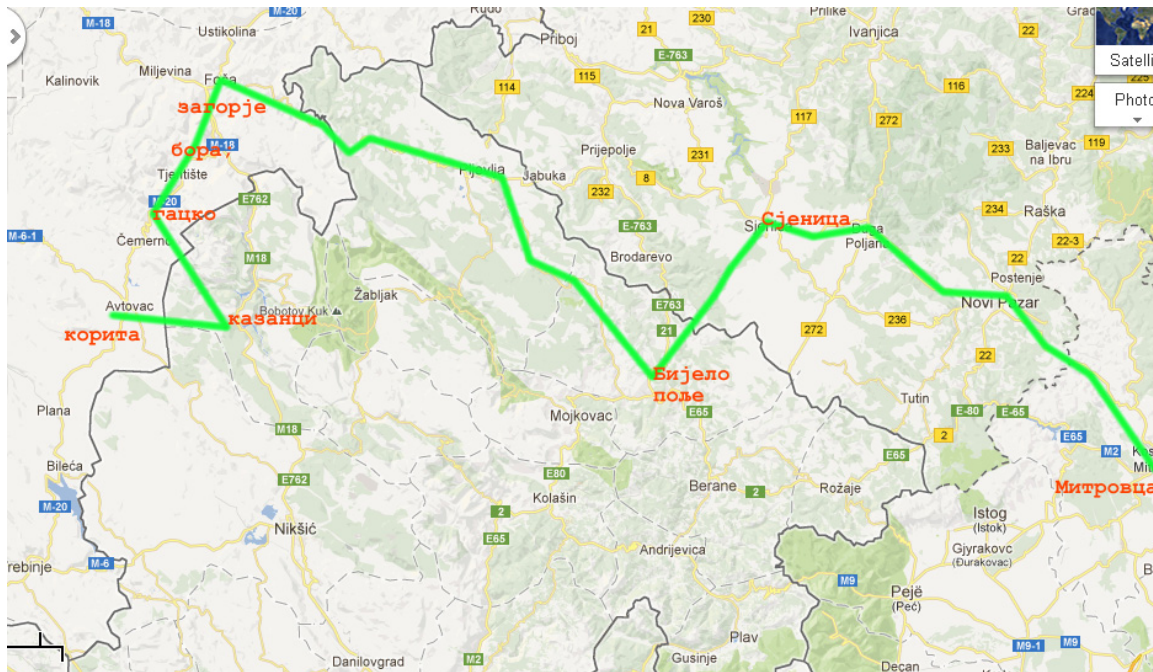
Ова чињеница није занемарљива. Спомињање села може указати на два процеса, битна за епску стилизацију. Могуће је, с једне стране, размишљати о терену на којем су стваране, памћене и извођене варијанте сукоба између хације и хајдука Лимуна, бившег трговца. С друге стране, није искључено да сам певач, када укључи једну песму у споствени репертоар, придода локалитете који су му познати и блиски. Уосталом, „продор“ аутобиографских певачевих детаља у фиктивни свет епских јунака не би био усамљен случај, јер су овакви поступци уочени и код других Вукових гуслара .¹⁹⁹

Корита, исто место као и у Тешановој песми. Овде имају епитет *кршна*, каменита, што сведочи да је песма настала касније, када у Коритима више није било шуме.

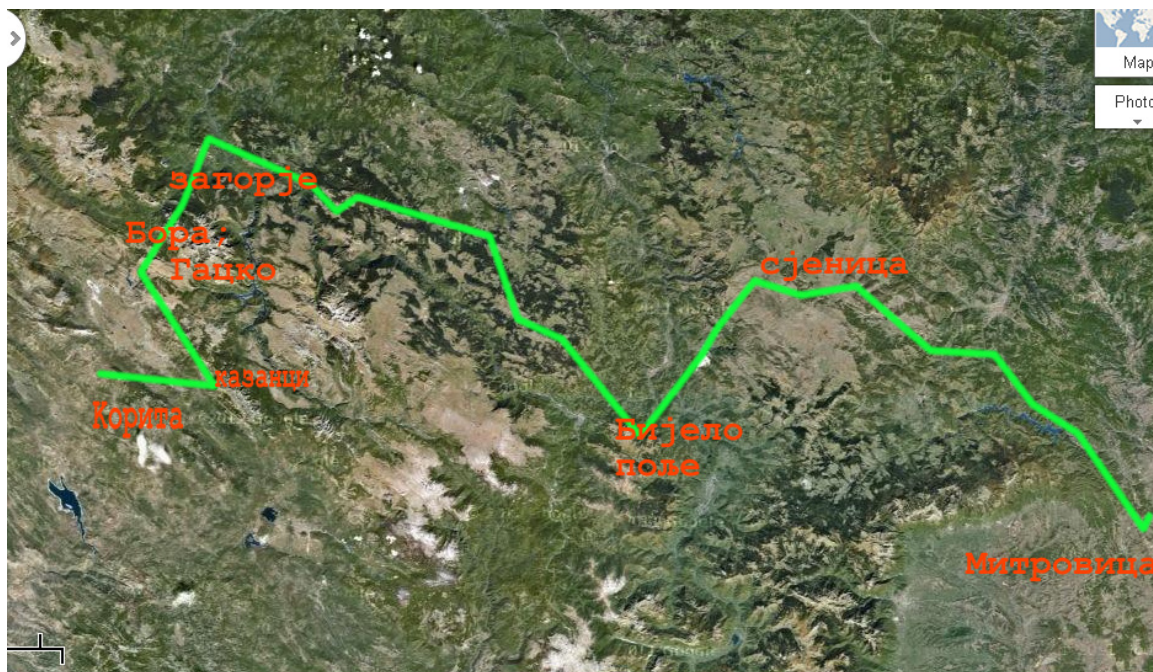
Гора **Голија** простире се југо-источно од Гацка према Пиви, Бајовом крају. Врх Ружица висок је 1945 метара. Она је логичан смер бекства хајдука у односу на непријатеље присутне на северо-западном делу овог краја. Биће да су муслимани зазирали од ове планине пуне хајдука. Стиче се утисак да је певач спомињао географска имена отприлике се држећи правца путовања, и онако како му је прво падало напамет, без Тешанове прецизности, поготову у делу када сватови долазе у Херцеговину. Неки споменути топоними сведоче о двоумљењу када је у питању главни правац кретања свадбене колоне, север или југ. Ту се могу наћи аргументи за претпоставку да се ради о најмлађој верзији песме, не само по записивању,

¹⁹⁹ Видети о вези географских појединости у песмама и биографије певача: В. Недић: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990, стр. 20.

(1888), већ и по настанку. Она је ипак оригинална и у неким детаљима уметнички изврсна, а по обиму је најдужа, и то одговара муслиманској традицији певања коју су Пери и Лорд почетком двадесетог века затекли сасвим живу у Рашкој области као и детаљним анализама А. Шмауса.

Сл. 19. Географија песме из зборника Косте Хермана.
(Google maps, теренска карта)

Сл. 20. Географија песме из зборника Косте Хермана
(Google maps, сателитска карта истог подручја као горе)

Пут свадбара у песмама *Бајо Пивљанин* и *Женидба Мехе Ришњанина*, које је записао Симо Милутиновић Сарајлија

Обе варијанте песме записане су петнаестак година после Тешанове: од попа Гаша Поповића Пипера, и од Рада Кнежевића из села Мартинића у Бјелопавлићима. Сакупљачком раду Симе Милутиновића Сарајлије изречене су различите замерке и критике.²⁰⁰ Ако ништа друго, стихове које је Сима Милутиновић могао додати лако се издвајају у односу на народну песму. Најпре, они припадају другачијој језичко-стилској традицији и кипте од егзалтираности типичне за романтизам и личност самог њиховог творца²⁰¹. Текст песме *Бајо Пивљанин*, изгледа да је записан без већих измена, на шта указује готово идентична варијанта *Женидба Мехе Ришњанина*. Гледајући правац кретања сватова и места из којих потичу ликови, рекло би се да су црногорски певачи објединили две варијанте итинерера сватова: Тешанову, на сремском правцу, и муслиманску, на правцу према Косову. Свима је заједнички Рисан. У црногорској варијанти млада је из Дмитровице на Косову, и она може да бира између Срема, богатства, и Рисна. Дакле, сремски правац је овде присутан само као *земља грозничава* (стих 24) и као могућност која се одбацује. Ипак, његово спомињање као да је ехо основне варијанте песме. Нема описа путовања по етапама до Рисна, само се спомиње Слано камење као конак али и место заседе. Корита више не играју никакву улогу, осим што се спомињу као место из којег је Лимо. Пива је географско тежиште догађаја у овој варијанти. Бајо у овој варијанти поприма особине увређеног трговца, он Ришњанин Маху у писму објашњава неправду коју му је нанео исти тај Ришњанин Махо. За љутог одметника какав је у народној традицији Бајо Пивљанин детаљ о писму је неуверљив, ремети склоп песме, и слаби мотивацију хајдука, јер они више нису инструмент у рукама Суђаја већ пљачкаши на путу. Овде сватови иду Зетским трговачким путем ка Косову, а њиме су ишли дубровачки трговци. Говорећи о својим трговачким путовањима Бајо помиње Пећ, Нови Пазар, Призрен, Пријепоље, Сјеницу и Ђаковицу, Мораву и Босну и Херцеговину.

²⁰⁰ Владан Неђић: *Сима Милутиновић Сарајлија*. Приредио Владан Неђић. Нолит, Београд 1962.

²⁰¹ Тиме не мислимо рећи да је питање решено, и да можемо рећи да поуздано разликујемо уметке или кривотворене делове песме.

Ово је пример на коме се може доказати удео географских имена при реконструкцији токова преношења епске песме. Некомплетни подаци о географским именима које има црногорски певач сведоче да је до њега херцеговачка основна варијанта дошла посредним путем, можда на основу певања певача-муслимана или певача у њиховој служби. Он је преузео поред основних мотива и имена места, без непосредног искуства и знања о њима. Лимо никако не може бити из Корита, јер га песничка традиција експлицитно везује за приморје. Како црногорски певач то не подразумева изгледа да је он на периферији простора постанка песме. Црногорском певачу је Лимун харамбаша готово потпуно непознат, али зато врло добро зна да се Бајо Пивљанин весели у кршном Приморју, где је заиста по историјским изворима и зимовао, у Перасту. Неки детаљи, као што је наводно Бајово трговање говоре и о приличној нехајности певача. Окосница песме је остала: пут свадбара, невестин сан и деверов прекор, погибија сватова и нехотично убиство младе.

Од битних сегмената из Тешанове и муслиманске варијанте недостаје опомињање да се не удара на свадбу и невестин дијалог са хајдуцима, када је она на умору. У складу са тим, у овој варијанти питање савести није ни на хоризонту: хајдучи скидају *одијело фино* са мртвих сватова и иду *вино пити те се веселити* (стих 274).

Други певач Симе Милутиновића Сарајлије, Раде Кнежевић, у варијанти која није штампана у *Пјеванији* пева готово истоветну песму, али са једном разликом која је занимљива: он у опису боја хајдука и свадбара спомиње *таму*, али као последицу битке. Ипак, Бајо моли Бога да ветар одува таму. Молба и испуњење из ове формуле говоре и о природи таме.

Ова варијанта у сваком случају боље осветљава Тешанову уметност и критеријуме Вуковог избора грађе при састављању збирке. Када се (мапа бр.3) проуче графички прикази оба итинерера, Тешана Подруговића и Хермановог певача, указује се могуће „огњиште“ песме: управо тамо где се две руте поклапају густо преплићу, од превоја Чемерно спуштајући се до Билећких Рудина. Митровица, и једна и друга, далеки су градови, они не обећавају ништа добро. Делови пута од Зворника у једној песми и од Бијелог поља у другој, чине познату територију хајдука-певача, као и планина Голија, која се спомиње и у песми *Зулум без Баја* из Сарајлијиног записа, опет са Лимуном јунаком. Све остало је *terra incognita*, као што се каже у песми *Бајо Пивљанин: Сријем земља грозничава*, од грознице ту пискају тице. Сам Бајо

вели врло прецизно куда је путовао и каквим се послом бавио након напуштања родне Пиве:

*собом узех нешто мало блага,
пак се дигох трговати ш њиме
по Косову и око Косова,
и по Пећи и Нову Пазару,
по Призрену и по Пријепољу,
по Сјеници и по Ђаковици*

(СМ, 144, 103-108)

Трагичка грешка епског јунака

Може ли се користити у проучавању јуначке песме терминологија проучавања античке драме?

Ришњанин хаџија и Лимун трговац је песма која се донекле издваја од осталих Тешанових песама о женидби јунака.

Слике суровости нису у *Ришњанин хаџији и Лимун трговцу* ублажене љубављу, као у *Женидби Стојана Јанковића*, која се завршава стихом

Па је љуби, кадгођ се пробуди, (Вук, III, 21, 356)

а том стиху претходи сцена у којој Стојан Јанковић опрашта живот Мустај-бегу Личком. Крај је ту двострука победа: јунак не само да побеђује непријатеља, већ га и понижава, а љубавник се домогао своје Хајкуне. У *Ришњанин хаџији и Лимун трговцу* војничка победа је извојевана мимо правила и самим тим врло је проблематична,

"Од како је гавран посрњео

Није хајдук разбио сватова;" (Вук, III, 68, 233-234)

млада умире затеченим хајдуцима преостаје суочавање са моралним поразом:

"Прођи ме се, Лимун-харамбаша". (Вук, III, 68, 330)

Хајдук узима за руку невесту,

"Узе Лимун за руку ђевојку", (Вук, III, 68, 328)

у њеном самртном часу. Гест суровог хајдука, је његов покушај да успостави блискост са умирућом жртвом; али невеста одбија речима *прођи ме се*.

Мотивација хајдучког напада на свадбену поворку темељно је образложена у уводном делу песме. Међутим, та мотивација није јача од изричите забране обичајног права које налаже да није дозвољено *"ђевојци срећу укинути"*. Видећемо да ће се на ову кључну тачку хамартије, употребимо ли овај термин из области античке драме²⁰², ослонити и варијанта Дубровачког рукописа. Хамартија је грешка, и Аристотел је говорећи о трагедији формулише као несрећу која проистиче из грешке, а не греха. Едип убија оца,²⁰³ у магновењу, а баш тако се дешава и крвопролиће у Коритима.

Епској песми примерена је терминологија расправе о античкој драми из више разлога: хомерски еп и античка драма су повезани уско тематски, али и функционално. Постоји и органска повезаност хомерског епа са другим балканским епским традицијама, новогрчком, српском, бугарском или албанском епиком. Природа те повезаности није чисто интелектуална као што је то случај са везама Вергилијеве *Енеиде* или Ронсарове *Франсијаде* са хомерским епом. Ради се о везама тла и крви, мешања балканских племена у којој су те везе успостављане без посредника у време микенске трговине у унутрашњости Балкана, потом

²⁰² Нада Милошевић-Ђорђевић: *Драмски елементи у митолошким народним предањима*, Зборник МСЦ, Драма и српској књижевности, Београд 1999.

Студија потврђује да је речник драме примерен расправи о народној песми. Осим тога, континуитет драмских обрада епских песама у историји српске књижевности посредно, али речито открива додире поетичких традиција, све до модерних филмских верзија.

²⁰³ Овде је реч о магновењу са становишта функционисања лика, а не сужеа; тема убијања сродника у незнању, сродника који неће да се уклони са пута, као и у миту о Едипу, позната је нашем епу у сукобу Марка и Мусе кесеције, али и Марка у албанској епској традицији кога сестрић савладава и хоће да посече, да би потом следила сцена препознавања.

хеленистичке епохе и Византије, до живљења потом у оквиру истог, Османског царства за које су се бориле српске, грчке, бугарске војске, па све до устанака с почетка 19. века. Епски певачи Балкана певали су често на више језика, као што је то случај са муслиманским певачима подручја Старог Влаха, истовремено на српском, албанском, турском језику, како нам потврђује Алберт Лорд, који такође говори и о специфичној *граматици поетског језика* која је део певачевог изражавања онолико колико је то и сваки идиом.²⁰⁴ Десетерачки стих тако налазимо и у албанској епици на северу Албаније, иако је основни стих те епике осмерац. Подвучимо да су то језици потпуно различитих граматичких и лексичких структура, припадају разним језичким групама²⁰⁵.

²⁰⁴ Лорд, Алберт Бејтс: *Певач прича, 1, Теорија, Певач прича 2, Примена*. Превод Слободанка Глишић. Просвета, Београд 1990, 1, стр. 78.

²⁰⁵ Могуће је претпоставити да су епски певачи Балкана у време сукоба Александра Македонског са трачким племенима могли бити вишејезични, да су могли певати и на грчком и на језицима негрчких балканских племена, варвара. Оваква претпоставка врло је тешко доказива, али као хипотеза коју треба узимати са резервом може бити врло корисна за упоредно проучавање балканских епова и епских традиција. Колико нам је познато, нема код старих спомена о вишејезичности аеда, а они су били везани за ратничку касту и могуће је да нису били принуђени да траже публику на начин на који су то чинили певачи османског времена. Ипак, трачко порекло Аристотелово говори да су околна племена у врло великој мери била културно слична Хеленима – они нису имали хеленске институције које су људе чиниле слободним, али је степен сличности био довољно велик да би се претпоставило постојање трачког или илирског епа. Ако посматрамо певање као занат од кога се живи, и поредимо са другим занатима, оно се посматрано са те тачке гледишта није битно променило од Хомеровог времена до времена Авде Међедовића. Баш као што се није променио ни низ других заната у спровођењу својих вештина: грнчарски, ковачки, ткачки. Аналогија са предметима свакодневне употребе овде је на свом месту: и песма је била део свакодневног живота, била она жетелачка у пољу, или свадбена, или јуначка, епска. Функционално и конструкцијски није се мењала ни епска песма, као ни предмети свакодневне употребе – велики број пијука и лопата још увек у употреби на Балкану нађен је у римским рудницима. Племена Трибала, настањено на територији Горње Мезије, живо је трговало са Микеном извозећи сирову бронзу у одливцима а увозећи предмете домаће употребе, висококвалитетне и често украсне и култне. Којим су се језиком споразумевали трговци из Микене или десет векова касније Хелени класичног доба тргујући из колонија у Епидураусу (данас Цавтат) са херцеговачким залеђем? Да ли су и домаћи савладавали језичку баријеру? Да ли је могуће је да у тако дугом времену трговачких контаката, петнаест векова, Трибали и Грци нису размењивали и духовна добра, поред материјалних и оних примењене уметности? Код Хомера Одисејеви морнари певају у иностранству, на туђим дворовима. Трибале је дефинитивно поразио тек Александар Македонски, и период који обухватају најстарији налази микенског импорта до њиховог пораза, обухвата период који је временски дужи од периода досељавања Словена на Балкан до данас. Наравно, и еп који се могао певати у унутрашњости Балкана исто је тако могао утицати у другом правцу, утицати на хомерску традицију. Највећи део ових претпоставки остаје на граници науке: биће фикција која попуњава празнину између очигледне сличности, сродности, једнодушности хеленске пластике и пластике народа унутрашњости Балкана откривене у многобројним археолошким налазима, и исте такве сродности балканске епске традиције. То је синтеза која лебди у ваздуху, без довољно чврстог ослоња, докле год се не нагомила довољно археолошких налаза који ће нам у барелефима, статуама, детаљима на новцу дати довољно ослоња за категоричнија тврђења. Други пут којим се можемо кретати од епских традиција унутрашњости Балкана до Хомера, јесте анализа митова који се крију у основама већине епских песама. Замака на том путу јесте да су ти митови често заједничка својина не само индоевропских народа, него и хомо сапиенса који верује и пева, па се из сличности

Са токовима додира култура је повезано и питање етногенезе, проблем који нас овом приликом не занима са становишта етноса, већ са становишта токова традиција епског песништва. Какво је место словенског елемента у епској традицији? Да ли је језик све што су Словени донели овде, поред обичаја у сахрањивању које бележе етнологзи у Тимочкој крајини? То би било логично ако би се доследно применило „правило“ да јаче културе асимилију слабије. Балканске културе, у првом реду хеленска, и културе романизованих Илира или Трачана, такође под хеленским дуготрајним утицајем, несумњиво су претегле у мешавини која је настала после узастопних досељавања на Балкан, Келта, па потом Словена. Њихова материјална и духовна култура била је супериорне у односу на културу коју су са собом носили сви други дошљаци или пролазници кроз Балкан²⁰⁶.

делова целине не могу изводити утицаји у једном или другом правцу. Копитар приказује Фориелове грчке збирке у бечком Годишњаку следећим речима:

"Тек када будемо могли упоредити песме ових пет народа (поред Срба и Грка: Арбанаса, македонских Влаха и Бугара, (а доцније је узео у обзир и Турке) биће могућно утврдити поуздано да ли је можда Орфејева домовина утицала на свакога од њих својом климом, да ли је сваки од ових суседних народа певао независно, или су сви заједно подражавали, и који је могао дати тон, који је, једном речи, мајстор, а који је шегрт."

Питање односа несталих балканских језика, трачког, илирског, дачког према грчком, остаје отворено, као и односа македонског, који може бити дијалект грчког. Однос тих језика је и однос култура, па сходно томе, и епских традиција. У поглављу 2,14 *Мањи језици*, Малори и Адамс кажу, говорећи о трачком, дачком и илирском језику : *These three Balkan languages then are extremely minor in terms of the reconstruction of Proto-Indo-European but they were hardly minor languages during the periods when the groups speaking them were flourishing.*

J. P. Mallory , D. Q. Adams: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World.* Oxford University Press, 2006.

Roger Woodard: *The Ancient Languages of Europe.* Cambridge University Press , 2008.

²⁰⁶ ... најстарији, аутохтони слој остаје и после више преслојавања и покривања најјачи, и онда кад је примио не само име већ и многа спољна, језична, социјална, итд. обележја дошљака или завојевача. ... Неће бити посредни само географско-историјски разлог зашто су нас толики писци, кроз епохе, називали "Илирима". Колико је дубоко Словен на Балкану ушао у животне облике и калупе старобалканског живота, казује нам пре свега историјско испитивање животних и друштвених облика нашег народа од његових првих балканских векова па до данас. Сав племенско-патријархални, сточарски тип, са свим својим ознакама и традицијама (нпр. карактеристична осцилација испаше, планине - жупне долине - приморје) прешао је на Словене. Стари балкански кирицилук преузели су средњовековни српски "поносници" у истим пределима, на истим друмовима. Словени гусари јавили су се на оним истим тачкама Јадрана на којима су некад били и гусарски центри старих Илира итд. Укратко, да резимирамо досадашње научне резултате у овом правцу: сва та досадашња, иако разасута и недовршена испитивања, и језичка (особито топономастичка) и социјални и правно-историска, етнологска, антрополошка итд., показала су већ досад да у целокупном нашем етничком лику има много више старобалканских, трако-илирских и балкано-романских елемената него што се то до сад у нашој науци истисало. Наивна су сва веровања у "ишчезавање" старог становништва по доласку новог, поготово ако се то смењивање вршило вековима, постепеном етничком сомомом, као што је то био случај са Јужним Словенима. ... пише Владимир Дворниковић у тексту *Проблем пресловенског, старобалканског елемента у нашем музичком фолклору.*²⁰⁶ На конгресу је текст из кога смо цитирали део дочекан углавном са

Било да је сродство српске и старобалканске епике органске или само духовне природе, *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* Тешана Подруговића песма је трагична, и има особине античке трагедије. Осовина радње античке драме јесте непомирљива супротстављеност два морална принципа исте тежине. И у овој варијанти су сукобљена два морална принципа: један је хајдучки, јуначки, о обавезности освете. Други је закон заједнице о светости брачног ритуала, а довођење младе је свакако један од важнијих делова тог ритуала у традиционалној заједници. Супротстављеност и непомирљивост освете, с једне стране, и светости брака, с друге, чине окосницу трагичног конфликта ове песме. Док у тишини препуној напетости Бајо и Лимун пропуштају сватовску поворку, настаје бело усијање радње. Та тешка херцеговачка тишина *нијемог кола* једина може да прати драматични сукоб. Онај њен мање драматични део, само битку оружјем, изазивају и као да прате, *зиле и борије*, таламбаси и трубе. И иначе су у традиционалној култури Херцеговине игре без вокално-музичке пратње, зване *шућке, нако, глуво, тихо, насуво*, следиле после игара уз песму, и као контраст овима.²⁰⁷

За исти тренутак песме непознати певач старије обраде из Дубровачког рукописа користи слику *белог рубја* којим млада хоће да дарива хајдуке у гори. Бело и тишина су два вида одсуства: одсуства звука и одсуства боје. И једно и друго призива нуминозни хаос слепих сила запретених у балканској гудури и њеним становницима. У обе варијанте песме певачи имају свест о драматичности тог зглоба сижејног склопа.

неодобравањем, и био оптужен за "тумачње психологије на расној основи"²⁰⁶, иако ми у њему не можемо видети ни помен психологије, и још мање расе. Занемаримо ли идеолошки контекст ове дискусије из педесетих година прошлог века, остаје важан контекст историје идеја: пансловенске идеје од средине деветнаестог века па до краја двадесетог играле су значајну улогу у гледању на проблеме фолклористике. Проблем је што свака научна хипотеза о етногенези на Балкану одмах може постати национални мит или, напротив, маљ у рукама непријатеља. Нама се ипак чини да би било корисно уважити мишљење, горе цитирано, Дворниковићево, и дати већи значај староседелачком елементу у култури чији смо баштиници. С друге стране, требало би мислити на то да се тиме не негира словенска компонента у оној мери у којој је староседелачки супстрат негиран у последњих век и по. Значајан допринос сагледавању места староседелачких култура Балкана дали су музиколози. Анализом порекла и распрострањености полифоних облика народне музике Босне и Херцеговине Цвјетко Рихтман бацио је светло на целину која је била пред нашим очима, али који нисмо видели, јер је постојала у облику музичког израза, а не историјског сећања, филолошких чињеница или стихова који певају јунака или догађај.

²⁰⁷ Јелена Допуђа: *Игре без музичке пратње - као специфичност у народним играма балканских народа*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену, 1967, Београд 1974, стр. 350-351.

Пријатељ онога који греша, опомиње да се грешка не почини, што чини Бајо корећи Лимуна. Ообаав уметнички поступак ближи је античким узорима које певач није познавао, али које је баштинио на балканском тлу. У верзији песме из Херманове збирке ово је место подвучено, јер два пута хајдуци *хотијаху сватим' ударити*, и два пута бивају одговарани, да би тек потом напали. У тој варијанти Лимун одговара Бају и од Мораче Вука, који се као лик појављује само на том месту.

Иако различитих конфесија, супотстављени јунаци ове песме-драме деле исти морални кодекс, и то без остатка. Принцип који штити младу у њеном свадбеном походу је старији од две конфесије певача песама.

Занимљиво је да сукоб покреће Црни Циганин. Типски лик је и у ширем комплексу трације изван моралних принципа који деле две супотстављене стране: и турско османско законодавство, и касније српско у време Кнеза Милоша, издвајало је из правног система Роме. Они су плаћали посебне порезе, а нису плаћали општинске и оне на некретнине, и били у сваком погледу под посебном јурисдикцијом.²⁰⁸

Мектербаше, вођи музике, често су били Роми. Посебни статус је подвучен и у стиху:

Бог убио црна циганина (Вук, III, 68, 243.)

Исту улогу, као лик у функцији драмске радње, игра *сеиз циганин* у песми *Четири ускока*, песми Старца Рашка:

*Враг однесе сеиз циганина,
Иза кладе упали шесаном,
Па подвикну из грла проклета:
Ђе сте, Турци, ниђе вас не било,
Да бијемо рањена хајдука* (Вук, III, 47, 226)

Наравно, *црни Циганин* се може разумевати и у митолошком кључу, (као што се може видети и Муса Кесеџија) у лику демона изазивача несреће и кушатеља,

²⁰⁸ Тихомир Р. Ђорђевић, *Наши народни живот*, поглавље о харачима, књига 6. Београд, Издавачка књијарница Геце Кона, 1932.

хтоничног бића на челу свадбене колоне, водича у смрт и пропаст. На то указује и клетва *Бог убио* и *Враг однесе*, што је и ритуално терање злих духова. Хтонска бића и демони били су, уосталом у фолклорним представама и веровањима подједнако реални на путу као и какво брдо или долина. Чинили су део епске географије, али покушаја тумачења изненадних преокрета и удеса појединца.

На оваквом кључном месту за проучавање Тешанове песме, са разлогом ћемо се вратити узору епске песме за европску књижевну традицију, Хомеровом епу, и упоредити хомерску концепцију смрти и њену поетичку функцију у уметничком делу, са Тешановом. Поређење Хомера и Тешана наравно морамо узети условно, јер су они обојица наследници дуготрајне епске традиције која им је претходила, али се и путеви тих традиција укрштају. И код једног и код другог смрт нема посебан смисао у награди или казни.

Питање епске географије није само слободна игра, већ и покушај препознавања отаџбине духа, у овом случају епског и песничког. Истраживачи су хтели да родно место Хомера буде што ближе њима, и одатле проистиче део фантастичних спекулација, па и Ронсарова претпоставка у његовом спеву *Франсијада* да су Французи потомци Тројанаца. Зато је то питање постављено у контексту проучавања Хомера. Шлиманово читање Илијаде довело је до ископавања Троје, ма колико мишљење ексцентричног немачког трговца немачким филолозима тада изгледало смешно; чињеница да је то сазнање изведено из читања текста самог.

И методолошки географија Хомеровог епа и Тешанових песама у запису Вука Караџића садржи сличну проблематику. Када је у питању Одисејев повратак из Троје, и данас се ломе копља око тога како и где препознати његов дуги пут до Итаке. Одговор је зависио од времена у коме је даван: неки научници су га тражили у Егејском мору, неки у Јадранском, па чак и у Индијском океану. Одисејев пут је временски дуг, али преброђено море није много шире од пута који је на коњима превалио брат Ришњанин хације идући по младу из Рисна у Сремску Митровицу и назад. Позорница на којој се обе радње одвијају, Хомерова и Тешанова, делимично се подударaju. Замислимо ли Балканско полуострво као један троугао чија је хипотенуза ток Саве и Дунава, једна катета трачко приобаље, Егејска обала до Пелопонеза, а друга катета од Пелопонеза јадранском обалом до Истре, видећемо да се и Хомеров и Подруговићев јунак крећу на истој позорници, описани у оквиру

исте песничке врсте, гоњени један Посејдоновим гневом, а други Суђајама које се не дају умилостивити.

Разлика у светлом тону медитеранског приобаља и мрачном континенталних гудура разлика је између два балканска менталитета, које описује и Јован Цвијић. Разлику између изолованих сточара и предузимљивих урбаних средина видимо како у менталитету, тако и у привредним делатностима, у контрасту између Одисеја који на Полифемовом острву затиче овчаре у првобитном стању и Одисејевог оца Лаерта који негује воћњак. Разлика између божанских сила у њиховој цивилизованијој обалској и дивљијој континенталној варијанти постоје и унутар саме хеленске митологије као два њена слоја: слој олимписких богова и старији слој трачких божанстава типа Диониса и Орфеја. Јунаке гута Хад или односи Ареј, или се они гуше у сопственој крви и дробу, одмахујући руком и говорећи *прођи ме се*, као што то вели несудијена млада хајдуцима који притрче када она смртно рањена пада. Те речи говоре о смислу смрти код Тешана Подруговића, о смислу који је у много чему врло близак Хомеровом, у коме је *боље бити последњи међу живима него први међу мртвима*, како каже Одисеју још увек љутита сенка Ајантова. Душе умрлих сабране су у Хаду и тамо таворе у мраку, као и Гилгамешов пријатељ Енкиду који тавори у глибу после смрти. *Оста Хусо ногом копајући*, описује самртни хропац јунака Тешан у Песми *Новак и Радивоје продају Грујшцу*. Тај стих је део формулског наслеђа, уобичајени приказ смрти у нашој епизи уопште, а не само код Тешана. Смрт је гола погибија, ништа више од тога, нема награде, нема казне, осим у слави која је прати, или срамоти. *Разли му се тавна ноћ у оку*, описује Хомер смрт у Илијади. Храброст која води смрти има смисла, али сама смрт је као тишина, која је најава смрти у песми, она је као магично *бело рубје*. У муслиманској верзији песме, из Хермановог рукописа, Ришњанин хација затиче мртвог брата, и:

Тад помисли Ришњанине Хаџо:

"Мртве фајде жалити нејмаде"²⁰⁹!"

(стих 211-212)

²⁰⁹ Још је један разлог: вера муслиманима забрањује жаљење.

Нема опроштаја када млада гине на крају *Ришњанин хаџије и Лумун трговца*, али нема ни клетве. Само Ериније на својим дивљим коњима махнитају епском позорницом, и стварним животом балканских гудура²¹⁰. Као и у слици из приповетке *Међедовић*, коју је управо Тешан приповедао Вуку људи бачени далеко из праћке, смештени су у шупљину лобање. Лобања из приповести је слика света, слика места људи у свету који је смрћу заражен. Конкретна географија предела се у прозној обради нијансира до надреалног пејзажа маште, а слушаоци се из снегом завејаног Чемерна, хајдучког гнезда, преносе у Тешанове завичајне питоме винограде Као у митолошким руским бабушкама, фигурицама од дрвета које се ређају једне у друге у недоглед: постоји обичан човек, па Међедовић за ред већи, али он стаје сејачу у шупаљ зуб. Сам тај сејач бива намирен сољу од девојке која му из плетиваче у вреће ставља со; и он је мајушан у односу на пудара који и њега и тридесеторо коња баца преко винограда у глави.²¹¹

²¹⁰ Са једним вишим погледом на постојање, које би Бодлер назвао *сагласијем*, Тешанов песнички свет наслутио је бацање људи у јаме током Другог светског рата, у истим тим Коритима, попришту битке између сватова и хајдука.

²¹¹ *Ово бијаше у јесен, и вријеме бјеше доста лијепо; али један дан пред ноћ кад бијасмо наврх Чемерна, нешто се наоблачи па окрене снијег са сјевером да се пометемо и ми и коњи. У том се још на већу нашу несрећу смркне са свијем, и тако тумарајући овамо онамо, док један од нас срећом набаса на једну пећину и повиче: "Овамоте браћо! ево сухоте!" Онда ми један по један онамо, док сви уђемо и уведемо све тридесеторо коња, па коње растоваримо и наложимо ватру, те преноћимо као у кући. Кад сјутрадан сване, а то имаш шта виђети: ми сви у једној људској глави која стајаше између некакјих винограда. Док се ми томе још чућасмо и коње товарасмо, не лези враже! ето ти пудара од онијех винограда, па узме ону главу с нама те метне у праћу, па окренувши је неколика пута изнад главе, баци је преко винограда да плаши чворке...*

Вук Караџић: *Српске народне приповијетке*, Сабрана дела Вука Караџића, III, прир. Мирослав Пантић. Просвета, Београд, 1988, бр. 1.

2. Женидба Душанова

Леђан-град, српска Атлантида

Леђан, Призрен, Вучитрн, Косово, Шара планина, Каравлашка, Ђаковица, Нестопоље, Пријепоље, Скендерија

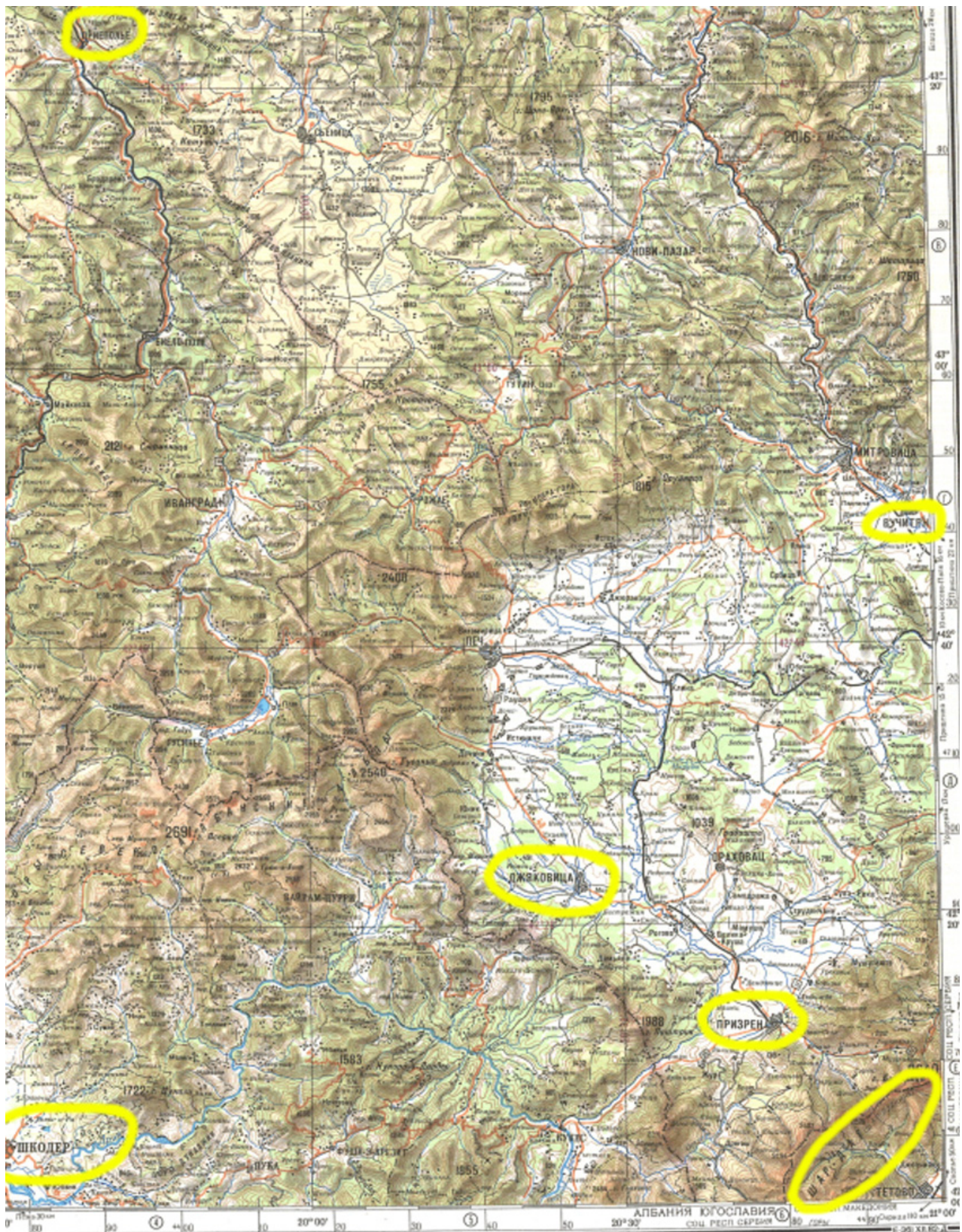
Када се говори о *Женидби Душановој*, говори се готово искључиво о Леђан-граду. Без обзира што је речено да Тешан није познавао географију Косова²¹², као и да је ова песма „иначе позната по произвољној географији“²¹³, уцртани на карту градови делују као кохерентна целина. Ово није последњи у низу аргумената за смештање Леђана негде близу Косова.

Песма о *Женидби Душановој* Тешана Подруговића дала је повода за расправу о Леђан-граду, једну од највећих расправа за коју зна наша историја проучавања народне књижевности. Укључила је многобројне научнике од друге половине деветнаестог века до данас. Дискусија обухватила и научнике из других земаља, и није остала локалног карактера. Модел јуначке женидбе с препрекама²¹⁴ везује се за спрског цара Сјепана, чија је невеста из латинског града Леђана. Расправа о томе где би се могао налазити Леђан била је пре свега мотивисана питањем о поузданости епских песама као историјских извора. За већину проучавалаца, нарочито у деветнаестом веку, епика је пре свега сведочанство о времену, у контексту борбе народа за самосталност. Национална борба ослањала се у великој мери управо на епске традиције, и тај ослонац је морао бити и фактографски чврст. Важно је било пронаћи Леђан да би се потврдила веродостојност песме као народног памћења.

²¹² Ж.Младеновић, Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова", Трећи конгрес фолклориста Југославије, 1958, Цетиње, 149-161.

²¹³ М.Детелић, *Епски градови* чланак *Нестопоље*, САНУ, Београд 2007. стр. 285.

²¹⁴ Р.Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић: *Народна књижевност*, одредница *Јуначка женидба*, Требник, Београд 1997, стр. 108. Д. Петковић: *Типологија епских песама о женидби јунака*

Сл. 21. Градови и планина побројани у *Женидби Душановој*, за *Скендерију* је заокружен Скадар, иако појам обухвата шири регион залеђа скадра. Нестопоље и Каравлашка нису приказани, први зато убијација није утврђена, други зато што се ради о лажном пореклу јунака.
 Совјетска генералштабна карта 1:500 000, секција 500к--к34-1, детаљ.

Оставићемо по страни питање да ли је потребно продужити ову расправу и у 21. веку; да ли је данас подједнако важно где би се могао налазити Леђан-град, као што је то изгледа било у 19. веку. Тада је требало пронаћи Леђан-град, да би се и та илустрација историјске „читанке“ ставила на своје место, поред бркатог Краљевића Марка и младог Грујице. У 20. столећу је потрага настављена. Ако су Новаковић, Јагић, Руварац град тражили, мора бити да су имали добре разлоге, иако их нису саопштили. И то је један од плодова позитивизма. Ауторитет се следио без постављања методолошких питања, а односи епике и историје нису били на последњем месту. Треба рећи да то и није једини разлог: почетком двадесетог столећа питање Леђана већ је имало своју историју, и оно је, будући нерешено, и даље голицало машту истраживача. Данас је заправо питање места Леђан града померено из осе историје у осу митологије. Као и историја, мит је сведочанство о припадности, чак и када је, ако се црпи из индоевропских корена, основа најшире замишљена. Мит упућује на везе, пре свега духовне, а помоћу њих се (као и претрагом историје), огњиште тражи, на истоку или западу, Висли и Балтику. Осим тога, за генерацију која иде Димезиловим трагом, битно је како мит функционише, какве су његове везе са културом, психологијом, колективним несвесним.

Први је језуита **Пејачевић**²¹⁵ рекао да је Леђан Литва, у историји писаној у осамнаестом столећу. За њега се није питање постављало као за проучаваоца народне књижевности: он је био историчар који је покушао да протумачи Бранковићевог летописца. Из облика који је употребио, није сигурно, да ли је исправно транскрибовано (*...a fratre suo Rege Ledianensi accepit...*) у Леђанског краља.

Шафарик се није сложио са Пејачевићем, али није казао где би се могао налазити Леђан-град.

Вук Караџић 1818, у Српском рјечнику, без ширег објашњења, даје два примера за Леђан: *У Леђену граду Латинскоме* и *Па он оде низ поље Леђанско*. Тиме је дао

²¹⁵ Фрањо Ксавер Пејачевић: *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Калоча 1799, цитирано из текста: Стојан Новаковић: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879, стр. 18.

основне информације, да је Леђен град, да је латински, што ће рећи католички, и у другом примеру, да појам може бити и променљив, да не мора нужно да значи само град, већ и поље. Вук је и у овом малом примеру од два реда научник: тамо где није сигуран, он више воли да ћути, него да пружи непоуздану информацију.

Копитар је разматрао питање места, закључивши да се Леђан налази западно од Призрена. То су још увек биле само успутне опаске и објашњења, нико није могао претпоставити какве ће димензије попримити питање.

Геден Јуришић²¹⁶, у књизи *Дечански првенац* 1852. тврди да се зидине поред села Лешка, код Тетова, у народу зову град Леђан. Он напомиње да се у народу прича и да је град *Јелински*. Јелински град поред означавања етноса може упућивати и на старину, као и придев маџарски за гробља. Новаковић је у тексту о *Земљишту радње Немањине* рекао да је то није Леђан, већ град који се спомиње у изворима о Стефану Немањи.

Иларион Руварац²¹⁷ је о Леђан-граду писао у *Седмици* за 1857. годину, у контексту *Женидбе Душанове*, као примера за песму која је старија од Косова. Наиме, да би се успротивио мишљењу по коме нема епске песме старије од Косовског боја, Руварац је сасвим исправно тврдио да постоји у овој песми један митолошки слој, показујући да низ ликова, између осталог и Милош Војиновић, нису историјски, и приписујући Балачку митолошки предложак староиндијског дива Баласа. Овакав приступ проучавању епике био је ударац свима онима који су у „јуначким песмама“ желели да виде само историју, историју једног народа. Истовремено, најављен је пут којим ће кренути Нодило, и касније Чајкановић. Руварац ипак у том првом тексту прихвата став Пејачевића да је Леђан Литва, да су Леђани Литванци, којих су се Срби сећали као северних суседа из времена пре сеобе на Балкан.

Да бисмо схватили путеве расправе о Леђан-граду, неопходно је предочити један део историје идеја времена у коме је расправа почела. После револуција 1848, Европа је била опијена откривањем националних идентитета. Откривање националног идентитета по правилу је било и поновно откривање идентитета, најчешће оличеног у државности, или, у недостатку чињеница, замишљање основа за идентитете које је тек требало изградити. Крајем 1852, године када Геден

²¹⁶ Гидеон Јуришић: *Дечански првенац*, Нови Сад, 1852, цитирано из текста Стојана Новаковића, исто, стр. 18.

²¹⁷ Иларион Руварац: *Још једанпут о Леђену граду*. Стражилово, 1892, V, стр. 263-265.

Јуришић налази Леђан-град код Тетова, Вагнер завршава *Прстен Нибелунга*. У тој деценији он компоује и *Тристана и Изолду*. Песници и музичари, па затим историчари и књижевници појуриће за новооткривеним благом националних митологија. То је био крај једног уметничког сазревања који је почео крајем осамнаестог века са романтизмом: одбацивање класичних узора, Грчке и Рима, и тражење нових. У зору Романтизма, српска епика је за Гетеа управо и била откриће као могућна алтернатива постојећим моделима. Оно што је крајем осамнаестог века било изузетак, и нови укус који се тек помаљао, код Бомаршеа, Шилера, Гетеа, педесетак година касније, средином деветнаестог, било је више од моде, начин размишљања. Виктор Иго је писао песме на библијске теме, а већ од двадесетих година 19. века скандинавске митологије улазе у моду (што се види и у Игоовом младалачком делу, *Han d'Islande*). Свако је морао да егзалтира своју националну митологију, Вагнера је у француској штампи бранио Бодлер, све што је северњачко и мистично добијало је мирис пробраног воћа, за пробрану публику и дендије. Зашто бисмо се ми у тренутку када се Париз заносио северњачким вилама толико да је имао *Вагнеровску ревију* (*La Revue wagnérienne*, осамдесетих година) одрицали своје северњачке прадомовине и прасуседа, Литванаца? Затим је дошло време када се Османска царевина распада, урушена већ од пораза под Бечом, Русија ослобађа Бугарску, у Србији и Српском Војводству, преко, сања се већ југословенски и-или панславистички сан.

Стојан Новаковић 1879. Пољска

*Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*²¹⁸, Стојана Новаковића, објављен је 1879 године, у Архиву Ватрослава Јагића, па у Летопису Матице српске. То је и прва рекапитулација проблема.

Млеци не могу бити Леђани, јер се у песми о *Петруши девојци*, кћери краља од Леђана, као један од просаца наводи од Млетака Марко.

За разлику од Јагића, који у речи Леђан види мађарску реч *legény*, младић војник, Новаковић сматра да су Мађари више него познати под својим именом, као и

Бошко Сувајџић: *Иларион Руварац и народна књижевност*, Институт за књижевност и уметност : Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007, стр. 95, 101.

²¹⁸ Стојан Новаковић: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879, стр. 159- 174.

Млеци, и да се не ради о њима, него о Пољацима, за које су Срби усвојили мађарску реч *legyel*, име које се претворило у географско. Он одбацује и Копитарево мишљење, и Јуришићево, о томе да би се Леђан-град могао налазити релативно близу Призрену, као и Руварчево прво мишљење из 1857, да је реч о Литви. Он му признаје да је у дотадањој расправи то и најозбиљније мишљење, индиректно дисквалификујући остала. Оно што он од Руварца задржава, то је правац, да је Леђен-град на северу. После разматрања свих претходних мишљења, Новаковић прелази на доказивање свог мишљења о томе где се налази Леђан-град. Као материјал на коме ће то показати, Новаковић, што је необично, узима само три песме, међу којима у трећој, коју цитира (Змај деспот Вук убија Леђанског краља), нема никаквих географских одредница. Остале две су оне које иду у прилог Новаковићевој тези, једна из Милутиновићеве *Пјеваније*, и друга, штампана у *Вили* 1866. У овој последњој песми Петруша девојка тражи од оца, краља од Леђана, лађу да иде до *Стојног Биограда*. За Новаковића, крунски су доказ стихови о Лазару Возару који отисне лађу и *трећи данак Биограду дође*. У једној варијанти код Вука, *Женидби Будимлије Јове*, Леђан је замењен Јанокком, и то је Новаковићу доказ да Леђан из *Виле* треба тражити северно. Он претпоставља да се осим Београда у Србији може радити и о Stuhl-weissenburg-у у Угарској, и да Леђан треба тражити три дана пловидбе од та два града, северно. Поводом питања о ком се Београду може радити, Новаковић каже поводом епске топографије: *...није ништа немогућно по нетачној топографији народнога песништва... ergo*, топографија народна тачна је када говори у прилог теорије, а нетачна ако је ставља под знак питања.

Битан аргумент је и етимологија, која никога није изневерила. Новаковић изводи Леђан од мађарског *lengyel*, што значи Пољак.

Новаковић се враћа на летописца Бранковића, и назив угарског краља Владислава Леђанин, rex Vladislav Ledianin. Али одакле овом краљу наставак на -ин, у латинском тексту једног Језуите? *...наставак је обичан наставак за народе или становнике предела и провинција*²¹⁹.

Први део текста Новаковић завршава резимирањем, и закључком да се ради о Пољацима. Други део студије посвећен је кратком прегледу Леђан града у

²¹⁹ Стојан Новаковић: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879, стр . 159- 174.

бугарском народном песништву. Од две песме, једна говори о Леген-земљи, као проклетој од светаца. Свечи је осуђују на пропаст, док се не покају. Леген се схвата као имагинарна земља, што Новаковић индиректно и признаје. Он само примећује да је у нашој верзији Леген замењен Инђијом. У овој тачки ће Новаковићева интерпретација дати аргумент савременом приступу. 2002. године Александар Лома, и за Индију из песама, а и за Леђан износи одлично аргументован али опрезан став да се ради о прадомовини Словена и Срба.²²⁰ Друга песма је занимљивија, и Новаковић скоро ћутке прелази преко њене географије, рекавши само у једној реченици: *У другој је Леген-град краља Латинина, који за ружна сина тражи девојку, те је грађа песме без сумње она иста, која је онако лепо опеван у једној од најдужих народних песама, у "Женидби Максима Црнојевића".*²²¹ Ово је место на коме ћемо се задржати на географији ове песме, штампане у збирци Миладиноваца. Песма је записана у Прилепу, главни је јунак син Краљевића Марка, Огнен. Заплет је следећи: краљ Латина прави свадбу за сина који је чудовишно ружан. Огнен би требало да доведе невесту из Легена. Огнен путује преко Црног Мора, и коњ препливава на крају то море. Затим долази до свађе са краљем Латина, који остаје без невесте за сина и без коња изузетних моћи. Огнен се враћа оцу и мајци у Прилеп. Оно што је у овој песми занимљиво јесте да се Леђан налази јужно, и то је можда и разлог што Новаковић не говори о њеној географији. Додајмо овде и једну македонску песму из Струге, *Мома си откупва лудо младо*²²²: од мора до Дунава има 77 градова, а нема већег од Леген града.

Новаковић затим резимира све историјске везе које има Пољска са Србијом под Османском империјом, и психолошки мотивише сећање на пољски Леђан, да су Срби памтили све оне који су били против Турака.

Трећи део свог чланка Новаковић посвећује објашњавању: *откуд су Пољаци у нашој народној појезији толико популарни*, покушавајући да сакупи доказе за ту тврдњу. Као доказ за омиљеност Пољака у народном песништву он цитира Гундулићевог *Османа*. Притом заборавља да овај пример, који није из народних песама, има и ту ману да су Пољаци исте вере као и Гундулић, и да стога аутор

²²⁰ Александар Лома: *Пракосово : словенски и индоевропски корени српске етике*. Поглавље *Леђани*, Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002, стр. 58.

²²¹ Стојан Новаковић: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879, стр. 159- 174.

²²² Антон Стоилов: *Показалец на печатанитъ прѣзь XIX. вѣкъ : Български народни пѣсни. 1, 1815-1860*. Софија : Българската академия на наукитъ отъ фондъ "Напрѣдък", 1916.

Османа има посебне разлоге да истакне њихову борбу против Турака. Из народних песама он налази пример песме о *Обновљењу Раванице*, у којој се *Пољачка* једном спомиње, као станица према *Московији*. Трећи пример је дубровачки рукопис Меда Пуцића, о смрти краља Владислава Леђанина. Новаковић у тексту штампа целу песму, од 176 стихова, и закључује да се у песми опева краљ Леђанин. Остаје нејасно зашто Новаковић уопште цитира ову песму, јер се у 176 стихова краљ Владислав спомиње 20 пута, и нити једном није назван Леђанином, ништа га не повезује са Леђаном, нити је овај град споменут.

Узорак песама у којима се спомиње Леђан-град помоћу којих Новаковић доказује своју теорију недопустиво је мали, чак и за материјал којим је он тада располагао. Друго, *Стојни Београд* може бити и Берат у Албанији. Треће, нелогично је да на Дунаву, ако три дана треба лађи низводно до Београда, исто толико треба и узводно, веслима. Но Леђан на Дунаву могуће је тражити и низводно, а не само узводно од Београда. Цела лева обала је била у угарским рукама, све до преласка Голупца и голубачке тврђаве из руку Османске империје у српске, и то у време када је Новаковић писао текст. Преко пута Голупца, у данашњој Румунији, Угарска је изградила јако уврђење, које и данас доминира крајем и које је само једно у низу, поред оног преко пута Аде Кале, које је срушено у договору са Турском²²³. У угарским рукама је била више векова, што ће рећи да је одговарала оном придеву, *латински* Леђан. Није требало ићи на север да би се нашли латински градови, они су били и северо-источно, иако је број утврђења с десне стране Дунава био већи него с леве.

Било би неправедно не рећи да је и сам Новаковић признао условност конструкције као једне врсте слободне игре духа, у последњим редовима расправе:

*А свеколико нам разматрање и опет показује, како би се народна појезија најбоље могла упоредити с реком, која непрестано новим водама испуња своје корито све докле не усахне или ток не промени. У засушеном или остављеном кориту није могућно наћи ни чашу старе воде; нејасан траг у песку и облику корита сав нам је спомен, по коме јој историју можемо цртати. Таквим је средствима и ова црта извођена!*²²⁴

²²³ Утврђење Нова Оршава Леополд I гради 1689, да би било срушено у договору са Високом Портом, након Свиштовског мира 1791.

²²⁴ С. Новаковић: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879, стр . 159- 174.

Јагић, Неринг и Иван Радетић преузеће у потпуности Новаковићеве наводе²²⁵.

Халански 1892. Исланд

У часопису *Јавор*, 1892. излази чланак *Град Леђан-Леденец у словенској појезији*, М.Г. Халанског. "Питање, шта је Леђан град и какво се право име крије у том песничком имену, занимало је давно изанима још и сад словенске научењаке, особито пак српске. Гдекоји (Копитар, Кришић) су видели у том песничком имену траг неког града који је заиста постојао но тешко је присвојити то мишљење, пошто га српски летописци не спомињу нигде. Да је Леђан град заиста постојао, био би знаменит и имао би важнога удела у историји српској. Овако је тешко замислити, како је тај град дошао у песму; толико је извесно, да српска историја не зна за тај град ни за сличан њему. Гдекоји су видели у Леђану, Леденцу, покварено име Венеција..."²²⁶ Потом Халански одбацује и мишљење Новаковићево, као и Пејачевића и Руварца. Затим поставља питање односа германског и јужнословенског епа. Аргументи су блиско суседство и поклапање многих мотива. Халански се враћа Нибелунзима. "Леђан-град је превод немачког епског *Is'ant (Eisland)* ледене земље, у *Саксо-Граматики* - *insula Glacialis*, ледене земље. Вагнер још увек жари и пали. Тек долази време нордијског мита. Ипак, питање о односу германског и јужнословенског епа остаје постављено: једна од варијанти разматрања западног утицаја на наш еп биће и Банашевићева студија *Le cycle de Kosovo et les chansons de geste* објављене у *Revue des études slaves* 1927. Халански наводи додуше само један пример помињана Леђена у билинама о Соловеју Будимировићу, али с разлогом можемо размишљати о распрострањености Леђен-града и његовом присуству у Бугарској, и словенском епу све до Сереса, некадашњем граду Љутице Богдана. Треба само имати на уму да све до времена између два светска рата, термин *Бугарска* подразумева данашњу егејску и епирску Македонију.

²²⁵ Б.Сувајцић: *Иларион Руварац и народна књижевност*, Београд, 2006.

²²⁶ М. Г. Халански: *Град Леђан-Леденец у словенској појезији*, *Јавор*, 19, 1892, бр15 и 16, 1892, XIX, 237—238; 252—253.

Иларион Руварац, 1857, 1884, 1892. Од Литве до агностицизма

Чланак Халанског добија одговор у *Стражилову*, исте, 1892. године, из пера Илариона Руварца, под помало уморним насловом: *Још једанпут о Леђену граду*²²⁷. Руварац је још тридесет и пет година пре тога објавио свој чланак о Леђен-граду у *Седмици*, под псеудонимом Вајунов. Затим је 1884. године објавио чланак *Две студентске расправе*. Дакле, не само да је проблем већ имао своју историју 1892. године, када Руварац покушава да стави тачку на расправу, него и бурну личну историју, јер је Руварац донекле променио мишљење о питању Леђан-града.

После кратког приказа мишљења Халанског, Руварац у исповедном тону вели: *"И ја сам некада у младим својим годинама мислио и мучио се с "Леђаном градом" и не могући измислити што згодније и прикладније остао сам при мисли, коју изрече језуита Пејачевић још у прошлом веку, да су Леђани-Литванци*. Називајући Халанског *младим Русом*, Руварац се враћа на историјат проблема Леђан-града износећи да је Шафарик још 1854. изнео у једном писму да је реч о Пољацима, и о граду Кракову. Он затим даје библиографске податке које су Халанском промакли или их није споменуо у својој расправи: Јагић и Архив из 1854, чланак Неринга у истом Архиву, Радетић у књизи *Преглед хрватске традиционалне књижевности* из 1879, мишљење варшавског професора Перволфа да су Мађари морали примити своју реч управо од дунавских Словена, као и чланак Натка Нодила из 1886. у којем спомиње Леђан град²²⁸ и леђанског краља. Руварац затим побраја са извесном иронијом у односу на филолошку педантност, неколико помена Леђена у стручној литератури, и спомиње Нодилово мишљење да се пакао у Срба и Хрвата звао Леђан.

"Нека г.Нодило заступа и даље и нека брани ту своју мисао, а ја ћу само рећи, да град Леђан свакако иде у ред оних градова, за које се у песми каже:

*Град градила бела вила
Ни на небу ни на земљи
Већ на грани од облака!*

²²⁷ И. Руварац: *Још једанпут о Леђену граду*, *Стражилово* 1892, стр. 263-265.

²²⁸ Натко Нодило: *Стара вјера Срба и Хрвата*. Логос, Сплит 1981, стр. 33.

И Руварац даје примере из приповедака у којима Леген-град може бити само фикција, да би у последњем пасусу покушао да стави тачку на расправу:

Скоро све старије јуначке песме наше не садрже друго до оће индоевропске приче, које путују од места до места, прелазе с лица на лице. И кад су таке и све песме и све приче, у којима се помиње Леђен, Леген или Леђен-град и краљ од Леђана, то само млад човек може данас устати и рећи, да зна, шта значи Леђен-град и да зна, како и којим путем су песме и приче, у којима се помиње Леђен-град, дошле до нас²²⁹.

Љубомир Ненадовић, 1892. Ђенова

У кратком тексту објављеном у *Јавору* Ненадовић излаже своје виђење Леђан-града. Осврће се на Халанског, побијајући његово мишљење. Ненадовић се не бави нити једним другим мишљењем о овом питању. Он вели да...*на српске народне песме није имала утицаја ни једна туђа поезија. Могло се штогод из Омира пренети...Што се у песмама различитих народа нађу по гдекоје сличности, није никакво чудо; свима песмама, ма како њихове колевке раздалеко биле, једна је мајка.*²³⁰

Ненадовић не каже додуше која, још смо у деветнаестом веку, и реч је вероватно о песничкој музи, надахнућу. Затим, лаконски, он излаже своје мишљење да сама реч Леђан доказује да је то Ђенова; даље доказивање права је акробација. Французи изговарају Ђенову Жен, али под италијанским утицајем изговарају ж као ђ, па се чује *ђан* (ваљда би онда требало *ђен*, прим. аут.) *Томе кад се дода обична честица женскога рода ла, излази реч лађан, а у вишеброју Лежани (Ђеновци).* Логично је, вели даље Ненадовић, да су лађе из Ђенове долазиле до српских обала, и да су их тако певачи запамтили.

Нити једна од Леђанских теорија нећа бити тако здушно прећутана као ов, у потоњим разматрањима, ако изузмемо Васиљевића.

²²⁹ Иларион Руварац : *Још једанпут о Леђену граду*, Стражилово, 5/1882, стр. 263-265.

²³⁰ Љубомир Ненадовић: *Јавор*, Нови Сад, 1892.

Серенсен, 1894, Литванија

Серенсен је истог мишљења као Пејачевић и Руварац, да је Леђан у Литванији. Он полази од румунске епике, тврдећи да је у њу Леђан дошао из српске песме, али да су Румуни, који су били у контакту са Литванцима, тај топоним вратили Србима. Тако су уместо Мађара, Румуни посредници између Литванаца и Срба.²³¹

Томо Маретић, 1897, Пољска, 1909, „измишљено географичко име“

У првом тренутку се Маретић сложио са Новаковићем да је Леђан у Пољској, 1897. Дванаест година касније, каже да је Леђан „измишљено географичко име“, али је се оно у почетку односило на Пољаке.²³²

Хаждеу, 1898, лева обала Дунава

Богдан Хаждеу²³³ је велики румунски песник, филолог, историчар. Писао је песме на румунском, француском, руском. Његово песништво углавном је окренуто историјским темама. 1898. године он пише о Негру Војводи, оснивачу државности Влашке, историјској личности сличној нашем Светом Сави.²³⁴ Милутин се оженио кћерком влашког војводе Литона, а чији је град био Недеа на ушћу реке Жиа у Дунав. Литон, како се спомиње у угарским документима, није име, него надимак, који значи Латин, а добио га је зато што је католик. Недеа је био град који су

²³¹ А. Серенсен, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник, 1894, година XV, 12, стр. 574. (цитирано према: Б. Сувајцић, *Иларион Руварац и народна књижевност*, поглавље 2, *Две студентске расправе, О Балачку и Леђану граду*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007, стр.102.)

²³² Т. Маретић, *Књижевна обзнана*, Рад ЈАЗУ, књ. СХХХИИ, 1897, 23.

Т. Маретић, *Наша народна епика*, ЈАЗУ, Загреб 1909, стр. 38-41. (цитирано према: Б. Сувајцић, *Иларион Руварац и народна књижевност*, поглавље 2, *Две студентске расправе, О Балачку и Леђану граду*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007, стр.102.)

²³³ Bogdan Petriceicu Hasdeu, рођен је 1838-1907, писац, лингвист, филолог, историчар и фолклориста. Директор државног архива Румуније у Букурешту, и академик. Елијаде за њега каже да је „геније невероватне ширине духа“.

²³⁴ Текст је део предговора 4. тому *Ethymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, речника румунског језика. У оригиналу део у пасуса у коме говори о Леђану гласи: *Ajung ad la momentul de a lînpei foneticesce pe epicul sudslavic L e di an ; ba mai bine qicend, se limpeclesce acum el-insuși, fiind la Serbi si la Bulgari un invederat compromis poporan intre numele oraplui Nedin si intre numele stapanului Liton.*

Bogdan Petriceicu Hasdeu: *Ethymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, Букурешт 1898, стр. СХLII увода

држали трговци из Венеције на Дунаву. Словенско име тог града је Недин-град, а у једном руском извору из четрнаестог века његово име је Медин. Хаждеу предпоставља да је Милутин покушавши да освоји Недин-град добио Литонову кћер за жену при склапању мира. Ушће Жие се налази на седам километара низводно од бугарског града Козлодуја, а трианаест узводно од Орјахова, који су и једина утврђења позната од пре доласка Османлија у те крајеве, и оба се налазе на десној обали Дунава. Орјахово су у више наврата освајали франачки крсташи, који су 1396. ишли ка Никополу, потом Жигмундови, и краљ Владислав III. Козлодуј је познат по систему фортификација. Што се леве стране Дунава тиче, и околине реке Жиу, у Националном регистру споменика Румуније²³⁵ за регион Доља, у коме се налази ушће реке Жиу у Дунав, нисмо могли да идентификујемо град, градину или фортификацију која би се налазила у близини. То и није посебно изненађујуће будући да је на дунавском Лимесу огромна већина фортификација, још од Римљана, с десне стране реке а да Козлодуј, који је у непосредној близини, с данашње бугарске стране, има читаву мрежу фортификација – зидина, опкопа који се протежу километрима.

Синиша , 1899. Александум у Италији

Ко се тачно крије иза овог потписа, ми за сада нисмо установили. Чини нам се, по стилским особинама текста, да је иста особа писала чланке о историје и у Змајевом *Јавору*, потписане са М.С.К. а и под именом из *Задужбине Николе Чутића*, Синиша.²³⁶

Расправа је почела да поприма нове тонове: учесници у њој су од Руварчевог текста почели са иронијом и жестином да коментаришу ставове других учесника у расправи, и Синиша љутито пише:

Онијем, који народну традицију српскијех јуначкијех пјесама сматрају за измишљотину, па ју с презиром бацају на сметлиште; или онијем који у свакој народној пјесми и причи намирисавају само преживљавање какве индојевропске

²³⁵ LISTA MONUMENTELOR ISTORICE 2004 Județul Dolj MINISTERUL CULTURII ȘI CULTELOR INSTITUTUL NAȚIONAL AL MONUMENTELOR ISTORICE, у ПДФ формату се листа може наћи на адреси <http://www.inmi.ro/lmi/dolj.pdf> феб.2011.

²³⁶ Синиша: *Леђан-град географско-историчка студија*, Годишњица Николе Чупића књига 19, Београд 1899, стр.100-115.

скаске - као да су српски слијепци били бутун сви професори санскрита - , или као да се слични догађаји никако понављати не могу; таковијем је лако метнути Леђан, гђе им воља. Јер кад је сва садржина пјесме измишљотина и лаж, онда ти је просто да метнеш лаж, гђе хоћеш.

И он почиње рекапитулацијом, у којој наводи Шафарика, Новаковића, Халанског, Љубу Ненадовића, Васиљевића који подржава Ненадовића у мишљењу да је Леђан-град Ђенова. Занимљиво да у том прегледу мишљења није наведен Иларион Руварац, против кога је и уперена оштрица *српских слијепца професора санскрита*, јер Руварац у последњем пасусу свог чланка из *Стражилова* , *Још једанпут о Леђену граду* и износи став који смо цитирали у одељку о Руварчевом тексту. Ово је и прво значајно прећуткивање у овој расправи, и сукоб оних који би желели да садржине епских песама као истину о прошлости, и оних за које је епика као на, између осталог, и уметничко дело које створено по законима народног стваралаштва и уметности, или само један од плодова на гранама индоевропског дрвета.

Аутор потписан као Синиша врло разложно побија мишљење да би се могло радити о Ђенови, Исланду или Кракову аргументима да народ никада није долазио у додир са тим земљама или градовима. Он полази у покушају одгонетања загонетке од текста самог, од стихова *Надалеко запреси ђевојку, у Леђану граду Латинскоме, У латинског краља Мијаила*. Оно што је такође камен темељац логике његовог извођења закључака јесте да се у тексту, таквом какав је, крије историјска истина. Закључује да се Леђан мора тражити у некој „талијанској“ (латинској) држави, са којом су српске државе долазиле у неки додир и која је била монархија, а Млеци не долазе у обзир зато што су дуждеви изборни, што је и у песмама подвучено, јер се каже дужд од Мљетака, а не краљ. Цар Душан по њему не долази у обзир при разматрању, јер је био ожењен православном женом. Затим претпоставља да је песма испевана за неког другог цара, а да је касније пренета на Душана.

Ова претпоставка је важна, зато што подразумева постојање развијене епске традиције и пре Косова. Идеја која је најављена у овом тексту последње године 19. века развијаће се и имати одјека у широј публици. Драгутин Костић у листу Време 1930. године пише чланак под насловом *Наша епска поезија старија је но што мисле наши највећи научници*. То је одјек његовог предавања о истој теми, на

Коларчевом универзитету, одржаног неколико месеци пре објављивања текста²³⁷. Три године касније, у *Јужнословенском филологу*, објавиће чланак *Старост народног епског пјесништва нашег*²³⁸. Та идеја наставља да фасцинира све који се баве епиком и сада, почетком 21. столећа. У *Прилозима за проучавање народне поезије* Бранислав Крстић ће 1936. године објавити чланак под насловом *Старост окултних мотива у нашим народним песмама*.²³⁹

На Душана је пренета песма која је „јамачно спјевана на женидбу српског цара Бодина са Латинком Јаквинтом, на је тјецајем вјекова - и то посље Косовске битке - препјевана на српског цара Стјепана.“²⁴⁰ Да би објаснио како цар Бодин проси ђевојку у Латинског краља Мијаила, аутор се упушта у исцрпно приказивање историје Апулије. Десетак страница потом, он долази до закључка да се Леђан мора налазити у Апулији, и предлаже три могућности, *Palegianum, Lesse, Alexanum*. По нашим изговорима *Палеђанум, Леће, Алежанум*. Из историјских разлога Синиша се определио за овај последњи, рекавши да је *из тога јужносрпски пјевач начинио Леђан*. Град је био под влашћу Нормана, и царева борба за младу под градом је турнир, на западу у обичају. Текст аутор завршава позивом Академији да се проуче архиве Барија и јужноиталијанским градовима. „Јамачно би нашли многи листић, који се ни у мљетачкој ни у ватиканској архиви не налази.“²⁴¹

Један од великих плодова потраге за Леђан-градом јесте освртање око нас, и процењивање могућних утицаја на нашу епiku, што је свакако већ важан резултат критичког разматрања, утолико пре што је увек био под оком тадашње научне јавности, и у жижи пажње љубитеља епске песме.

²³⁷ Драгутин Костић: *Наша епска поезија старија је но што мисле наши највећи научници*. Време, Београд 1930 стр. 12.

²³⁸ Драгутин Костић: *Старост народног епског пјесништва нашег*. Јужнословенски филолог, бр. 12, Београд 1933, стр. 1–71.

²³⁹ Бранислав Крстић: *Старост окултних мотива у нашим народним песмама*. Прилози за проучавање народне поезије, Београд 1936, стр. 245–251.

²⁴⁰ Синиша: *Леђан-град географско-историчка студија*, Годишњица Николе Чупића књига 19, Београд 1899, стр.100-115.

²⁴¹ Синиша: *Леђан-град географско-историчка студија*, Годишњица Николе Чупића књига 19, Београд 1899, стр.100-115.

Тихомир Остојић, 1900. Ново откриће ће показати где је Леђан.

Следеће године у *Летпису Матице Српске* Тихомир Остојић приказује два рада о Леђан-граду. Прво, Синишин чланак из *Годишњице Николе Чутића*, оштро га критикујући, и одајући податак, на крају критике, да је Синиша прво понудио *Летпису* свој текст, а овај га одбио. Иза приказа се у ствари крије ауторски став о Леђан-граду, и можемо га убројати у низ ставова у овој дискусији. Остојић вели да су Синишине поставке „*пука комбинација, и то комбинација без дубљег основа, па према том писцу не можемо дати палму...*“

Други рад који разматра Остојић јесте Хаждеуов текст из 1898, који Остојић познаје из бугарског приказа. Овај рад је занимљив јер Леђан смешта на Дунаву, као и Новаковић, али низводно. Остојић се критички осврће на ову идеју, аргументујући тиме да Медин или Недин није довољно налик Леђан или Леген-граду. Затим долази Остојићев закључак, у коме вели да је грешка што се „...*узима да је све у тој песми савремено, и да се односи на неки историјски догађај.*“ Остојић са разлогом истиче ширину мотива женидбе. Он оставља питање отворено, уз сугестију да то питање тек треба да се реши, и да у Бачкој постоји место које се зове Леђен. „*Мени се све чини, да ће како изненадно откривење, кака можда ситна белешка, како место у споменицима пре решити питање шта је Леђан и где је, него фантастичне комбинације.*“

А. П. Стоилов, 1903, 1904, Леђан код Тетова

Стоилов је направио значајан преглед мотива у бугарској народној поезији, који обухвата и пиринску, егејску и епирску Македонију, као и данашњи југ Србије. Материјал из његовог прегледа мотива користио је и Бранислав Крстић у састављању свог *Индекса мотива*²⁴². Стоилов је поред индекса мотива дао, у два тома, објављена 1916. и 1918. године и кратак садржај свих доступних му песама, епских, лирских. Године 1904. у чланку *Леген град у југословенској народној поезији*²⁴³ он се ослања на реч *Лехи*, која означава све западне народе, па и Немце

²⁴²Бранислав Крстић, *Индекс мотива народних песама балканских Словена*, САНУ, Београд 1984.

²⁴³Леђен град у југословенској народној поезији, Периодични списи Бугарског књижевног друштва у Софији, I. XIV/1904, стр. 237-248.

који су насељавали наши владари као рударе, и да се може радити о Лешку код Тетова. Он даје и белешку Кирила Пејчиновића, калуђера из манастира Лешка, који каже да је родом из Леген-града.

Тихомир Ђорђевић, 1903, 1933, Леш

Тихомир Ђорђевић припада оној генерацији наших проучавалаца народне књижевности који потпуно постају свесни повезаности уметничких и културних традиција народа Балкана, и да је та повезаност јача од лингвистичких разлика између њих. Он се бавио албанским варијантама наших песама, и после текстова *Бола Хјусен-ага*, (варијанта песме *Болани Дојчин*) и *Краљевић Марко код Арбанаса*, он пише кратак текст под насловом *Леђан-Љеш*, где већ у наслову излаже своју претпоставку, блиску становишту Веселина Чајкановића и становишту Јуришића са средине 19. века. Ђорђевић претпоставку заснива на томе да постоји албанска варијанта *Женидбе Душанове* у којој српски цар из Скадра проси девојку од талијанског цара у Љешу²⁴⁴. Мање је пак позната његова белешка у *Караџићу*²⁴⁵, у рубрици *Народно предање о местима*, без наслова, у коме се осврће на *Летопис Матице Српске* број 221, из 1903. године, и студију Стоилова. Ђорђевић каже да аутор мисли да град Леген води порекло од пољског етничког имена *Лех*, пренесено на југослов. основу без посредовања мађарске речи *lengyel*, како се Новаковићдомишљао. Да је тако суди писац по томе, да се сва ова места, где су се насељавали Пољаци и у опће западноевропски народи као рудари, почела називати легенско, легенско село, легенски град, Леген град... Даље Ђорђевић приповеда да му је 1897. године тетовски прота Сима Протић говорио о манастиру Св. Атанасија, задужбини кнеза Лазара, коју народ зове Легјон или легјонски манастир, а име му је дошло од града Легена. Он се ограђује, говорећи да ову „белешку“ износи само изазван текстом Стоилова. Међутим, у њој се види да је уверење о Леђану на југу стекао још тридесет година пре чланка *Леђан-Леш*.

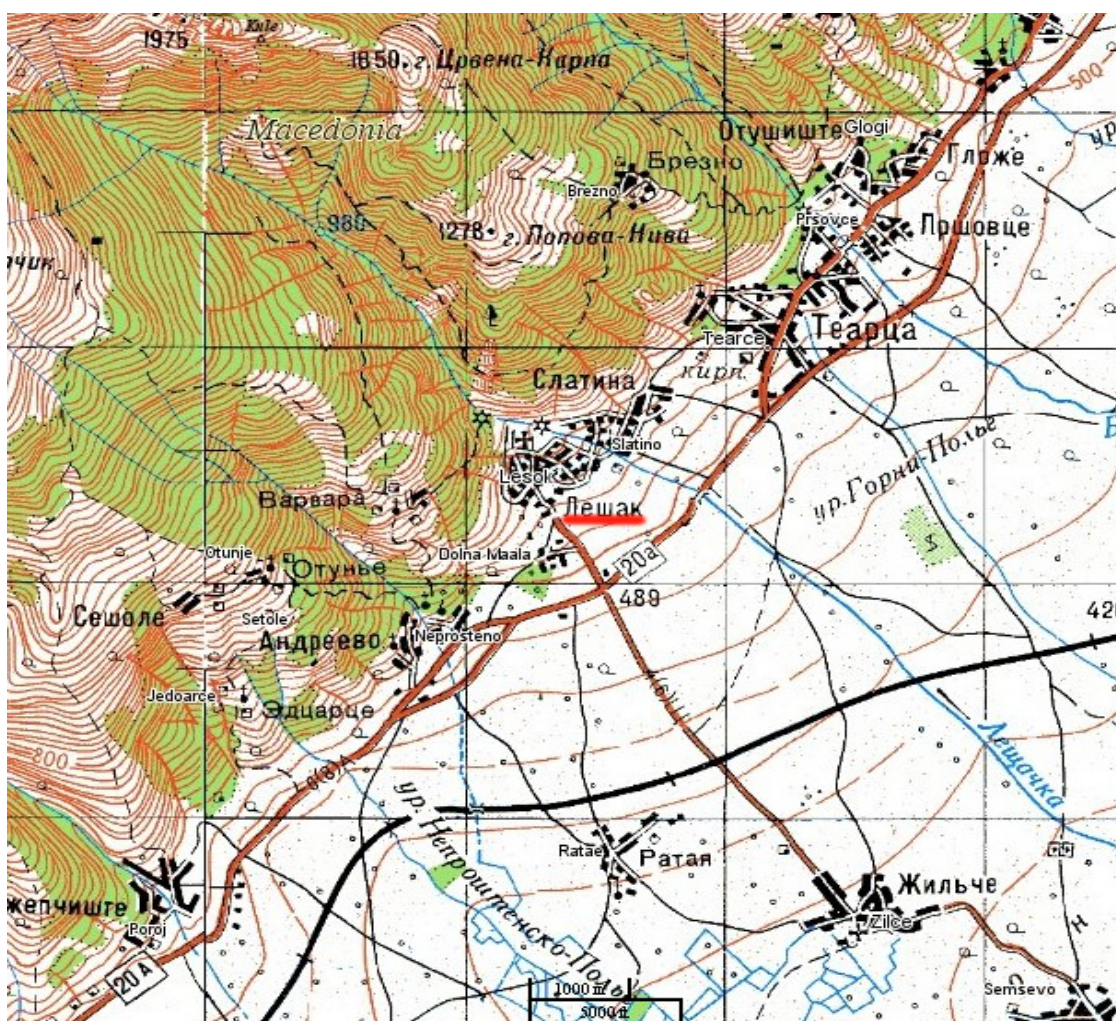
Савремена историографија и истраживања Лешка нису у овом средњовековном граду у Доњем Пологу, испод масива Шар-планине а на осам километара од

А. Стоилов: *Леген град у југословенској народној поезији*. Летопис Матице Српске, Нови Сад 1903, стр. 100.

²⁴⁴ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. 7, поглавље *Леђан-Љеш*. Београд, 1933, стр. 160.

²⁴⁵ Тихомир Ђорђевић: *Леген град*. Караџић, година IV Алексинац 1903, стр. 221.

Тетова, видели елементе „латинског“, тј. католичког града, цркве, или пак манастира. Спомиње се неидентификовано античко насеље на заравни изнад манастира Св. Богородице Лешачке. У прегледу Р. Радића о овом питању²⁴⁶ он наводи да је Радослав Грујић сматрао да се ради о месту које се спомиње у једанаестом веку у хрисовуљи византијског цара Василија II, и да је у Житију Стефана Немања Стефана Првовенчаног неаведен међу градовима које је преузео и уништио српски велики жупан. Град поново долази под византијску власт након битке на Морави 1190.²⁴⁷ Као последњи податак наводи се да је кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком 1400. поклонила манастиру св. Пантелејмона на Светој Гори и „село Лешак с метохом и међама и правима“.

Сл. 22. Лешак подвучено црвеним, налази се на надморској висини од 550 метара, и кроз њега протиче Лешачка, брза планинска река.

Совјетска генералштабна топографска карта 1: 100 000, секција 100к-34-011

²⁴⁶ Лексикон градова и тргова срењовековних српских земаља, (група аутора, редактор Сениша Мишић), чланак Р. Радића, *Лешак*, Завод за уџбенике, Посебна издања, Београд 2010, стр. 165-166.

Трифуноски пак наводи за Полог, област у којој се налази Лешак, следеће податке прикупљене у теренском истраживању рађеном непосредно пре и након Другог светског рата: *Народна традиција постанак једног дела утврђених насеља у Пологу везује за владавину Римљана (у селима Горњој Бањици, Беловишту, Шипковици итд). Утврђење у селу Јегуновцу приписује се Краљевићу Марку. Утврђење у Лакавици народ сматра да је градила Звезда, сестра Краљевића Марка (Звездино кале)*²⁴⁸.

У исцрпном опису Лешка и његових старих градина и селишта²⁴⁹, напуштених цркава по околним виноградима и њивама, нема ничег што би упућивао на „латински“ Лешак. У овом теренском истраживању окончаном 1947, Трифуноски говори о сталном повлачењу хришћанског православног становништва из села са Шар-планине ниже у котлину, потиснутог од стране албанског муслиманског. Не треба заборавити да је на северу Албаније, део становништва пре исламизације био католичке вере, и да „латински Леђан“ може датирати из тог времена. Трифуноски наводи да постоји и предање у селу да је Лешак некада било градско насеље, са две махале. Да је насеље било некада веће, говори и традиција која говори о старом путу је водио ка Шар-планини на запад, а Р. Грујић вели да је д. Полог преко Средске тим путем био повезан са Призреном.²⁵⁰

Павле Поповић, 1913. Библиографија

У *Прегледу српске књижевности*, Поповић даје исцрпну библиографију питања Леђена, у одељку под називом *Расправе*, које су све посвећене, у његовој подели, личностима, осим расправе о Леђану, и *О зидању Скадра*²⁵¹. Ту је проблем уочен као једна од важнијих књижевно-историјских расправа. Занимљиво је да је изостављен Халански, иако на њега упућују текстови које је у овој библиографији

²⁴⁷ Исто, стр. 166.

²⁴⁸ Јован Трифуноски, *Полог, антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. ХС, Насеља и порекло становништва, књ.42, САНУ, Београд 1976, стр. 43.

²⁴⁹ Исто, поглавље *Лешак*, стр. 327-332.

²⁵⁰ Радослав Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник Скопског научног друштва, књ. 12, Скопље 1932, стр. 35.

²⁵¹ Павле Поповић: *О зидању Скадра*. Преглед српске књижевности, Београд 1909, XXIV, стр. 486.

навео Поповић. Такође није присутан ни приказ Тихомира Остојића из 1900, који је уствари текст о Леђану, сакривен у приказу, и то један од оних који најотвореније критикују мишљења.

Герхард Геземан, фуснота о Леђану

Говорећи о локализацији *Ерлангенског рукописа*²⁵², о чему је претходно било речи у поглављу о Геземановом доприносу проучавању географије наше епике, Геземан је само у фусноти споменуо да су српски војници, напредујући од Скадра ка Љешу, рекли „Гле, ето ти Леђан-град!“. У истој фусноти он још једном потврђује ову причу пишући да је чуо „и од других да идентификују Љеш са „Леђан-градом“. Остатак текста посвећен је „експресионизму“ српског певача, и Геземан с правом констатује да је уметничка функција топонима за певача важнија од географске тачности. Можда је пребацивање тежишта на такав поредак по важности разлог што даље у литератури није било коментара ове фусноте. Геземан, преносећи ову опаску ратника, не тврди да је Љеш – Леђан. Он само износи шта је више пута чуо. Није нарочито основана претпоставка да су војници с почетка прошлог века, и то више њих, знали нешто што истраживачи и етнографи, бројни учитељи који су скупљали народне песме по селима, нису могли чути или сазнати у претходних скоро сто година помног бележења и сакупљања песама, прича. За ратнике је Леђан фантастична страна земља, а прелазак преко Албаније заиста је имао одлике ситуације која измиче реалности, и могли су тако наћи и воду Трутину.

Међутим, ако податак који даје Геземан не доказује да је албански приморски Љеш – Леђан, што није била намера његове опаске, то не значи нужно да он није тачан. Као и Скадар, Љеш је одличан кандидат за Леђан, чак и са бољим разлозима.

О етимолошкој сродности Љеш, *Lezhe*, Леже са топонимом из песама Леђан није неопходно расправљати, свакако је лакше га извести него из Литваније или Леха. Љеш је између 1393. и 1478. године је под влашћу Венеције, католичка бискупија је установљена 1400. године. Љеш, албански *Lezhe* или бугарски Леже и данас је насељен већинским католичким становништвом, а повремено је био под млетачком контролом још од 1204. То му даје све одлике „латинског“ – католичанство је тамо присутно осам векова, а као јак центар, бискупија, шест. Од 1357. до 1387. је био под влашћу породице Балшића, да би потом био у рукама Дукађина. У Будви се у

17. веку помиње породица родом из Љеша романског порекла, чак и ако се ради о романизованом становништву византијског Љеша, Лисоса. Град је био трговачки, и један од ретких који је располагао вишковима хране²⁵³. Из Љеша је полазио један огранак пута, преко Призрена, којим се возила со у Србију.

Између 10 и 11. века, Љеш је у првој бугарској држави, што може објаснити и присуство, приметно, Леђана у епици на територији Бугарске и Македоније, поред утицаја српске епике на бугарску. Још је Цвијић тврдио да је најбоља веза унутрашњости Балканског полуострва са Јадранским морем долином Дрима²⁵⁴, тако да је епско путовање у Љеш врло логично, нарочито у светлу трговине стратешким артиклом, сољу. И по критеријумима даљине-близине племенима које негују десетерац, Кучима, Васојевићима, у Црној Гори и Старој Херцеговини, Љеш испуњава услове: 40 километара до епског Скадра, око 100 километара до Подгорице, 150 до Рисна или Никшића.

Разлози са којих наша историја књижевности није пошла трагом који је дао Геземан, следећи су: након Првог светског рата, није се гледало у правцу Албаније. Требало је консолидовати нову државу, и није ни у сфери хуманистичких наука

²⁵² Герхард Геземан, : *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига XII. Сремски Карловци, 1925, стр. LXIII

²⁵³ Група аутора, *Лексикон градова и тргова срењовековних српских земаља*, Завод за уџбенике, Београд 2010, стр. 170, 171.

²⁵⁴ *Има ипак један део јадранског приморја који је повољнији за везе са унутрашњошћу Полуострва од других. То је део обале који је, као улубљен, највише увучен према Истоку, где се налази Медовски Залив, који се може назвати Скадарска Врата. На овом је месту на Приморју извршено повијање због наглог мењања, правца, далматински правац СЗ.–ЈИ. овде прелази у правац С.–Ј. У томе сутоку налазе се Скадарска Врата. Због такве нарочите конфигурације, ова је обала ближа централним областима и моравско-вардарској удолини од других делова јадранског приморја. Осим тога од Скадра до Косова и моравске долине наиздази се на серију потолина, раздвојених доста ниским пречагама; цела област којом тече Дрим релативно је много нижа но планине које су на Југу и Северу од ње. Овом серијом потолина ишао је римски пут који је полазио од Љеша (Lyssus) ка Липљану (Upriana) на Косову и Нишу (Naissus), затим зетски пут (Via de Zenta), пут који је везивао Скадар престоницу српског краљевства Зете, са Косовом, и допирао до лонгитудиналног пута Морава–Вардар и до цариградског пута. Овим путем се одржавала веза између Млетака и српског краљевства Раике.*

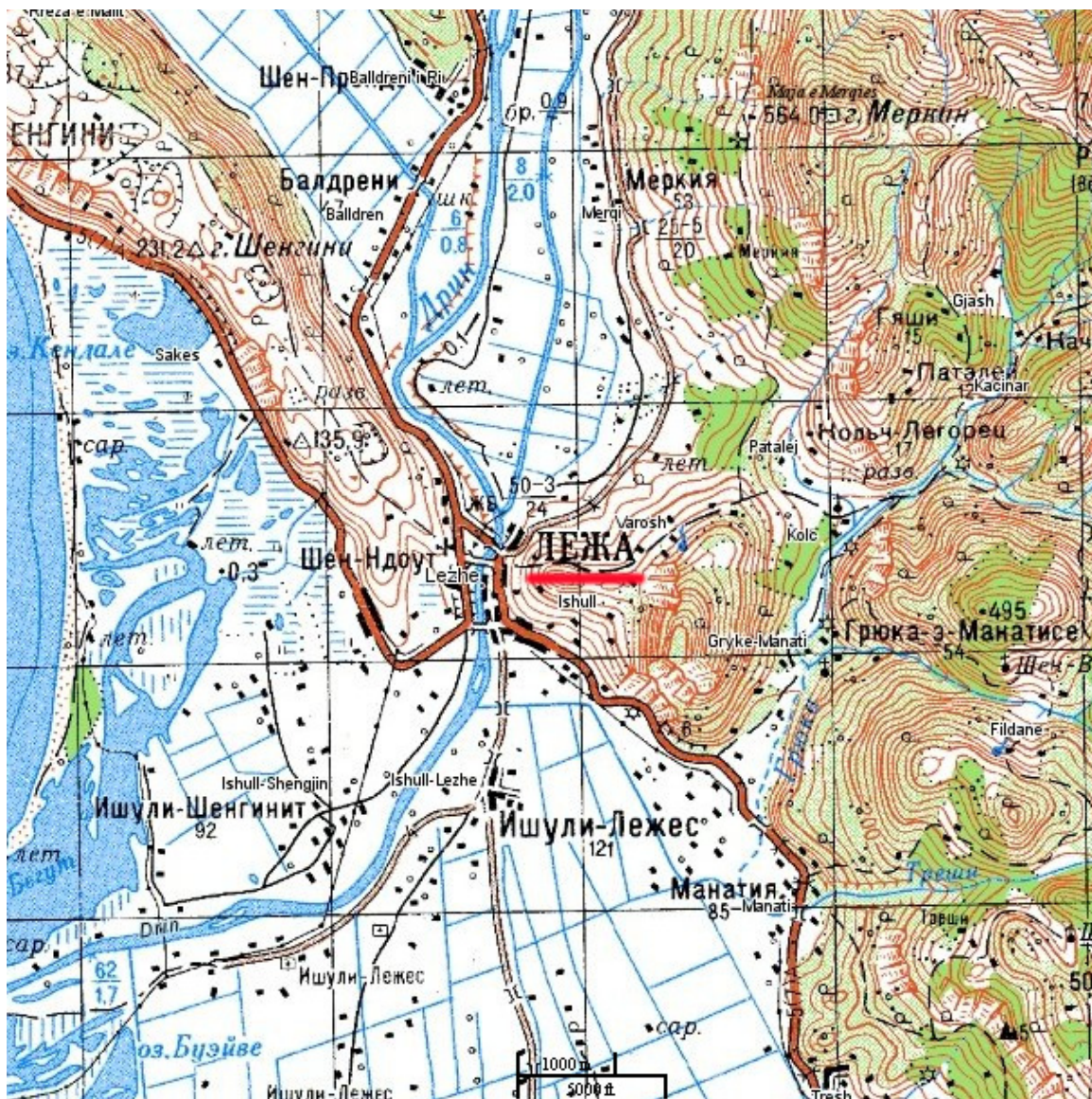
Цвијић о овом путу говори и на другом месту:

Друга су географска особина утицаји које попречни путеви моравско-вардарске области имају на периферијску пиндску област. Два су нарочито била од историјског значаја: зетски пут, који се спушта са високих басена Раике кроз долину Дрима према Скадру и Љешу.

О замирању комуникације овим путем након Другог светског рата говоре приређивачи овог издања (Милорад Васовић, Петар Влаховић) у фусноти 22: *Зетски пут више се не спушта са високих басена Раике и долином Дрима према Скадру и Љешу. Он је замро после првог светског рата, а поготову након 1948. године када се Албанија на тој страни готово херметички затворила према Југославији.*

Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987, стр. 14, 56.

било разлога за посебно интересовање за Албанију. Након Другог светског рата, Албанија је била врло затворена земља, било је врло мало комуникације, па ни погледи истраживача нису били уперени према том делу Балкана, ако изузмемо радове Мићовића, Меденице, Плане. Да резимирамо: по критеријумима етимологије, историје, католичанства, важности у мрежи путева и трговине за Србију и Црну Гору и вероватноће да он буде присутан у духу наших певача, Љеш је град који се не може искључити као врло озбиљна могућност за смештање Леђана у реалне географске координате. Напоменимо, као и другде у Албанији, велики број топонима око Љеша има одлике словенских топонима: планина Велес североисточно од Љеша, 1140 м. н. в, на двадесетак километара, и многи други.

Сл. 23. Љеш, Lezhe, Совјетска генералштабна топографска карта 1:100 000

Јован Цвијић, 1922. Леђан код становништва Мијака, село Присојница

Цвијић се није бавио налажењем Леђана на географској карти, али је бележио, као етнограф, приче које би чуо у народу, нарочито се занимајући за градине, напуштене фортификације, и за оно што би чуо о њима у крајевима кроз које се кретао. Истражујући групу Мијака, Цвијић је склон да их у етничком смислу придружи Србима, иако констатује да историјска српска свест постоји само у траговима, док је аргумент и да се на „службама“ (славама) по селима певају песме о Цару Лазару. Један од аргумената о етничкој припадности је и присуство „Леген града“. Мијачки крај је између Влахинице и Дримског грла, како Цвијић каже, „најзатворенији крај на Балканском полуострву“. Зато је важно шта је могао забележити о Леђану у крају тако одсеченом од околине, и доступном само коњским стазама. Географски, мијачки крај сасвим је близу Гостивару, т.ј. Лешку, а није далеко ни од јадранског Љеша, око 200 км долином Дрима.

Мијаци врло много знају о Краљевићу Марку, за кога веле, да је родом „од Леген-град“. Изнад торбешког села Присојнице има развалина од града. Мијаци причају, да је одатле војвода Дамјан отишао у бој на Косову. Имају и песме о зидању српског манастира Хилендара у Светој Гори²⁵⁵.

Зато је овде занимљива улога Леђана, где се он не појављује као место које треба наћи на карти, већ средство помоћу којег се врши атрибуција једне етничке скупине другој, већој, и где је он ознака културног-националног идентитета.

Цвијић је био у Пологу, записао приче о Лешку, али се ту не спомиње народно сећање о Лешку као Леђану: *Али имају у Подгору манастир Лешак, о коме причају, да је задужбина „цара“ Лазара. Даље има у поменутој Дервенти Вардаревој (у хатару села Рогачева) Савин Камен, око кога Вардар нечујно и потајно тече, и за њега везују приче о Св. Сави.²⁵⁶*

Драгутин Костић, 1937, манастир Лешак код Тетова

Четири године након текста о старости наше епске поезије, Костић је на истом становишту као и Тихомир Ђорђевић, говорећи да се ради о становницима града који су настањивали људи друге вере. За латинског краља Михаила Костић тврди

²⁵⁵ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987, стр. 354.

да је то могао бити зетски краљ Михаило из 11. века, католик, а да су временом лику придружене и црте млетачких дуждева из тог времена, Микиели, и Буће Михаила, из Котора.²⁵⁷

Живомир Младеновић, 1958. Лешак код Тетова

На трећем конгресу СУФЈ на Цетињу, 1958, Младеновић чита реферат под насловом *Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова"*. У првом пасусу он препричава садржину песме, да би затим у одељку под насловом *Важнија литература о старини и топографији песме* изнео преглед литературе, мишљења Руварчева, Јагићева, Новаковићева, Нодилова, Халанског, Хаждеуова и Стоиловљева. У следећем поглављу расправе, *Завичај и време постанка песме*, Младеновић поткрепљује тезу да је *Женидба Душанова* песма настала на Косову и сопственим теренским истраживањима и чињеницом да је једну њену варијанту забележио код Срба староседелаца код Дечана²⁵⁸. У четвртом поглављу *Учеиће народног певача у фиксирању песме* акценат је стављен на начин певања Тешана Подруговића. У следећем, *Где је а где није народни певач замишљао Леђан град*, он поставља питање колико је Тешан познавао географију, и како ју је представио у *Женидби Душановој*. Он закључује да Тешан није познавао Косово ни Македонију, зато што у песми *Марко Краљевић и Аратин* смешта Прилеп на Косово. Младеновић анализира пут сватова и долази до закључка да су они ишли правцем Ђаковица - Пећ - Косовска Митровица, преко које, поред Вучитрна води стари босански пут кроз Качаничку Клисуру за Скопље. Тачност правца и поред чињенице да Тешан не познаје Косово доказ је за Младеновића да је певач преузео правац пута од ранијих певача. Све говори, закључује Младеновић, да Леђан јесте код села Лешка, као што су говорили Пејчиновић²⁵⁹ и Стоилов, осам километара североисточно од Тетова. *За положај Леђана у овом пределу говорила би и*

²⁵⁶ Исто, стр. 373.

²⁵⁷ Драгутин Костић, Латински (леђански) краљ Михаило, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1937, IV, 1, стр. 21.

²⁵⁸ Ово је податак чија се тежина можда потценила; уколико је то песма која до Срба из Дечана није дошла преко Вукових песмарица у разним популарним издањима, може се рећи да изворе песме ваља тражити у нашим јужнијим крајевима.

²⁵⁹ Пејчиновић је родом из Теарца, места покрај Лешка, наводи Трифуноски.

Јован Трифуноски, *Полог, антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. ХС, Насеља и порекло становништва, књ.42, САНУ, Београд 1976, стр. 329.

чињеница што се према песми, Милош и Балачко одраније добро познају, а могли су се упознати једино код оваца у Шари планини. Уосталом Леђан је баш и замишљен као град који доминира равницом, те се сва витешка надметања дешавају у пољу, испод њега, а не као у Дубровнику, у песми "Женидба Ђурђа Смедеревца"²⁶⁰, у самом граду. Ипак, Младеновић на крају закључује да донекле има право Руварац, твдећи да се град узалуд тражи на земљи, оградивши се од претпоставки које је у претходном поглављу изнео.

Милош Слијепчевић, 1967. Леђан-Скадар

У реферату на конгресу СУФЈ 1967. године под насловом *Имена места и личности и сватовски пут са Косова у Леђански град у песми "Женидба Цара Душана"* Слијепчевић покушава да објасни имена места и личности народним предањем и етимологијом. Историјску основу, по Слијепчевићу, имају сва имена и личности у Подруговићевој песми, осим имена Тодора везира и града Нестопоља. Леђански град је Скадар, латински краљ Михаило је зетски краљ Михаило, Загорје је предео између Косова и Метохије, Скендерија је северна Албанија. Да би доказао да је Скадар Леђан, Слијепчевић полази од речи Локва за Скадарско језеро.

Леђан у контексту „Пракосова“, Александар Лома 2002. „Некрштена Србија“

Александар Лома разматра питање топонима „Леђан“ у оквиру индоевропске и словенске компаратистике. Одељак у *Пракосову*²⁶¹ је у множини, *Леђани*, и у потпуности је у складу са потрагом аутора за старијим слојевима сећања скривеним у српској епизи. Аргументација иде паралелно са аргументацијом по којој је Индија епских песама Виндија, земља винда, тј. некрштених Срба, како су их звали њихови суседи Германи, у то време већ покрштени. Њена принципијелност – да се иза сваког савременијег географског појма може скрити неки старији – и да су оба можда подједнако тачна, отвара перспективу више тачних решења. Лома Леђан смешта у „некрштену Србију“ Константина Порфирогенита, одакле су се Срби доселили у седмом веку.

²⁶⁰ Ж.Младеновић, Топографски елементи народне песме "Женидба Душанова", Трећи конгрес фолклориста Југославије, 1958, Цетиње, 149-161.

„Тако су се звали преци потоњих Пољака, а хипокористик од тог имена *lǎx*, *lǎsi* и данас у руском означава Пољаке, као што их Мађари називају именом *Lengyel* које је у IX–X в. настало од слов. Леђане са још очуваним назалом, али са већ извршеном променом *dj > ħ* карактеристичном за српску фонетику. Српске песме убрајају Леђане у Латине, што ће бити накнадна црта, проистекла можда из сазнања о католич кој вероисповести Пољака, но чини нам се вероватно да је овај племенски назив спадао у српску епску номенклатуру још у старој постојбини, пре VII века и одсељења дела народа на Балкан, кад су преци балканских Срба живели у суседству „Леђана“ и док су још увек и једни и други били пагани. У руским билинама помиње се неки град Леденец, чије је име Халански упоредио са српским Леђан-градом, али то поређење фонетски не стоји, уп. Фасмер II 475, где узима да је то дан²⁶².

Девет стотина година размака између сеобе и записа епске песме аутор премошћује, између осталог, и аргументом да је у десетом веку код балканских Срба још увек постојало сећање на порекло кнеза Михаила из племена Дичићи са реке Висле.

Оно што се нама чини мало уверљивим, као и у сличној аргументацији Стојана Новаковића да је Леђан у Пољској, јесте мало веза између Пољске и Балкана. И не само да тих веза квантитативно има мало, већ су оне и квалитативно слабе.

Нема мало Латина, католика, око Срба: Латини су и Угари северно од нас, и Албанци на северу данашње Албаније, и Млеци, и сви они у „немачким земљама“ на целој левој обали Саве, па и Дунава, све до територије данашње Бугарске, Латини су и Хрвати. Тражити Латине у Пољској поред свих тих ближих Латина легитимно је, будући да Латина тамо дефинитивно има, али, и поред могућег сећања на Вислу, то није довољно уверљиво. У речи уверљиво, постоји основа „вере“, и она упућује, чини се, на метафизички садржај – зато дугујемо разјешњење појма уверљивости за нас.

Шта би било уверљивије као аргументација? Оно што стоји иза наше неуверености јесте ван домена дискусије о Леђану – и учиниће овога пута наше властите примедбе мање уверљивим. Дискусија о овом питању морала би да превазиђе

²⁶¹ Александар Лома : *Пракосово : словенски и индоевропски корени српске епике*. Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002, стр. 58

оквира овог рада – тим пре што су недовољно разјашњена питања односа Словена који су дошли на Балкан и староседелаца. Староседелачки супстрат који се сјединио са Словенима је мешавина Илира и Трачана (они су опет заједнички именовани за велики број хетерогених етничких скупова – племена, чији се тачни географски оквири простирања не знају, па ни имена, јер је и етноним Трибали заједничко име за већи број племена)²⁶³ са Келтима, мешавина која се под називом Скордиска романизовала са каснијим досељавањем римских колониста. Бивши војници, колонисти, понекад и сами слабо романизовани војници из разних области, долазили су са свих страна Империје и густо су населили појас до Лимеса на Дунаву. С друге стране, на морским обалама Балкана, Грци колонисти већ су похрлили у процес романизације, макар у политичком смислу, век раније, при првом показивању снаге и амбиције младог Римског царства, да би се касније идентификовали са тим царством, па се и данас називају Ромејима, Римљанима у Константинопољу, Истанбулу.

Може се чинити да смо се удаљили од нашега рапсода Тешана Подруговића, али је нужно да подсетимо на занемаривано истраживање питања у којој се мери поклапају археолошки антички локалитети у Динарским Алпима са јаким местима епске традиције. Село Тешана Подруговића, Казанци, лежи на уломцима античке грчке керамике. Гласинац покрај Романије је такође место на којем је налажена керамика из класичног периода античке Грчке. Милан Будимир је скретао пажњу на старину присуства Хелена у нашим крајевима²⁶⁴. Тиме не желимо да тврдимо да постоји директна веза староседелаца античког времена, Хелена, илирских, трачких романизованих племена и, с друге стране, Срба Херцеговаца, као и других становника Херцеговине. Али не би се могла ни потпуно негирати могућност посредне и индиректне културне везе²⁶⁵. Истраживање поклапања археолошких

²⁶² Исто, стр. 58.

²⁶³ Милорад Стојић: *Неки елементи религије Трибала у раздобљу VI-IV век пре нове ере*. У: Слово и мит, Митолошки зборник, Рашка – Београд 2000, стр. 278.

²⁶⁴ Будимир вели: *Зна се да су најстарије грчке колоније на црногорским северним обалама основане почетком VII века ст. е., дакле за петнаествекова раније него што су се доселили први Словени*. Милан Будимир: *Са балканских источника*. СКЗ, Београд 1969, стр. 6.

²⁶⁵ *У осталом диференцирање се вршило осим тога тиме, што су Словени асимилovali аутохтона племена као: Илире на Западу, трачка племена на Истоку, македонска у центру... Треба додати да су Аромунци, потомци старог полулатинизованог становништва, примили у току Средњег Века византијску цивилизацију; тако су они добили неколико нарочитих карактеристика које су преносили на Словене, живећи с њима и претпајајући се у њих*. Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987, стр.72.

локалитета са каснијим огњиштима културе могло би бити интересантно, и не полазећи од хипотезе да је претпоставка нужно тачна. Словени се нису доселили на територије које су биле *no man's land* – без обзира на ратове и сеобе, кретања становништва нису подразумевала потпуно испражњавање територије, тим више што су се словенска племена, па и Срби међу њима, досељавали у више таласа, током периода од више векова.

У прилог томе говори и рад Марија Петрића о саставу становништва Херцеговине²⁶⁶: *...Досадашња истраживања поријекла становништва су утврдила да се у источној Херцеговини сачувао велики број старих српских родова, доста разгранатих, тако да они у својој средини представљају половицу од укупног становништва. У сјеверним предјелима од споменутих области, у Билећким Рудинама, стариначка братства су веома разграната и они представљају 1/6 од укупног становништва.*

...Из турских докумената се види да је још 1477. године постојала нахија Зупци и у њој један џемат Влаха. Како се из свега овога може разабрати, овдје се ради о таквим областима које су насељене претежно старим, аутохтоним становништвом, чији су се потомци и до данас одржали. За етничку историју наших земаља ово је врло значајно питање, јер нам без сваке сумње показује да у етничкој структури српских и хрватских племена значајно мјесто заузимају старији етнички слојеви, предславенског, балканског становништва.

... Нешто већи број српских старинаца спомиње се у гатачким селима. Старије муслиманско становништво раширкано је по разним дијеловима Херцеговине, а највише је сконцентрисано у изворишним предјелима Неретве, око Борча, Коњица, у Дубравама код Стоца и у Невесињском пољу.

Управо немогућност директног доказивања ма какве везе вероватно и јесте разлог одсуства такве паралеле у литератури, било да се ради о археологији, и још мање у историји усмене књижевности. Треба узети у обзир да за грчке колонисте из античког времена у Далмацији и залеђини знамо који су језик говорили, док за Илире и Трачане имамо само претпоставке о индоевропском језику.

²⁶⁶ Марио Петрић: *Састав становништва Херцеговине*, Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, 273–286.

Павао Анђелић²⁶⁷ истражује археолошки материјал на тлу Херцеговине: *На археолошком материјалу са илирских налазишта, негдје од шестог вијека пр. н. е., може се пратити снажан утјецај грчке културе на живот Илира у Херцеговини. тај утјецај нарочито је наглашен код племена Даорса, чије је главно насеље била Градина у Ошанићима код Стоца. Ковање новца са грчким натписом, киклопске зидине које подсјећају на микенску културу, керамички материјал грчке провенијенције - говоре о врло јаким везама херцеговачких Илира са грчким колонијама на јадранској обали.*

Неспорне су нити које повезују десетерац и дактилски хексаметар кроз заједничку традицију ослоњену на протоиндоевропску заједничку лингвистичку прошлост, која је и заједничка поетичка прошлост.²⁶⁸ Ако проучавање епа није могло недвосмислено да докаже такву органску везу, ако археологија даје само индикације у том правцу²⁶⁹, лингвистика је недвосмислено показала блискост поетичког материјала Веда, Хомерског епа и јужнословенске епике.²⁷⁰ Признање научника званично је стигло са Гудвиновом наградом Америчке филолошке асоцијације (Goodwin Award of the American Philological Association) Калверту Воткинсу (Calvert Watkins) за *Како убити змаја*, 1995 (*How to Kill a Dragon*)²⁷¹. Однос између археологије и епа може се посматрати не само као однос историје према књижевности, већ и археологије и фолклора. Проучавање фолклора, као и проучавање археологије, ствара један низ појмова о прошлости, користећи „конструисање идеја и слика из прошлости служећи се материјалом који је

²⁶⁷ Павао Анђелић, *Трагови предсловенских култура у Херцеговини*, Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963, 319 – 327.

²⁶⁸ *The dactylic hexameter of ancient Greek epic verse, as well as other Hellenic metrical forms, shares with the Serbo-Croatian deseterac, the tensyllable heroic metre, the property of being 'stichic', whereby a finite metrical grouping is repeated indefinitely. A further specification of stichic poetry can be 'isosyllabism', when a metrical grouping consists of the same number of syllables in each repetition or 'line' (the line per se, of course, results from writing down such oral forms). Stichic repetition and isosyllabism are found in the Vedic poems, which are the earliest examples of Indic poetry, dating back to the middle of the 2nd millennium B.C., when these poems assumed their present, 'static' form. The same features are found in the decasyllabic Serbo-Croatian deseterac.*

John Curtis Franklin: *Structural Sympathies in Ancient Greek and South-Slavic Heroic Song*, Hickmann, E./Eichmann, R. *Musikarchäologische Quellengruppen: Bodenurkunden, mündliche Überlieferung, Aufzeichnung. Studien zur Musikarchäologie* 4, Rahden, 2004

²⁶⁹ Никола Црнобрња, Дубравка Ујес: *Збирка грчког новца у Музеју града Београда*, Гласник Српског археолошког друштва, 1999-2000. стр. 15-17.

²⁷⁰ Џон Куртис Френклин (*John Curtis Franklin*) у тој тројци препознаје пар Веде – јужнословенска епика (он више воли термин српско-хрватски) као старији очувани слој од хеленског, који је на Медитерану био подложнији утицајима.

²⁷¹ Calvert Watkins: *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

доступан у садашњости“.²⁷² Фолклор, бавећи се и садашњим обичајем и животом народа, може осветлити прошлост, помажући интерпретативну археологију. И као што аутори књиге *Археологија и фолклор* немају намеру да направе нову дисциплину, већ из дијалога две дисциплине желе да добију нове резултате, чини нам се да је исто могућно и у дијалогу археологије која се бави Балканом и проучавању балканске епике.

Леђан – град у епској традицији јужно од Косова

Природно је да су се наши проучаваоци народне књижевности између два светска рата интересовали и за традицију епике на територији од Скопља до Кајмакчалана. Ослобођен од Турака тек 1912, овај простор био је релативно нов када је у питању проучавање на терену. Др Војислав С. Радовановић.²⁷³ је приликом теренских истраживања између два светска рата у области између Кајмакчалана и Кожуфа, код Маријоваца, који живе у забаченом крају око кањона Црне реке, и у оно време представљају одвојену етничку скупину која говори словенским језиком, наишао на песме из Косовског циклуса, и песме о Муси Кесецији. На старије слојеве традиције код Маријоваца указују врло присутни митолошки елементи, на турске утицаје могу упућивати честе сцене у песмама у којима коњи говоре. У песми *Дете Секуленце и царе Сулијмане* Радовановић бележи стих: *Ај наврти во Ледина града*. Леђан се може наћи и код Бугара, тако да његово присуство јужно и југо-источно од Косова може сведочити у прилог тетовској теорији о Леђану²⁷⁴. Природно је, што се осталих топонима тиче у песмама Маријоваца, да ће најчешћи спомињани град бити Солун. У песми *Богдан пијаница и жолта Јеврејина* Јеврејин пита Богдана пијаницу: *да ли можеш јоблог да извршиш: Ден да појдиш во Солуна града/Ден да појдишнајзад да си дојдиш/* У песми у којој су главни елементи путовање јунака са препрекама и опклада, Богдан добија опкладу. Теме трке, брзог путовања, честа је код Маријоваца – у песми *Кратовче Радоња и Турчин Амет-паша* циљ трке је Ново брдо, на Косову, а време такође један дан. У том топографском тематском кругу је и река Ситница, чија је прозирност описана

²⁷² Amy Gazin-Schwartz, Cornelius Holtorf : *Arhcaeology and Folklore*. Routledge 1999.

²⁷³ Војислав С. Радовановић: *Маријовци у песми , прича и шали* . Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије, Скопље 1932.

²⁷⁴ Као и у прилог претпоставци да је Леж на морској обали Леђан.

сликом *бистра беше к'о лута ракија*. Још једна песма, исти наслов, иста тема, али опклада до *Високоно Брдо*. *Грујо Валбаџија и Јана Белоградка* песма је занимљива са становишта географије, јер се појављује за Маријовце удаљени Темишвар. У њој се Груја зове *Грује Темишварче*, а спомиње се и Београд у стиховима *Што ми дојде града Белиграда/ Ми ја зеда Јана Белоградка/ Ми ја зеда јубава девојка/ Ја однесе Темишвара града*.²⁷⁵ Географски је занимљива и *Неверна болка младе Јанкулице* и стихови: *Ми посака млада Јанкулица/ Ми посака благите понудви:/ Јод Струмица блага лубеница,/ Јод Тиквеша тоа црно грозје,/ Јод Прилепа белото симиче/ Јод Битоља белото селвиче!* Од неодређених градова се појављује још и *Варош град*, као појам у песми *Србин добер јунак си продава убаву невеста!*²⁷⁶

Ови примери показују да се у разговор о топонимији у нашој епизи морају укључити и варијанте које данас у стриктном смислу не чине српски корпус песама. Отвореност за граничне варијанте српске народне песме може бити занимљива за даље проучавање српске епике.

²⁷⁵ Свакако је Мариовцима ближи онај други Београд, стојни, данашњи Берат у Албанији, али у контексту Темишвара Београд може такође доћи у обзир. Не треба да чуди помињање Темишвара, то је била област у коју се ишло на рад из сиромашних крајева Македоније.

²⁷⁶ Бугарска епика је такође занимљива са становишта географије епа, и многобројне су додирне тачке са нашом. На питање одакле извире Дунав, у Стоиловљевој збирци песма вели да она тече од златне јабуке и пролази поред Будина града. Ипак, оно што нас занима у вези са Леђаном јесу сличности, нарочито у оним песмама које су инспирисане српским Косовским циклусом и његовим јунацима, поглавито Марком, али и различитости. У песми коју је Стоилов записао у Прилепу (оставићемо овде по страни веродостојност информација које добијамо од записивача), *Дете Краљевића Марка*, краљ Латина жени сина, који је ругобан. Горња усна достиже чело, доња појас, и хоће а му узме невесту из Легена града. Марков син Огнен заточник је Латинског краља, и уместо ружног краљевића дужност му је да доведе невесту, а заузврат добија невестине дарове. Марко треба кум да буде. Леген-град је смештен преко Црног мора. Виша правда је на делу: невеста сазнаје за превару, Огнен се враћа својој кући без дарова, али са коњем који може да преплива Црно море. У песми записаној у Велесу *Јанкул војвода граби Милицу Кралеву*, Леген град се појављује у словенској антитези, *Шта сија у Леген-граду: да ли сунце у зиду зазидану, или је кула окована златом? Не, није ни сунце ни кула, већ Милица Кралева*. У свадбеној песми из Струмице, *Винова лоза одко град Легена* Свети Илија, Свети Никола, Свети Иван и Св Петар деле небеска блага. Пристижу Свете Марија и Магдалина, описују Легенску земљу као Содому, а долази свМарија и Св, Магдалина, сузе роне Бог да бије Легенску земљу, слика Легенске земље као Содоме, и сваки од светаца ускраћује Леген земљи своједарове, и они се враћају Богу. У песми *Мома си откупва лудо младо* Леген-град се описује као најлепши од 77 градова од Дунава до мора

Хетеротопија страшног места, места двобоја у „Женидби Душановој“ и песмама Тешана Подруговића

*Ће су наша стара мегданишта*²⁷⁷

Фукоов појам хетеротопије може се применити на мегдан, место двобоја. Од двобоја под зидинама Троје, до савремених дела које садрже мотив двобоја, свуда је чин његовог догађања простор самоћекоји има све одлике светог места. Кретање је по њему строго дефинисано, правила при изазивању, одвијању, посебна етика у борби и након ње. Многе епске песме почињу тражењем заточника – особе која ће заменити остарелог краља или јунака на двобоју.

Стићи и утећи, и на страшну мјесту постојати, хајдучко је „вјерују“ и певачева формула. То страшно место јесте оно на коме се дели мегдан, на коме се дешава двобој. И велики јунаци моле на мегдану за главу, за милост. Мегданије су средишње фигуре јуначке песме, али да ли место на којем се одиграва епски двобој садржи неко значење које је важно за разумевање песме? Да ли певачев избор места за двобој упућује на његов културни корен, на једну замишљену мапу важних топонима?

Мејдан је тако важан да има и своју „књигу од мејдана“, издваја се „коњ од мејдана“, подесан и обучен за блиску борбу, да телом заклони свог јахача и маневром избегне копље, мач. Књига може значити писмо-изазов и уговарање места, времена и околности двобоја. Похвала: „јунак од мејдана“ истиче храброст и спремност прихватања изазова. Место од мејдана може бити посебно уговорено. Избор је препуштен противнику, нарочито ономе који се потцењује, као и оружје. При том се подразумева ко ће изгубити главу, независно од места и оружја, а тај предлог избора места има формулску снагу симпатичке магије.

²⁷⁷ Смрт Змај-Огњана Вука
позивам те на мегдан јуначки,
о' три мјеста ће је тебе драго:
ал' ти драго на Вуча корита,
ал' ти драго на Овча солила,
ал' ти драго у Иван-планину,
Ће су наша стара мегданишта. (55-59)

Сима Милутиновић Сарајлија: *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990, стр. 104.

*И ево ти три мејдана дајем:
Први мејдан пониже Мостара,
Други мејдан ниже твоје куле
Трећи мејдан на Загорју равну,* (КХ I, 7, 26-32)

Место двобоја је свето место, оно је нека врста жртвеног олтара богова који су зазивани на почетку Хомерског епа. Зато изнад њега лебде виле, незваничне наследнице моћних богиња попут Еринија, наследница у времену монотеизма, и то је место са сијасет изричитих забрана, табуа. Међу песмама „старијих“ времена на том месту жене нису добродошле²⁷⁸. Било да су у облику невести, вила, мајки, вјерних љуба, гуја, оне доносе јунацима смрт. Зато се мегданције штите од злих очију и враџбина подједнако пажљиво као и сватови – вероватно је то смисао ношења оружја наопако, уз веровање да двострука негација претвара клетву у благослов. У *Женидби Душановој* Милош Воиновић носи копље наопако, што није функционално повезано са одигравањем двобоја:

*Не нос', синко, копље наопако,
„Већ окрени копље у напредак;
„Јер ће ти се смијати Латини.”
Вели њему Милош Воиновић:
„Чувај, царе, ти господства твога;
„Ако мене до невоље буде,
„Ја ћу ласно копље окренути;
„Ако ли ми не буде невоље,
„Донети га могу и овако.”* (Вук II, 29, 391-399)

Смех такође игра улогу растеривања злих духова, и он је овде важан непосредно пре дељења мегдана.

²⁷⁸ Међутим, ток мегдана између ускока хајдука и турског противника често прате непосредно присутне љубе и сестре. Некада су оне секунданти, али и подразумевани ратни плен. Често певачи мотивишу издају жене у оваквој улози.

Придев који најчешће иде уз реч мегдан, осим *јуначки*, јесте *дуги*. Овај придев није само просторно одређење, већ и временско; често се истиче да бојеви дуго трају, до исрцпљења оба противника.

*Ко добије на дугу мејдану*²⁷⁹

(КХ I, 7, 24)

Епски двобој је врхунац сукоба, сукоба који се не може разрешити другачије него погибијом и понижењем једног од противника, чак и ако он има три срца, попут Мусе. У једном од најстаријих прича о двобоју, у *Епу о Гилгамешу*, борба има управо супротан исход. Двобој је почетак пријатељства.

Двобој у граду: Милош одбацује Леђан-град, Енкиду пристаје на Урук

Гилгамеш је моћни сумерски владар, охоли полубог, а на молбу суграђана који мисле да је он у охолости претерао, богови шаљу Енкидуа, такође полубога, да стави тачку на његову надмоћ. Међутим, двобојем започиње њихово пријатељство, нераскидива веза која ће трајати и после Енкидуове смрти.

Енкиду је изгубио двобој са Гилгамешом већ када је пао у загрљај Иштарине свештенице, одбацивши крзна којима је одевен; у крзна је одевен и његов рођак из балканских планина, Милош чобанин, из *Женидбе Душанове*, чије раскошно рухо скрива Бугар-кабаница. Као и Енкиду у Уруку, он је у урбаном и латинском Леђану улез, али се за разлику од сумерског јунака из њега враћа као победник. У песми *Женидба Мата Сријемца*, (М.Х, I, 71), Милош је црни Угарин, или Бугарин. Из Леђана такође долази као победник, али се враћа у планину: *У планину к овцам се вратио*. (стих 453) За разлику од Енкидуа, одбио је градску девојку и кулу у граду, награду за јунаштво, *Ето теби лијепе дјевојке, На јунаштву ти си је добио*. (432-3). У Гилгамешу лик жене доприноси Енкидуовом припитомљавању; наше јуначке песме некада силазак јунака са планине мотивишу женидбом. У *Женидби Душановој*, као и *Жениби Мата Сријемца*, јунак бира останак у планини. Но оставили смо Енкидуа на вратима храма, тренутак пре него што ће се сукобити са Гилгамешом.

²⁷⁹ Коста Херман: *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини*. 1888-1889, Сарајево 1933. Сватовско гробље на Моринама (Загорје)

*Гилгамеш излази из свог двора
и приближује се.
Енкиду стоји на дверима храма
и пречи му да уђе.
Као два рвача хватају се у коштац
на улазу свете куће,
и даље се боре на улици.²⁸⁰*

Enkidu was there. He stood like a boulder,
blocking the door. Gilgamesh, raging,
stepped up and seized him, huge arms gripped
huge arms, foreheads crashed like wild bulls,
the two men staggered, they pitched against houses,
the doorposts trembled, the outer walls shook,
they careened through the streets, they grappled each other,
limbs intertwined, each huge body
straining to break free from the other's embrace.
Finally, Gilgamesh threw the wild man
and with his right knee pinned him to the ground.
His anger left him. He turned away. 281

Сцена је потпуно градска, Енкиду је три дана хода далеко од својих степа. Гилгамеш иза себе има град, грађане, мајку, која је уз то и чаробница-богиња (у модернијим преводима на енглески језик Гилгамешова мајка Нинсун је богиња), све је на његовој страни, противник је окренут леђима ка степи, пустињи, Енкидуов намештени пораз одлучен је на вишем нивоу, као и Мусин пораз од Марка, (Марка који вели, након победе „*Јаох мене до Бога милога! „Ђе погубих од себе бољега.*” *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*, Вук II, 67, 267-8, у варијанти песме II, 42, ти стихови гласе *Плаче Марко како гуја љута*, 140.). Чисто градски обрачуни су ретки у балканским јуначким песмама, и један од њих је обрачун Марков са Арапином у Стамболу.

²⁸⁰ *Гилгамеш*, превод С.Препрек, Веселин Маслеша, Сарајево, 1979.

²⁸¹ превод С.Мичел, Free Press/Simon&Schuster, New York 2004.

У свим записима песама о Мусиној погибији, Марко у мртвом Муси налази три срца – сетићемо се да је и Гилгамешова природа троделна – два дела бог, један део човек.

Качаник од Ура дели 2500 километара, а у времену око четири хиљаде година, запис на глини од Вуковог пером. Сумерски је давно угашени језик, лингвистички изолат. Вероватно је да је веза понајвише условљена правилима жанра, социјалном супротстављеношћу село-град, као и сеоска култура-урбана цивилизација. Иако постоји културна неоспорна веза Балкана и Мале Азије, доказана многобројним археолошким налазима, функционална правила жанра често су јача од директних културних утицаја. Културна различитост планинаца сточара и урбаних равничара два су пола између којих настаје епски електрицитет. Место двобоја је често испред зидина града, као у *Илијади*, и у *Жендиби Душановој*, а ређе у самом граду, што је случај двобоја Енкидуа и Гилгамеша. Двобоју претходи тражење противника и његово налажење је и суочавање са смрћу. Помирење и пријатељство Енкидуа и Гилгамеша јесте светошћу химне огрнуто ритуално помирење два принципа, села и града, које је вероватно имало и своју друштвену димензију у оквиру корпуса светих текстова Сумераца. Такво помирење је у епском свету Балкана изузетак; требало је сачекати Едипа на Колону да се оно дочека у хеленској култури, касни цвет античке драме, касни изданак и Софоклове драме. Слепи Едип који се мири са светом да би се у миру душе преселио на онај свет интелектуалистичка је слика; пре ће бити да је ближа публици разних Хомера била сцена двобоја Ахилеја и Хектора, Одисејевог обрачуна с просцима. Дубље у планинама Балкана, помирење је још ређе него на трговачким духом прожетој обали; ако се Марко и каје што је убио Мусу, за то је већ касно. Када се и јунак клони кавге, то је само да би тренутак касније јаче плануо, обасјан светлошћу праведника који није хтео боја.

Муса спречава трговину, не дајући пролаз ка приморју, љут на послодавца, султана, и обећава освету: „*затворићу скеле око мора, и друмове око приморја*“, (стихови 11-12). Енкиду омета лов замкама покрај појила, па се ловац жали на њега, говорићи „*Засуо је јаму за хватање коју сам ископао, покидао замке које сам*

поставио.²⁸² Да је ометање трговинских и економских активности друштвено кажњиво, сазнаће и Муса, у сусрету са Марком, који га тражи;

Пак посједе Шарца од мејдана,

Оде право у приморје равно,

Све се скита, а за Мусу пита.

Једно јутро бјеше поранио

Уз Клисуру тврда Качаника (Вук II, 67, 164-168)

Качаник или Каљаја је тврђава сазидана у четрнаестом веку, а качаничка клисура је место на коме су се сукобиле снаге Османског и Аустријског царства 1699. Године. Пораз Аустријанаца оставио је дубок траг у народном песништву, пре свега зато што је његова непосредна последица била Велика сеоба Срба. Клисура, спајајући скопску котлину и Косово, представља важан трговински и каравански пут, и посредно, долином Дрима, веза је између унутрашњости Балкана и јадранског и јонског приморја.

Качаник је у двобоју између Марка и Мусе константа, чак и у песмама записаним далеко од извора певања. Иако је у зборнику Матице Хрватске његово име Муса Арбамуса, за певача је његова мајка „љута Арапкиња“, као да је и сам појам Арнаута далек. Од јаких места песме сачувана је Мусина мирољубивост, јер се клони двобоја са Марком, и Марково жаљење за јунаком кога је погубио.

Да ли можемо закључити по месту двобоја нешто о наратору? Милош чобанин се бори ван града, на ледини близу капија. Он се као јунак-победник враћа овцама одбацујући градску девојку, песма се окончава апотеозом пастирских вредности, иза чега вероватно стоји певач пастирског порекла, ма колико уназад у прошлост пратили песму чијих неколико касних записа имамо. Марко се с Мусом сукобљава након сусрета у клисури, они се у том простору не могу заобићи, могуће је само уклонити се или поклонити. Још су даље од било каквог насеља.

²⁸² *Гилгамеш*, превод С.Препрек, Веселин Маслеша, Сарајево, 1979.

Женидба Душанова и град-непријатељ - двоструки двобој

И када пева Тешан хајдук из села Казанца, Леђански краљев заточник остаје без главе. Као и у случају Троје, чији мегданција Хектор гине, а судбина његовог града је да заврши као угарак у осмом или деветом археолошком слоју Хисарлика. Тако је и у случају Леђана ствар јасна; мегданција излази из града, који остаје непријатељски и затворен, не само за Милоша чобанина, него као врхунац издајства, и за сопственог витеза. Милош га, ухваћеног у беди лажи и бекства, прикује копљем за врата, као речиту поруку грађанима.

Ал' Леђанска врата затворена;.....

Прикова га за Леђанска врата (Вук, II, 29, 442,445)

Није то довољна порука нашег певача и његове публике када се истичу пороци града, то је био тек први двобој. Леђан-град скрива и другог противника Милошу чобанину, овог пута доњоземца, Балачка војводу.

„На Балачку јесу до три главе:

„Из једне му модар пламен бије,

„А из друге ладан вјетар дува;

(Вук, II, 29, 608-610)

Избацивши тог противника, град показује своју праву природу; међутим, место двобоја је опет повољно за Милоша чобанина, гора зелена. На туђем терену, Балачко губи главе, пре тога пустивши пламен и хладан ветар.

Међутим, када су противници становници града, и место мегдана је град. То је случај са Марком Краљевићем и црним Арапином у Тешановој песми. Први има кулу у Прилепу, други крај мора, они нису чобани, иако је за Милоша, од царске лозе, статус чобанина сопствени избор. Место двобоја је баш сам Стамбол; и смрт Арапинова се дешава у чаршији, у покушају да побегне од Марка, на самој улици. Град је пуст, све је затворено, само је отворена једна крчма, и у њој је само Марко. Арапин, као и Балачко, има одлике демонског, и борба је равноправна.

3. Новак и Радивој продају Грујицу. Хетеротопија душека, простор тела

Романија, Сарајево

Мишел Фуко, говорећи о савременом му (двадесетовековном) времену, као о раздобљу простора, каже да владавина простора није новина: „ *и сам простор, у западном искуству, поседује сопствену историју... у Средњем веку постојала је хијерархизован скуп места: света места, профана места, заштићена места, и насупрот томе, отворена и места без заштите, места урбана и места сеоска.*”²⁸³.

Тешанова песма *Новак и Радивој продају Грујицу* као да је створена по мери Фукоовог схватања хетеротопије. Ту су присутни само Романија и Сарајево. Реална географија ту је у сенци много значајније географије личног простора, романијске шуме глади и сарајевског душека изобиља. Контрасти: планина и град, горе – доле, шума – трг, Фукоу драг социјални аспект, сиротиња – богатство. Горе је беда, ни вина, ни духана, доле, трг, изобиље, була у злату и меким душецима. Можемо придодати и још једну опозицију – горе влај, хришћанин, сточар, хајдук, доле муслиман, власт, грађанин. То су простори заточени у своје сопствене тврде опне, као чудовишта заточена у змијским јајима Хијеронимуса Боша. Утолико је продор кроз те опне, мотивисан глађу, догађај који песми даје велику динамичност. Опна прва – хајдуци већају, у два стиха, нема ни паре ни вина. Потпуно одсуство свега. Опна друга – свега преко сваке мере, изобиље које је хамартија, мањак равнотеже, трагичка булина грешка. Сапун, господска вечера, Тешанов сан, две се жене отимају за хајдука. У том отимању, пада и клетва, Туркиња девојка остаје без робе, роба. Свој плен була облачи од 55. до 83. стиха, што је скоро седмина целе песме. На крају дугог описа су:

*из њега до три пера златна,
Што куцају Груја по плећима,
(Вук, III, 24, стихови 73, 72)*

283

Мишел Фуко је овај текст, написан 1967 одобрио за штампу тек 1984.
Michel Foucault: *Des espaces autres*. Dits et écrits, Architecture, Mouvement, Continuité, n°5, 1984, стр. 47-49. прев. М.К.

као и Марка у *Женидби Марка Краљевића*,

а кад Марко узмахује главом,

Куцају га пера низ рамена;

(Вук, VI,24, 114, 115)

Из угла буле удовице, Романија чак није ни „горе“, она је даље од тога, она је „тамо“, *Тамо има гора Романија* (Вук, III, 24, стих 117.). Заводљивост Грујичина није само садржана у његовој младеначкој лепоти, већ и опасном „тамо“ које се крије иза маске сиромашног роба. Јер Грујица је маскирани разбојник, и његова маска не личи на ону са венецијанског карневала, већ је балканска. Он не само да је лепа лутка за булу, већ и за двојицу продаваца, оца Старину Новака и стрица Дели-Радивоја. Они су његову лепоту приметили и употребили пре буле. Они га свлаче и уместо хајдучког одела, облаче у сиротињске рите. Була га свлачи и облачи, баш како се ради са луткама, отац и стриц га продају. У том облачењу, певач не каже да је одело које облачи Грујица Џафер-бегово, то сазнајемо тек на крају песме, када бежи од слуге, и то је још једно, додатно облачење лутке. Тако је и његово људско тело, огољено кроз облачење и продају, посебна хетеротопија.

У *Ришњанин хаџији и Лимун трговцу*, у приповеткама, у овој песми, видна је каравађовска вештина оштрог супротстављања светлости и сенке. Када је у питању сликарство, може се рећи да је такав опис нека врста општег места историје уметности; за Тешана је она врло тачна. Нигде код Вукових певача контрасти нису тако јасни. Контраст царује, и највише у овој песми. Он је присутан кондензујући израз у оксиморону из песме *Новак и Радивоје продају Грујицу*:

Господару, робе Драгокупе!

(Вук III, 24, 91)

Ова стилска фигура слаже се са Тешановим смислом за хумор; цела песма је у супротстављању глади и љубави, равнодушности и страсти, новца и сиротиње, младости и старости. Грујица је равнодушан према томе што га продају на тргу, и према надметању две буле за њега, и према топлој води, сапуну и ноћи са булом

удовицом, после планине. Груји се не жури када после куповине остаје насамо са удовицом:

Сједе Грујо вечер' вечерати,
за разлику од робовласнице,
Ал' не може була да вечера,
Већ све гледа дијете Груицу.
Није равнодушан према дукатима,
Лаком хајдук бјеше на дукате,
и према добром коњу,
Кад усједе ђаво на ђавола. (Вук III, 24, 143)

Из Тешановог оксиморона рађа се један шири парадокс, што је особина његовог песничког језика и песничког света. Младић хајдук се прерушава, уместо старог мужа беговица куповином стиче младог љубавника.²⁸⁴

Овде је смисао речи роб загосподарила господаром, и Тешан нам у десет слогова каже да је власништво срца старије од власништва имања, баш као и савремени му Пушкин. Попут Бомаршеовог Керубина, предромантичарског Казотовог ђавола, Грујица је *љепши од ђевојке* и том полном двосмисленошћу, мушкошћу која се рађа из женствене лепоте, као и само божанство Ерот, очарава све око себе. Такве књижевне ликове налазимо и код Гетеа, *У годинама учења Вилхелма Мајстера*, тако да не изненађује да је он видевши једну унутарњу сродност са нашим народним песништвом, у тој мери подржао Вука. То су Гетеова *сродства по избору*, и он је у српској јуначкој поезији с разлогом видео жив наставак античке књижевности. И сама продаја сина за иће и пиће врхунска је дрскост духовитих превараната-хајдука, достојна превараната из гетеовске или француске традиције.

Име које була даје Груји, Драгокуп, објашњава истовремено и његов статус и разлог куповине. Була удовица остаје на крају без свог драгокупа, баш као и ликови старих мушкараца у јуначким песмама, када им млади јунаци отимају невесте. Чешћи је обрнут пример, старији мушкарац узима за невесту младу

²⁸⁴ Постоје критичке теорије, блиске америчкој Новој критици, које тврде да је језик песништва језик парадокса. Cleanth Brooks: *Modern Poetry and the Tradition*. University of North Carolina Press, 1939. Језик заљубљене буле је и језик Хамлетов, *I must be cruel only to be kind*, и језик Вијонове баладе противуречја, *Je ris en pleurs*. Деконструктивистичка критика је парадокс објашњавала превладавањем једног значења над другим, једног смисла над другим, а и то друго значење бива стављено под знак питања.

девојку и остаје без ње, јер је уграби млад јунак. У песми *Удаја сестре Љубовића* сватови одговарају Мустафа-аги да девојка и није била за њега, и делују као хор у античкој драми:

А сватови сви углас викнуше:

„Нека носи кобац препелицу,

„Нека носи и јесте за њега.

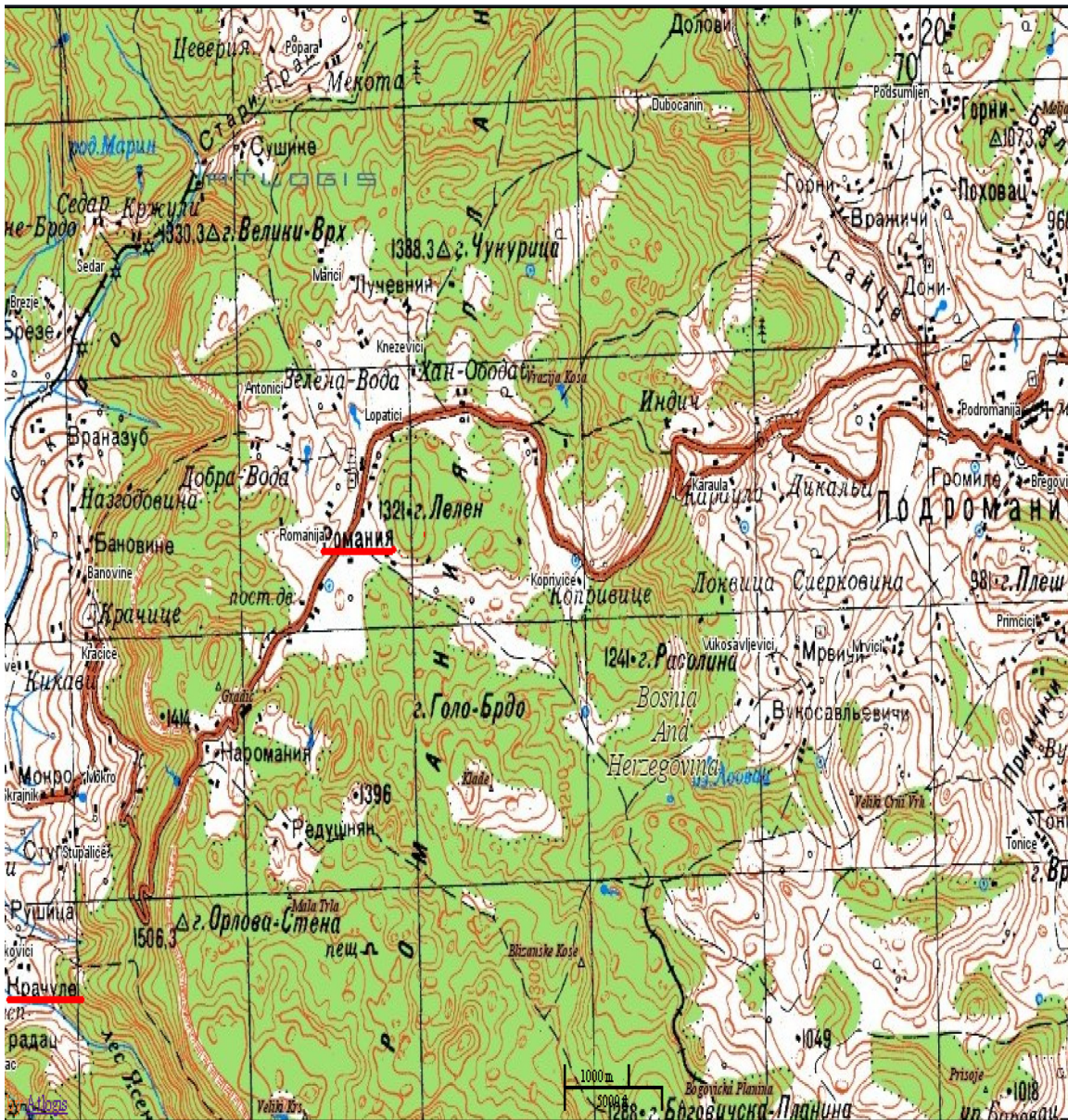
„А ти иди двору бијеломе,

„За те није онака девојка. “ (Вук, СНП 3, 82, 123-6)

Простор у који млада девојка бива однета, на „крилима сокола“, неки је други простор. То је простор младости, за разлику од простора старости, у којем остаје Мустафа-ага. Ту се оса времена и оса простора пресецају. Из хетеротопије прелазимо у хетерохронију. Оса хетеротопије и оса хетерохроније пресецају се у песми *Новак и Радивој продају Грујицу* више пута, увек када се Грујица преобуче. По први пут, када скине хајдучке хаљине и обуче рите. Други, када га облачи була у скупоцено одело. Трећи, када сазнамо да је раскошноо младићко рухо у ствари одело старца, Џафер-бега. Мењање идентитета је мењање места у времену. Та промена идентитета подвучена је код Тешана у песми, након метаморфозе, описом хајдукове постуре: *Подметнуо руке под пазуха.* (стих 87). То је психолошка карактеризација, кроки генијалног уметника, лик је оживео, ухваћен у магновењу. Тренутак је то када је сироти хајдук поверовао да је његово господство истинско господство. И у стиховима који даље теку, Џафербеговица подвлачи своје имање: *Што ми шеташ тако невесео?* (стих 92)²⁸⁵. Овде је место да се сетимо Фукоовог петог принципа хетеротопије: хетеротопије претпостављају систем отварања и затварања, који их чини изолованим или приступачним. Хетеротопно место није сваком доступно, претпоставља ритуал, очишћење, припрему, а Фуко за то наводи примере затвора, болнице, гробља. Примењен на песму о хајдуцима, тај принцип се у њега природно уклапа; Грујино бекство има одлике ритуала, рика јелена и кошуте такође. Она најављује да ће лојални слуга Хусо бити жртва на олтару метаморфозе Драгокупа у Грују. Тренутак господства, подбочених руку, минуо је. Грујино господство је кратковеко не само зато што је засновано на разбојничкој превари, већ и зато што је оно заснованости на двома врло пролазним својствима:

²⁸⁵ Руски формалисти би, наравно, могли рећи да је *ми* у стиху само квантитативна нужност стиха

лепоти и младости. Хетеротопија опне богатства и изобиља, шер-Сарајева, замењена је хетеротопијом Романије. Лутка је променила успут и име.

Сл. 24. Романија, Подроманија, Совјетска генералштабна топографска карта 1:100 000

Десно је подвучен топоним Крачуле, који упућује на топониме старијег порекла, романизованог старобалканског становништва, као и назив саме планине, Романије.

4 . Марко Краљевић и Љутица Богдан: тама у винограду

Косово – Приморје

Тешко да се може говорити о географији у овој Тешановој песми, осим географских асоцијација везаних за саме јунаке, Марка из Прилепа, Реље из Пазара, Милоша од Поцерја. Њихов правац кретања је од Косова ка приморју, и то је речено већ у другом стиху песме.

Такво кретање је пре покрет кроз време него кроз простор, од родног места свих јунака, Косова, до приморја, и Тешанових родних Казанаца који су на шездесетак километара у ваздушној линији од Рисна и Дубровника. То путовање у времену од Косова до приморја повезивање је митске снаге јунака, које је извор све снаге, и њеног исходишта, код певачевих слушалаца.

Простор се потом појављује у облику људском руком обрађене површине, а то је за Тешана, али и за остале певаче других варијанти исте песме, пре свега виноград. За разлику од пшенице, која се у години сади и скида са њиве, за виноград су потребне деценије рада, и неговање током више генерација. Зато је он слика цивилизације, труда, не само у овој песми већ и у Тешановој приповеци, *Међедовић*.

У овој песми се појављује и један од омиљених Тешанових лајтмотива: јунак бољи од свих јунака премире од страха, најбољи јунак наилази на бољег од себе. Као и у Есхиловим *Персијанцима*, где се победа Хелена слика из угла персијске величине, тако је и Маркова храброст стварнија када се он поверава Рељи како га Љутица Богдан гони. И ту Богданов топуз, казна за гажење винограда, прелази путању од простора цивилизације, винограда, до приморја, на коме стиже Марка, уз хуморни опис тог ударца, „*Шћера мене за уши Шарину*“ (стих 33.).

Страх Марков није неоснован, Богданове лик можда крије сећање на неког индоевропског и балканског демона или бога рата. То сугеришу и стихови који описују његово појављивање. Као и у тами која пада на Корита у *Ришњанин Хаџији и Лимун трговцу*, тами неприродној, и Љутица Богдан се појављује у тами, у по бела дана: „*Док се прамен запођеде таме*“. Марко ће у простору винограда видети његовог митског правласника, и неће се преварити да удари на њега, него ће се послужити лукавством, и навести своје садругове да они ударе на Богдана, а он ће радије поћи на дванаест безимених војвода. Јер, Богдан је и у последњем стиху, стални власник винограда: *Оста Богдан украј винограда. У сукобу пресног и печеног, дивљег и гајеног, оно друго увек односи превагу*, Тешан из сопственог искуства зна ко је осуђен да буде вечити губитник, уосталом као и Енкиду који бива кажњен за кварење ловачких замки. Простор винограда дакле постаје свети простор, штићен од стране митских јунака, неповредив и неприкосновен као олтар. Гажење тог простора је светогрђе.

Друга варијанта врло сличне, али три пута дуже песме (303 стиха, наспрам 118 код Тешана) из зборника Матице Хрватске, *Марко Краљевић и Љутица Богдан* (II, 45), садржи истоветну географију, Косово, Приморје, а поред места двобоја, винограда, на крају песме садржи и крчму. Милош од Поцерја је ту Милош од Приморја, а чини се да је песма у целости базирана на Вуковом запису, са проширивањем броја стихова од стране писменог човека.²⁸⁶

²⁸⁶ На такво мишљење нас упућују два епитета која се не могу наћи другде у записима усменог песништва. Први је *била стена*, у стиху *стаде Богдан као блида стена* (II, 45, 214). И сама *стена*, *стјена*, *стина* је ретка – обично се користи реч *камен*. Може се наћи само у каснијим записима МХ, као *била* и *студена стена*, и само још као *студен камен стјена*, на једном месту, у песми *Кнински Хајдер бег* (МХ, III, 1, 142). Други је *вито копје*, у стиху *Док је сабље и витога копја* (296). Епитет *вито* обично стоји уз јелу, а за копље или копје искључиво стоји, најчешће, *бојно* или *од мејдана*.

5. Наход Симеун

Дунав, Будим

Примећено је да је Наход Симеун једина неисторијска песма коју је Вук од Тешана записао, са хагиографским надахнућем „у блиској вези са средњевековном легендом о св. Павлу Кесаријском“²⁸⁷. Самим тим су другачије и функције њеног географског окружења: присутан је Будим као топоним, и Дунав као хидроним. Будим је присутан у свести балканских ратника, јер је после битке на Мохачу 1526, он постао турски град 1541. године, и то остао скоро сто педесет година, под именом Будун. После ратних разарања, ред и просперитет Будима је поново воспоставио Мустафа паша Соколовић, обезбедивши самофинансирање Будимског вилајета²⁸⁸. Велики број војника османске војске био је словенског порекла, међу њима највиђенији официри Османске империје, као што је то Касим-бег, војни командант Илока²⁸⁹.

У зборнику Косте Хермана²⁹⁰, у песми *Цар Сулејман узимље Будим* дат је врло реалистичан опис турске премоћи у артиљерији,

*Ја л' ће султан Будим освојити,
Јер га бије и даном и ноћи,
Вас се Будим из темеља љуља*

Присуство Будима, нарочито у оваквој врсти песме, узевши у обзир и изворе из којих је дошао сиже, не говори у прилог директне географске повезаности; Будим је овде само један од градова који се често помињу, без јасне свести о његовом реалном смештању у просторне координате. Будим је позорница Симеонове едиповске драме, инцеста.

²⁸⁷ Радослав Меденица: *Наша народна епика и њени творци*, поглавље *Легендарно митолошке песме*, Обод, Цетиње, 1975, стр. 18.

²⁸⁸ Geza David, Pal Fodor: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: the military confines in the Era of Ottoman Conquest*. Boston, Brill, 2000.

²⁹⁰ Коста Херман: *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини*. 1888-1889, књига I, друго издање, Сарајево 1933.

6 . Марко Краљевић и Вуча генерал

Варадин, Прилеп, Бијоград, Дунав, Текија, Њемадија, Беч

Светозар Матић тврди да је Тешан Подруговић „за кога са сигурношћу можемо рећи да је неке своје песме научио тек у Срему“²⁹¹ ту песму научио у Срему. То се односи, по Матићу, на *Марко Краљевић познаје очину сабљу, Наход Симеун, Цар Лазар и Царица Милица*. Без обзира да ли је Матић, који је склон да сву српску епiku смести у оквире Срема у праву, чињеница да нема спомињања Вуче генерала у таквом контексту у другим песмама које је Вук записао. Чињеница је и да је сва географија ове песме везана за Панонску низију, од Бијограда с једне стране, до Беча с друге, осим Прилепа који је органски везан за Марка.

Слично расправи око положаја Леђан-града, име Вуче генерала изазвало је опречна мишљења. Нама ово питање није примарно, али рецимо да на територији данашње Војводина, а ондашње Угарске, није необично да српски војници буду на истакнутим местима у војскама, како Угарске, тако и Османског царства. Српски војници након пада Деспотовине масовно бивају у саставу војски са обе стране границе, као и војници других нација, тако да може бити у праву Андра Гавриловић када у Вучи види неког официра из породице Дукађин²⁹². Војислав Ђурић у примедби поводом ове песме каже: Поводом стиха *и пусти ми старога Топлицу* Вук каже: „У другој пјесми, која је управокао почетак овој, пјева се да је отац Топлице Милана био отприје затворен у Варадину, па су ова тројица били отишли да га отму, те и њих (пошто су разбили капију и ушли у град) некако ухватио Вуча генерал“.²⁹³

²⁹¹ Светозар Матић, *Два прилога о сремском певању, Порекло песме Марко Краљевић и Вуча Генерал*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад 1964, 12-14, стр.12-14.

²⁹² Андра Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*, Глас, 58-60, САНУ, Београд 1900, стр. 134.

²⁹³ Војислав Ђурић, *Уз поједине песме у овој књизи*, Антологија народних јуначких песама, Српска Књижевна Задруга, Београд 1954, стр.. 926,

Три су простора присутна у овој песми, један реалан и два имагинарна. Потоња два су тамница, и фантастични пут Марков из Прилепа до Београда, као и пут ослобођених сужања до Марка у његовом граду. Тамница је осликана уобичајених формулских елемената, сталних описа страшног места, вода до кољена, костију до рамена. Писмо о мукама побратима Марка затиче испред цркве, у тренутку који још увек обасјава светост места. Посебно је место, и ту се Марко приказује као врло писмен човек, он стојећи чита, што сцени даје печат напетости очекивања – не знамо како ће Марко реаговати, и он седа тек када се у склопу припрема „напија вина“.

Географија Марковог пута постаје реалнија на делу пута од Београда до Петроварадина, и то је реални простор. Мера Маркове силовитости је управо форсирање Дунава на Шарцу:

Двапут Марко скелецију викну,

Па га више ни чекати не шће,

Већ наћера Шарца на Дунаво (Вук II,42, 95-98)

Сцена у којој Марко пободе копље у ледину када дође под Варадин повратак је певача у далеку прошлост епике – обично се тако коњ веже за копље на јунаковом гробу, што је сећање на ритуале који су постојали у бронзаном добу. Марко је на Варадинском пољу, постоји певачева свест о близини Дунава, јер оно што није посекао, Марко *подави у тихом Дунаву* (стих 166). Његов повратак у Прилеп опет нема одлике реалног путовања, ту се појављују потом и Текија и Беч, али само као илустрације раскоши предмета који ће се узети за откуп Вуче и Велимира; Њемадија ће бити појам згодан да се његовом ширином „поигра коњ“, знак да се тријумфовало над вечитим непријатељем са запада, макар у песми.

7. Марко Краљевић и кћи краља арапскога

Земља Арапска

Ова песма је у потпуности у сфери Марковог изношења сопственог греха, на мајчино питање зашто зида задужбине. Изношење греха на видело, са мучним детаљима, обухвата простор у простору: то је, као и у многим другим песмама тамница. Опис тамнице није нарочито дугачак, десетак стихова, али привлачи пажњу Тешанов пластични опис изолованости тамнице од остатка света, који заузима седам од десет стихова посвећених тамници:

*Нит' ја знадох, кад ми љето дође,
„Нит ја знадох, кад ми зима дође,
„Осим једно, моја стара мајко:
„Зими би се грудале ђевојке,
„Пробаце ми по груду снијега,
„По том знадем, да је дошла зима;
„Љети баце стручак босиока,
„По том знадем, да је љето, мајко. (Вук, II, 64, 31-38)*

Тешан супротставља две слике, једну веселих девојака које се грудвају, и другу, усамљеног јунака у тамници, служећи се ефектом изразитог контраста. Оно што је пак занимљивије од те чињенице, јесте да се грудва снега готово не појављује у јужнословенској епици коју су певали народни певачи, а и снег се ретко појављује²⁹⁴.

Слика „земље Арапске“ је слика удаљености, али не географске, већ психолошке. Неправда коју је нанео девојци која га је избавила из тамнице, а он је не само преварио, већ и убио, отелотворење је у свести потиснутог греха.

²⁹⁴ Готово без изузетка, снег се налази у песмама као што је *Хасанагиница*, *Мојковачка битка 1915*, и сл. Изузетак је *Лов на божјић*, (Вук III, 59), где налазимо, да ли случајно, сцену сличну оној из Тешанове бајке, *Међедовић*, када је јунаке притисло невреме те се склањају у пећину.

8. Марко Краљевић и Арапин

Прилеп, Стамбол, Стамбол-чаршија, Нови Хан

Силник Арапин који у овој песми изазива Султана на мегдан врло много личи на Мусу који затвара „скеле и бродове“, а и на другим местима у нашој епици лик Мусе и црног Арапина имају одлике демонског. Данак који Арапин узима пред вратима Стамбола дефинитивно га сврстава у категорију надприродних бића. Географска панорама је панорама Леванта – арапинова кула је на мору, а он запоседа простор око Стамбола, тако да до натприродних граница увећан лик Арапина обухвата и само средиште Царства. Његов поглед са куле покрај мора или запоседнуте капије обухвата и земљу *Талију*. Разуме се да је појам Талије могао бити присутан само у Вуково време новијим песмама, а код њега само у стиховима у песми *Јерко Латинин и Галовран Луко*, такође везан за приморје²⁹⁵:

*Доведи и к мене у приморје,
„Да Талију земљу поарамо. (Вук, III, 41, 7-8)*

Арапин, након три месеца столовања пред стамболским вратима, улази у град, што је илустровано стаклом сасутим на пенџерима, које демон несметано ломи, плашећи султана, као у ружном сну. Сан је уснила и царица, са Марком „и град *Прилеп на пољу Косову*“. Ако географски овде Тешан није прецизан, што је подвлачено у литератури о том питању, он поетички јесте. Прилеп, као његов родни град, мора бити на Косову ако је поред Лазара и Обилића, Марко у центру косовских песама. Три пута нуди султанија Марку поклоне. Дарови су све раскошнији, како бројем, тако и у опису.. синија украшена гујом са у устима драгим каменом, уз помоћ заклинања у Бога и Св. Јована, на крају убеде Марка.²⁹⁶ Марков сусрет на језеру са сулатановом кћери која хоће да се убије одвија се покрај Новог хана:

Веће иде у Новог хана,

²⁹⁵ Ову песму следе Јеце је од Аврама Живановића Вук добио 1827. године. Владан Неђић: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990, стр. 123.

²⁹⁶ Далеки одраз стихова *Најпре начини земљу, па небо, иначе море и сунце које се никад не замара и месец пуни* из Илијаде, Ахилејев штит и обликом личи на царичину синију. Хомер, *Илијада*, превод Милош Ђурић, Матица српска, Нови Сад 1985, стр. 454, стихови 483-484.

У хану је конач учинио. (Вук, II, 66, 199,200)

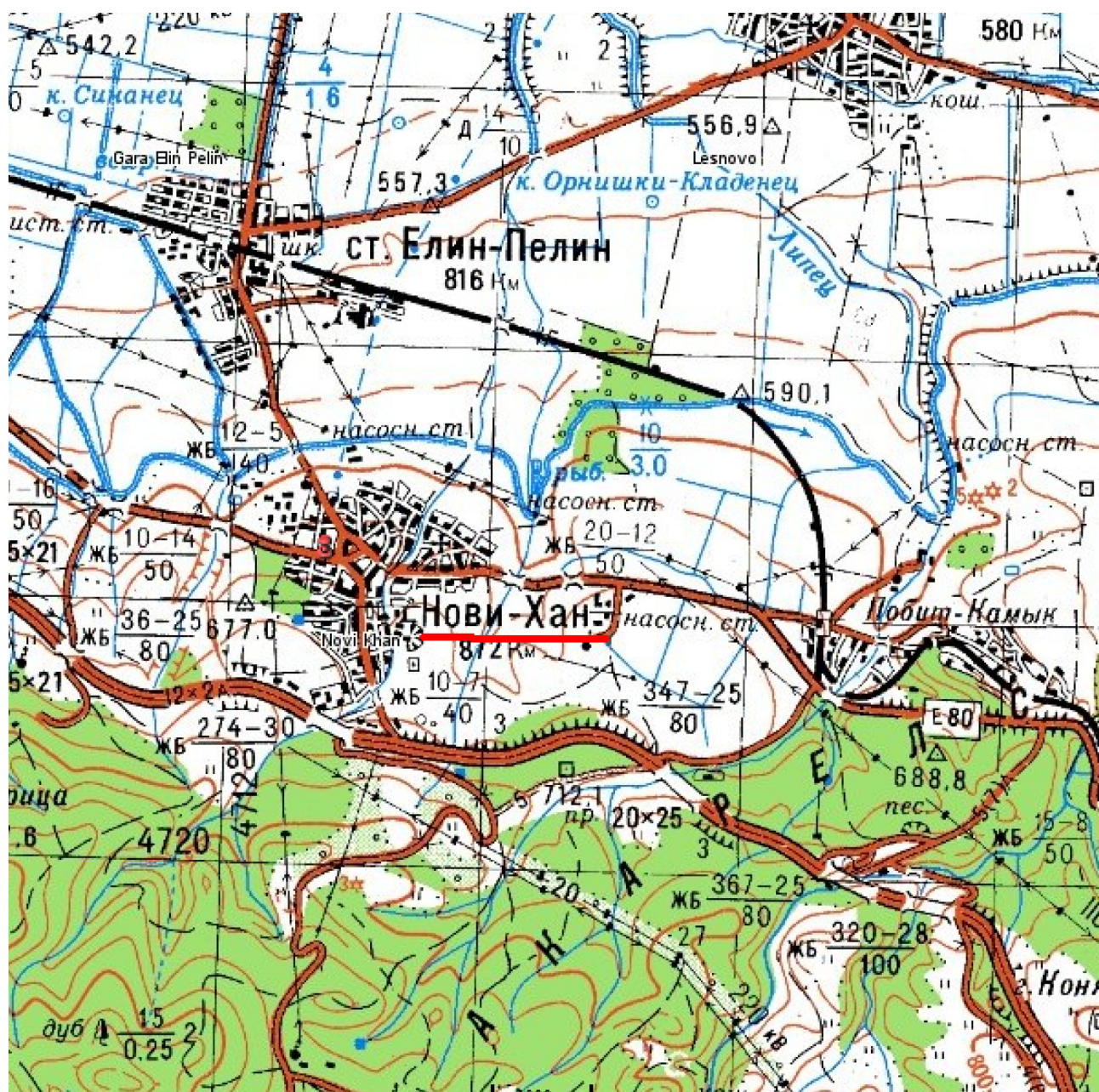
Нови хан, арапски Хан Цедид²⁹⁷, важна је станица на цариградском путу, каравансерај на дан хода од Софије, 25 км удаљен. Тешан је сигурно знао за ову станицу на путу за Цариград, (у данашњој општини Елин Пелин) ако сам није ишао тим крајевима, а оно из приче других трговаца и хајдука.

Јени хан што има исто значење као и Нови Хан, постоји као име хана у Пироту, у њему је одсео Феликс Каниц у више наврата²⁹⁸. Ипак, мала је вероватноћа да се ради о том хану, зато што је Јени хан име хана у граду, а Нови хан познато место на Цариградском друму, и пре османлија важно утврђење на путу. Марко иде од Хана до Стамбола и назад, као да је он у његовоме предграђу. Арапин, идући по девојку два пута пролази поред хана, једино отвореног, у коме седи наш јунак. Али исто тако брзо, по обављеном задатку, Марко брзо стиже у Прилеп. Више пута радња се усресређује на сам Стамбол, од ломљаве пенцера, до узимања девојке, обрачуна на Стамбол-чаршији, коју Марко целу прелази, убијајући сватове од последњег у поворци, до првих кума и девера.

Марко Краљевић и арапин пример је релативно дугачке песме, 435 стихова, која је сва у функцији суспенса, привлачења публике. Три пута султанија моли Марка, он се нећка, и нејасно је какав му план, све до напада на сватовску поворку. Он дозвољава Арапину да помисли да је све готово, и публика остаје без даха. Ту је и романтична сцена на језеру, сусрет лепотице и јунака, који је назива посестримом, и одбијајући однос мушкарац-жена, ствара нову драмску напетост. Географија је у сенци овако одлучног обликовања радње, нагласак није на прецизности, али се препознају основне црте Леванта, од куле на сињем мору (која подсећа на венецијанску кулу на албанском крајњем југу, Бутринту), до чаршије у Стамболу. Прилеп остаје везан искључиво за Марка, и не појављује се као контура у пејзажу, него друго име за Марка.

²⁹⁷ Felix Kanitz, *La Bulgarie danubienne et le Balkan : études de voyage* (1860-1880), Hachette, Paris 1882, стр.

²⁹⁸ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe : détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*. Vienne 1854 стр. 67, 89.

Сл. 25. Нови Хан, Совјетска генералштабна топографска карта 1:100 000, детаљ

9. Марко Краљевић и Муса Кесеџија

Стамбол, приморје, Качаник

Позорница дешавања је Стамбол и његова приморска околина, али и два простора унутар града, који су свет за себе, и одговарају опет Фукоовим појмовима хетеротопије : диван и тамница (затвор је Фуко управо и дао као пример хетеротопије). Та два простора у потпуности одговарају и Тешановој уметности контраста – у социјалном смислу, нема већег распона, и хајдук, час у злату, час носећи трску, добро је познавао ћудљивост Фортуне. У догађајима код султановог престола, балканци се исто понашају, показујући свој бес, Муса на почетку песме жалећи се на сиромаштво, и поред верне службе, и љутити Марко, који након подвига долази да наплати своје услуге плаћеника, бацивши Мусину главу у зобници цару, и очигледно више ценећи противника кога је оставио мрвог на бојишту, него самога султана. Сцена изласка Марковог из тамнице права је сцена препознавања, али препознавање није овде као у Хомера, по ожиљку јунака; нема дилеме, то је Марко, али Тешан препушта слушаоцу да га полако открива под наслагама косе, браде, иза дугачких ноктију. Простор тамнице испуњен је том косом, слабошћу јунака који не може да се навикне ни на дневно светло, мраком који је сишао до јунака, *Поцрнио као камен сињи*. Градација слабости-снаге направљена је у данима опоравка, помоћу слике суве дреновине, која постоји и међу пословицама. Из тамнице до бојишта, Марко ће испуњавати и простор крчме, а на двобоју, двојица јунака магични простор бојишта, на коме се отвара и просторна димензија вертикале, када вила проговара из облака. Та вертикала је још више подвучена, када Муса гледа ка облаку, а Марко га распори, опет увис, од *учкура до грла бјела*, замахом навише ножа из потаје.

Занимљив је и начин на који је, када је простор у питању, Муса омеђио територију око Стамбола и приморја, да нико не може проћи:

*Позатвара скеле око мора,
И друмове околом приморја,
(Вук, II 67, 19, 20)*

*У приморју кулу начинио,
Око куле гвоздене ченгеле,
(Вук, II 67, 24, 25)*

Могуће да су „затворене скеле“ и гвоздене ченгеле²⁹⁹ на које Муса веша хоће, далека успомена на неку старију песму сличног садржаја, у којој је постојало сведочанство очевица о затварању Цариградске главне луке и бродоградилшта, Златног рога, помоћу ланаца. Овај начин спречавања уласка и изласка бродова био је толико ефикасан, да је и приликом пада Цариграда, 1453, он освојен с копна, продором код зидина близу Патријаршије, док с мора османска флота није успела да продре. Та затвореност Стамбола је јако место просторног доживљаја ове песме, чак и у овоме виду, у коме су се изгубили описи затварања, јер су певачи наше традиције у унутрашњости Балкана људи планине, а мање мора, које ни у ускочким песмама није присутно као што је то у Одисеји, где је јасно да је то епика лађара и морнара³⁰⁰.

Пут Марков до Мусе након опоравка иде кроз Качаничку клисуру, врло прецизно, с обзиром да Тешан ове крајеве није познавао.

Ова је песма поменута претходно у раду, поводом могућности да су неки од певача били вишејезични, и да би њен садржај могао одговорати различитој публици (муслиманској и хришћанској, српској и албанској). Још је Чајкановић писао о односу српске и албанске јуначке песме.³⁰¹ Додајмо овоме још аргумената: Кучи, племе јако, племе на граници између Црне Горе и Северне Албаније, мултиконфесионално је – Куча има и православних и муслимана, етнички се осећају и као Црногорци, и као Срби, и као Албанци. Јован Ерделјановић, говорећи

²⁹⁹ *Ченгеле*, турцизам персијског порекла, *ченгел*, *ченђеле*, у значењу *гвоздена кука*.

Абдулах Шкаљић: *Турцизми у српскохрватском језику*. Свјетлост, Сарајево 1966, цитирано из упоредне таблице турцизама, Асим Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Вук Караџић, Београд 1987, стр. 199.

³⁰⁰ Икона која представља опсаду Цариграда и затварање луке ланцима датира из деценије иза пада овог града изложена је у Богородичиној цркви, Музеју икона Онурфи у Берату, Албанија.

³⁰¹ Веселин Чајкановић: *Мотиви прве арнаутске песме о боју на Косову*, у: *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*. Београд, 1994, стр. 211.

о Кучима³⁰², спомиње да је код Куча често да жена не зна српски, тако да муж говори албански у кући, из практичних разлога, те је логично очекивати, да из таквих једноплеменских бракова, али мултилингвистичких, настају људи који могу разумети стварати и репродуковати је на оба језика, племенском и матерњем.

Географски је песма врло подвојена – радња почиње код Стамбола, да би се после круга, боја код Качаника, опет завршила у Стамболу. Марков одлазак у унутрашњост, плаћеничким послом, одлазак је и у пределе фантастике, иако је локација боја географски недвосмислена. У Качанику Марко среће и демонског Мусу, и вилу на облаку. Колико је тешко место двобоја, битке, речено је и у стиху 251, *Једва се ископао Марко*, испод леша тросрцог Мусе и гује у њему.

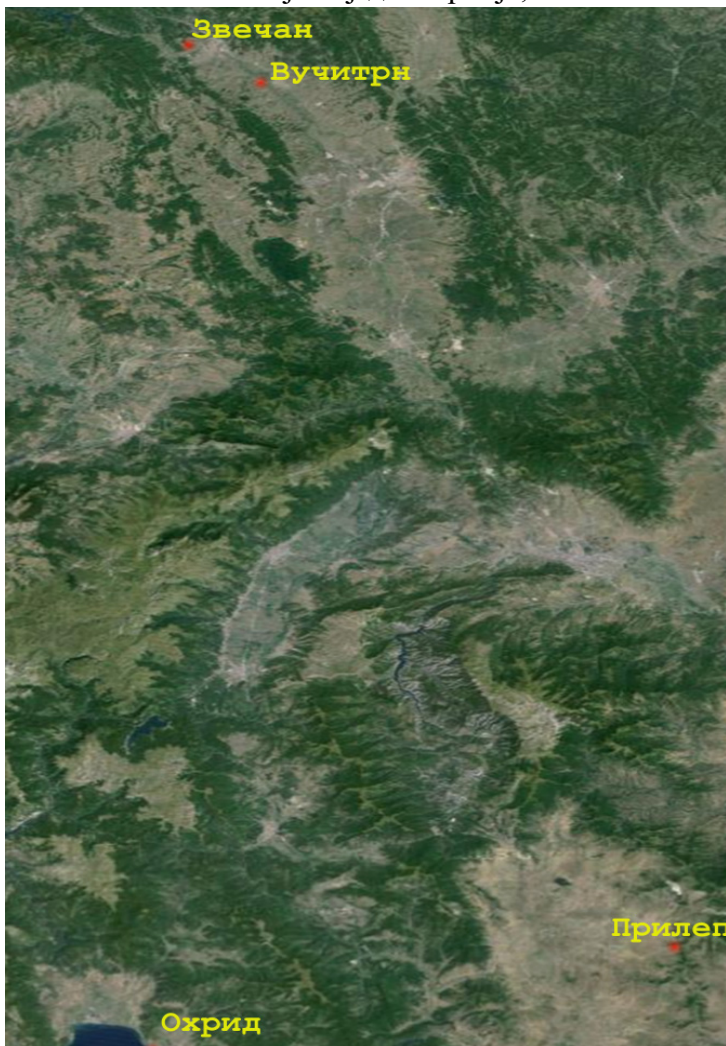
Простори су поређани и један у другом, сходно честој митолошкој схеми: простор тамнице с Марком у простору двора у Стамболу, окружен Мусином опсадом, затвореним скелама. Мањи простори садрже гују, три срца, што чини Мусу јунака, и још мањи, зобница, његову главу.

³⁰² *Кучи сами веле, да су арбанашким особним именим аи понеким месним називима највише узрок арбанашке невесте. Ово је заиста тако, јер су Арбанашкиње, које би се удале за Србе, долазиле у српску кућу не знајући ни речи српски, док су Срби већином знали понешто арбанашки и ради олакшице разговарали са својим женама арбанашки.*
Јован Ердељановић: *Кучи, Братоножићи, Питери*. Насеља српских земаља, Српски етнографски зборник књ.8, Београд 1907. стр. 265

10. Марко Краљевић и Ђемо брђанин

Прилеп, Охрид, Вучитрн, Звечан, Јањина планина

Већ на први поглед, списак споменутих топонима у овој песми даје утисак кохерентности и познавања јужних територија на којима се певало о Марку Краљевићу. Као што смо раније видели, Младеновић је управо због Тешановог смештања Прилепа на Косово у песми *Марко Краљевић и Арапин* закључио да Тешан слабо познаје тај део Србије, али га оваква логичност географске карте на

којој се налазе градови демантује, било да „познавање“ приписујемо казивачу лично или је то знање својствено песми која се преносила са певача на певача. У песми је Прилеп, као и у другим Тешановим, и даље везан искључиво за Марка, а може бити да ствари исто стоје са Вучитрном, присутним у његовој *Женидби Душановој*. У њему су столовали Војиновићи, па потом Бранковићи, тује Ђорђе Бранковић склопио мир са Венецијом 1426. године.³⁰³ Турци су га заузели 1455, и држали га до 1912. Да је

Сл. 26. Приказ топонима Марко Краљевић и Ђемо брђанин Тешан имао у виду нешто што је

³⁰³ Као што се види из овог уговора, Латини нису били далеко од Косова.

видео својим очима, вероватно би пре као вашар и пазарно место памтио оближњу Митровицу. Било би добро имати на уму да је Стара Херцеговина добро повезана старим караванским путем Дубровник - Гацко – Фоча – Сјеница и даље преко Рашке области са Косовом, Метохијом, и преко Полога са Охридом. Крајем осамнаестог века, у доба Тешанове младости и бављења трговачким занатом, већ су ти путеви били мање прометни, трговина у кризи, и мања је вероватноћа да је он туда ишао. Међутим, старија генерација трговаца од које је Тешан могао да учи песме морала је добро познавати тај пут, као и руту која приморјем преко Скадра и Љеша долином Дрима узводно иде до Косова и Македоније. Интересантно је да је Тешан знао, или је садржај старије песме сачувао тај детаљ, да је важна роба са Охрида риба, охридска пастрмка³⁰⁴. Звечан је имао изузетно бурну историју и пре турских освајања, прелазећи из руке у руку великаша, а и у времену Стефана Лазаревића, када га освајају османлије па га он потом опет задобија. Касније губи значај и улази у састав Зворничког санцака и Босанског пашалука.³⁰⁵ Присутан је у народним песмама чешће од Охрида, ређе од Вучитрна. У Ђемовом бирању места на коме ће обесити Марка, што је и занимљиво као понижавајућа казна – обично јунак јунаку одсече главу – они пролазе „кроз некакву Јањину планину“ (Вук, II, 68, 122). „Некаква“ би требало да значи да ни сам казивач није сигуран где би се она могла налазити. У Јањини планини живи крчмарица Јања, полудемонско биће, које може јунака опити вином (*Меће у њег’ биље свакојако*, 166). Она помаже Марку као што му у другим песмама помажу виле, и биће да је и планина иста таква, фантастична. Једино познато име Јањина односи се на хидроним, десна притока Дрине, пет километара низводно од Горажда.

У певачевом уху може бити још присутнији по паши и злу познат град Јањина, који око себе нема никакве планине ни приближно сличног назива. Чаробница крчмарица од сужња прави господара а од господара сужња. И географски се пут одмотава на супротну страну, као да се симетрично гради пут уназад. Марко са везаним Ђемом пролази опет истим градовима, Вучитрном, Звечаном, Охридом, не узимајући ништа од људи у тим градовима, да би на крају обесио Ђема.

Лексикон градова и тргова срењовековних српских земаља, (група аутора, редактор Сениша Мишић), чланак Р. Радића, *Лешак*, Завод за уџбенике, Посебна издања, Београд 2010, стр. 79.

³⁰⁴ Охрид се врло ретко појављује у народним песмама, и као језеро, и као град, још само у песми *Милош Стојичевић и Мехо Оругић*, Вук, IV, 32, 23, *Цинцар Јанко од Орида града*.

³⁰⁵ *Лексикон градова и тргова срењовековних српских земаља*, (група аутора, редактор Сениша Мишић), чланак С. Мишић, *Звечан*, Завод за уџбенике, Посебна издања, Београд 2010, стр. 113.

Сл. 27. Река Јањина (подвучено црвеном бојом), Совјетска генералштабна топографска карта, 1:100 000, детаљ

Иако географија ове песме није потпуно убедљива, зато што су топоними у њој у већој мери својствени постојбини јунака него стварним местима за трговину, као и присуству фантастичне планине, Косово и Македонија су у њој оцртани на кохерентан начин. Може бити да је Тешан ипак боље познавао географију југа него што изгледа, или су песме које је баштинио очувале релативно прецизно те географске податке.

11. Женидба Ђурађа Смедеревца

Смедерево, Дубровник

Садржај ове песме је врло линеаран – путовање од Смедерева до Дубровника се предузима два пута. Први пут Ђурађ иде да уговори свадбу, и враћа се брижан у Смедерево. Други пут поворка најбољих српских јунака свих времена иде по девојку – од оних из времена пре Косовске битке, као што је Марко, до Новака, само сто година старијег од Тешана. Оба пута се не спомиње нити један географски детаљ на том дугом путу. Приказ Дубровника је сличан као и у приказу Леђана у *Женидби Душановој*, латински град с кулом и пољем испред, а и име краља је исто, Мијаило. Марко подвлачи тешкоће уласка и изласка из Дубровника:

Ваља проћи, моја браћо драга!

„Седамдесет и седам капија,

„Док се дође под бијелу кулу, (Вук, II 79, 154, 156)

Ткање је мање сложено, радња крајње поједностављена у односу на *Женидбу Душанову*, а сиромашна географија је логичан одраз једноставније структуре.

12. Женидба Поповић Стојана

Млеци, планина

Говорећи о песмама које имају за мотив женидбу, Владан Недић вели³⁰⁶: *већина песама – много више но што би се закључило из њихових наслова – има као главни мотив женидбу и љубав, а то бисмо најпре објаснили као израз хајдукове жудње за женом и за огњиштем.*

Посматрајући три песме које за мотив имају женидбу, *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*, *Марко Краљевић и Бемо брђанин*, и на крају, *Женидбу Поповић Стојана*, закључујемо, противно Недићевом мишљењу, да разлог толиког мноштва песама са

³⁰⁶ Владан Недић, *Вукови певачи*, поглавље *Тешан Подруговић*, Рад, Београд 1990, стр.22.

тим мотивом није „жудња за женом“, већ омиљеност таквих песама код публике. Оне готово представљају поджанр јуначких песама – за разлику од оних које су везане за Косово, и у којима певач не може да мења трагични исход, песме са мотивом женидбе јунака једине пружају могућност да ако то певач жели, јунак има потпуно осигурану победу. *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* свакако немају такав крај, али су у мањини. Оне многобројније, у којима јунак побеђује, заобишавши све препреке, готово да су поджанр – са врло сличним линијама радње – прошња, одлазак младожење који је испросио девојку, повратак његов или заточника, невероватни захтеви и препреке, и, не увек, последња препрека у виду Балачка војводе, цина Латинина, и сл. Песме са мотивом женидбе имају више степени сложености, и у таквој би класификацији *Женидба Поповић Стојана* могла бити класификована као најједноставнија по структури. Логично је да је таква врста песама, са женидбом као мотивом, јунаком који увек побеђује, могла бити увек добродошла код логорских ватри или у хановима. О томе говори њихова бројност, не само код Тешана, него уопште у корпусу сакупљених песама. То има своје директне последице и на географију: она је крајње поједностављена, као и сама радња. Са тог становишта гледајући, *Женидба Поповић Стојана* организована је око два просторна пола. Један су Млеци, и њему није противстављено место из кога Стојан Поповић полази, чак није ни речју споменуто. Други пол је планина, и јасно је да она излази из сфере реалног света:

*Примише се брду на планину.
Кад изишли брду на планину,
Сједи јунак крај друма широка* (Вук, II 87, 111- 114)

Што се Млетака тиче, врло овлаш описаних, тај опис ипак садржи и један врло занимљив и пластичан детаљ Венеције:

У Латинском Млетку плетеноме (Вук, II 87, 22)

Венеција јесте град саграђен на дрвеним пилонима, око којих јесте оплетена структура која носи тргове и зграде. Далмација и унутрашњост Балкана и јесу места са којих је довожено дрво за потребе Венеције и даљи извоз³⁰⁷.

³⁰⁷ Ј. Тадић, *Венеција и Далмација у средњем веку*, Југославенски историски часопис 3-4, Загреб, 1968, стр. 5-17

13. Женидба Ивана Ришњанина

Нови, Озин, Рисан, Добој

На карти су сва споменута места у песми близу један другог, па и предпостављено место Озина, осим, Добоја али је он део лажног идентитета јунака прерушеног у добојског диздара. Још једна од песама са једноставном структуром у низу оних са мотивом женидбе код Тешана Подруговића. Мотив сукоба око невесте је присутан, али он има и конфесионалну димензију – вероватно да је песма певана само хришћанској публици. Као и у већини песама са мотивом женидбе, присутан је град који није реално постојећи, Озин, а Вук у Рјечнику³⁰⁸ управо и наводи пример из ове песме:

Књигу гледа од Озина краљу, (Вук, II 34, 11)

Нови је под османлијама од средине шеснаестог до краја седамнаестог века, и разумљиво је да га народне песме виде као град који припада Турцима. У великом броју песама са мотивом женидбе, једна од препрека је фантастично биће. Овде ту улогу игра раскршће, место на коме се традиционално окупљају натприродне силе, углавном доњоземци. Јунаци се договарају да нападну сватовску колону управо на раскршћу:

Док будемо друму на раскриће;

Кад будемо друму на раскрићу

„Ја ћу пустит’ коња Ластавницу, (Вук, II 34, 236-238)

Иако је млада препрошена, претпоставља се да је сватовска колона под заштитом виших сила, и да ће та заштита бити најслабија управо на месту на коме су силе доњег света најјаче, раскршћу. Тако основна композициона схема остаје иста, и овде је тако замењена планина из *Женидбе Поповић Стојана*. Поред близине три споменута места, која је подвучена чињеницом да јунаци у једном дану стижу из града у град,

Па окрену Рисну на крајину.

По вечери у Рисно је дош’о (Вук, II 34, 69-70)

ради се и о приобаљу које представља излаз Херцеговине на Јадранско море.

14. Женидба Ива Голотрба

Јањок, Огорјелица, Удбиња, Барат, Ниш, Шибеник

У Вуковом Рјечнику³⁰⁹ прва два стиха ове песме илустрација су за одредницу *Јањок*, Вук ставља и знак питања поред објашњења да би то могла бити Анкона. За Тешана је то град фантастичан. што не обавезује казивача да поштује историјске догађаје, као и у великом броју песама са мотивом женидбе. И лексикон *Епски градови* за Јањок вели „неизвесна убикација“³¹⁰.

Песма *Женидба Ива Голотрба* има неколико особина специфичних за свог казивача. Прво што привлачи пажњу је верни опис преласка из велике немаштине у богатство, што у потпуности одговара Вуковом већ споменутом опису:

На њему је чудно одијело:

Кроз чакшире пропала кољена,

Кроз рукаве пропали лактови,

Кроз капу му перчин пропадноу;

А на њему ни кошуље нема; (Вук, III 18, 6-10)

Затим је Тешан, како кажу његови другови, чувен као хајдук у Босни, и „сав у злату“³¹¹:

А на плећи танану кошуљу,

До појаса од чистога злата,

Од појаса од бијеле свиле; (Вук, III 18, 52-54)

Опис раскоши одежде, оружја, коњске опреме, сјаја и злата заузима укупно целих тридесет стихова. То је Тешанова уметност контраста.

Следи стандардни опис околине града:

Оде право пољем Јањочкијем;

Привати се Јањочкога луга,

³⁰⁸ Вук Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1818, стр. 502.

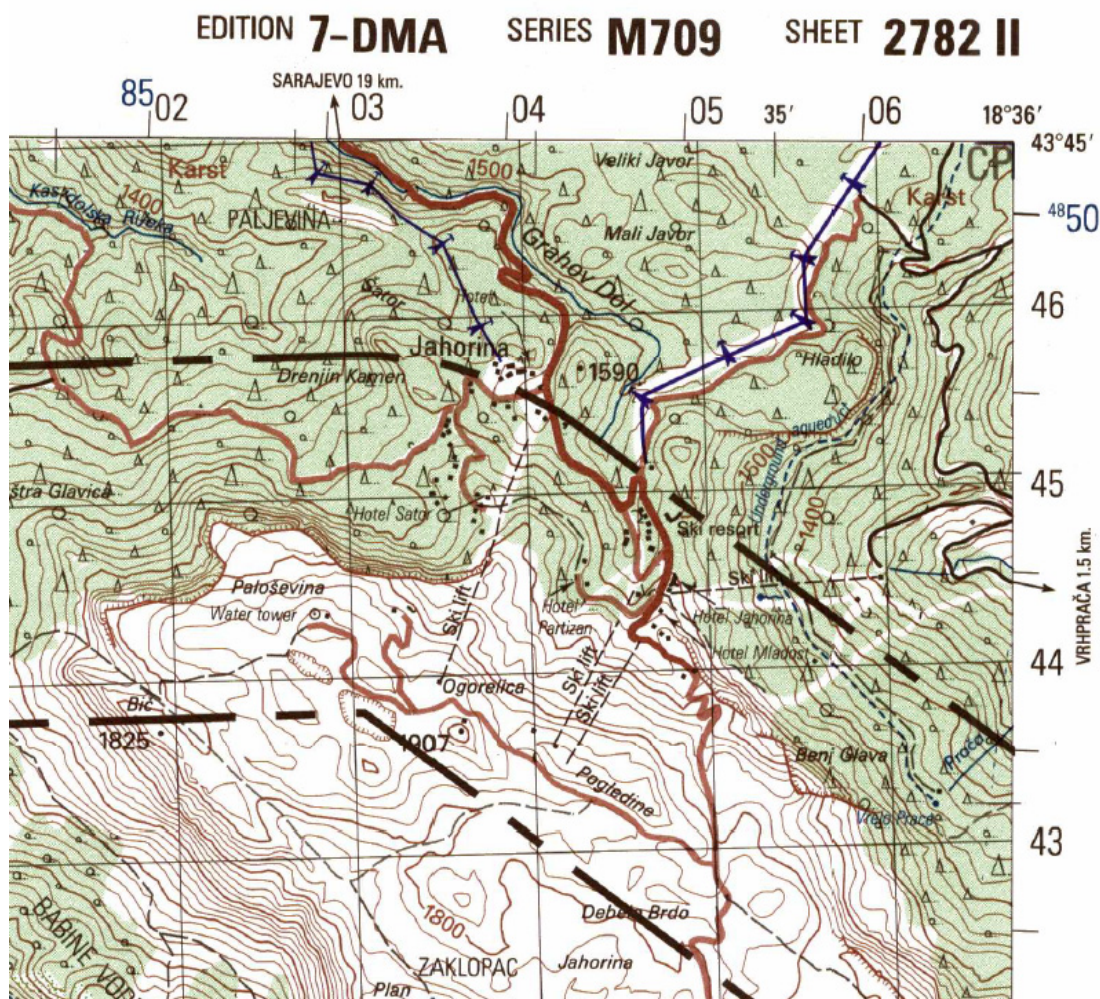
³⁰⁹ Вук Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1818, стр. 278.

³¹⁰ Мирјана Детелић: *Епски градови* : лексикон САНУ, Балканолошки институт, Београд 2007, стр. 73.

³¹¹ *Вукова претиска*, књ 1, Београд 1907, стр. 57, цитирано из: Владан Неђић, *Вукови певачи*, Рад, Београд 1990, стр. 18.

А од луга у Огорјелицу, (Вук, III 18, 84-86)

Огорјелица је већ реални топоним, и то са територије по којој се Тешан кретао. Романија и Јахорина су планине које се простиру правцем северозапад-југоисток, додирују се, но треба узети у обзир да Романија не означава само планину, већ и шире подручје на чијем је југу Јахорина, а истоку Гласинац. Огорјелица је један од врхова планине Јахорине, и њен део:

Сл. 28. Огорјелица, на карти Огорелица, на 44 ° географске ширине. Црна испрекидана линија је ентитетска граница између Републике Српске и Федерације БиХ.

Топографска карта Министарства одбране САД из 1994, секција WGS 84 Трново, издање Defense Mapping Agency, 1:50 000.

Удбина је уобичајено средиште османске власти у свести певача Крајишника,

А у зору паде под Удбињу, (Вук, III 18, 88)

и ту се главни лик песме лажно представља као Мујо од Барата града, што је такође често у нашој епици:

„Ја сам јунак од Барата града,

„Ја сам диздар у Берату граду,

„Ја сам главом од Барата Мујо.”(Вук, III 18, 117- 119)

Банашевићево мишљење да је Барат у нашој епици измишљено место³¹² никако не може да буде уверљиво, из три разлога. Први јесте да је Берат у зони постојања јужнословенске епике, како са севера од Охрида и Косова, тако и југо-западно према Љешу и Скадру. Други је да су бугарски и српски краљеви итекако присутни у Берату, пре доласка Турака, и да је могао постојати и корпус епских песама из тог времена и са тог места, тамо где је било бугарских и српских великаша и војника, а и словенског становништва³¹³. Треће, Берат је и у турско време био настањен хришћанима и био јак црквени центар, како за Словене, тако и за Цинцаре, Аромуне, који су се касније повлачили на север³¹⁴, а и данас су у великој мери присутни у Берату. Дакле, Берат је равноправан са другим албанским епским градом јужнословенске епике, Скадром. Када лажни Мујо иде путем, стиже до раскрснице, и сви градови који су ту споменути, реални су. Позиција са које постоје путеви за споменуте градове могла би бити негде у Рашкој, Новом Пазару, Сјеници.

Кад изиђе брду на планину.

³¹² Никола Банашевић, Објашњења и коментари у: В.С.Караџић, *Српске народне пјесме, књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена*, Просвета, Београд 1954, стр. 575-696, преузето из М. Детелић, *Епски градови*, САНУ, Балканолошки институт, Београд 2007.

³¹³ ...У другој половини XI и током XII века учвршћује се у просторима данашње Албаније и српска власт. Зна се да је Бодин (1081 -1100) имао резиденцију у Скадру. После 1180. године Скадар, Антивари, Далцино и нека друга насеља заузео је Немања. У састав српске средњовековне државе ушла је и област Палатум-Пилот, планински део који се простира између Скадра и Призрена.[18] Срби су господарили северозападним деловима данашње Албаније и у време Анжуја, а за време Душанове владавине (1331-1355), Македонија, Албанија, Епир и Тесалија чинили су саставни део Србије. Северозападни делови данашњег арбанашког простора припадали су Балишићима, после 1360. године, а у XV веку и деспот Стефан Лазаревић поседује данашњи северно-арбанашки део .

...Простори данашње Албаније, као што се види, били су од VII века наовамо прекривени густом мрежом словенских насеља. Најгушћа насеља су била у северо-западном делу, у Скадарском крају, а затим у средњим и јужним областима у басену Девола и Војуше.

Петар Влаховић, *Словенско становништво у Албанији у светлу етнологије* Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991. стр. 221-229

³¹⁴ Од 15 епископија на простору данашње Албаније Словени су држали четири: Градец (касније Белград=Берат), Главиницу (Бали), Церник (Брег=Врег) и Хунавицу.

Богумил Храбак, *Ширење арбанашких сточара по равницама и словенски ратари средњовековне Албаније* Становништво словенског поријекла у Албанији: Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991. стр. 85-130.

*Бе имају друма три-четири:
Који Нишу, који Шибенику,
Који иде Барату Турскоме, (Вук, III 18, 158- 161)*

Међутим, када јунак отету невесту води планинским путевима, није он једини који их познаје:

*„Ој чујеш ли, од Барата Мујо!
„Ја сам чула од баба мојега,
„Како стоје друми на планини,
„Ти нијеси друма погодио,
„Ти не идеш Барату Турскоме,
„Већ Јањоку граду каурскоме.” (Вук, III 18, 163- 168)*

Као што је Тешан мајстор за трансформацију сиромашног јунака у богатог, преоблачећи Грују у беговско одело, тако ће и Иво, са именом типичним за *голе синове*, српске сан-килоте Првог устанка, Голотрба, доживети исту такву промену. Тешаново мајсторство у ткању се не зауставља ту. Он ће се још једном поиграти парадоксом. Иво, лажни Мујо, среће правог Мују, постаје изврнути лик у огледалу, и један не сме остати жив. Ту је врхунац суспенса, јунак пада под коња, замало да страда, али срећни завршетак је ту, након мајсторског поступка замене идентитета који се може поредити са Бомаршеовим *imbroglio*.

15. Женидба Стојана Јанковића

Удбиња, Кунар планина, Латинско приморје, Котари, Огорјелица

Конфигурација терена на коме се одвија радња ове песме организована је на начин који смо сретали и у другим песмама са мотивом женидбе. Удбина је место од ког се полази,

Удбињска се отворише врата (Вук, III 21, 2)

да би се Мустај бег из Кунар планине вратио са пленом, заробљеним Јанковић-Стојаном. Његова је опрема тако раскошна, да заузима целих тридесет стихова. Заробљен, Стојан говори о месту из ког потиче:

Јеси л' чуо Латинско приморје,

„Код приморја ришћанске Котаре

„И у њима Јанковић-Стојана (Вук, III 21, 79-81)

Котари овде нису изричито узети као град, што се касније појављује са епитетом „бели“. Кула Јанковић Стојана се налазила у Исламу Грчком. Котари чине географску целину која се простире од Буковице, Бенковца и Новиградског мора на северу до приобалног појаса од Задра до Скрадина (ушћа Крке) на југу као и залеђа Задра на западу до залеђа Скрадина на истоку.

Између два стварно постојећа топонима, Котара и Удбине, препрека је фантастична планина, често настањена вилама, циновима, злим дусима. У овој песми је та зачарана планина Куноор-планина, а натприродне силе су присутне као претећа опасност која долази, када Стојан буде бежао са отетом невестом:

Ал' се прамен запођеде таме (Вук, III 21, 288)

Од јаких места у другим варијантама Женидбе Јанковић Стојана, у Тешановој нема препознавања јунака по белгу на руци. Тај ефекат је у његовој песми замењен вађењем јунака из дубина тамнице. Тамница је дубока као каква провалија, ендезет износи 0,6 метара, тако да је наш јунак на двеста метара дубине:

А Стојана спушти у тавницу

У дубину триста ендезета, (Вук, III 21, 119, 120)

Поступак вађења јунака из тамнице је постепен, као да се рађа из земље, и ту имамо мотив: женске радозналости која је нагони да га извуче, прво до пола, на његову молбу:

„Пустите мене на чекрк узицу,
„Извучи ме до пола тавнице,
„Па ћу тебе онда казивати.” (Вук, III 21, 141- 143)

Затим опет иду, као и Иво Голотрб, Огорјелицом, Јахоринском, очигледно Тешеновим топонимом-подштапалицом, згодним да се стигне на фантастичну планину. У стиховима који говоре о том бегу, Котари добијају прецизнију одредницу која одговара реалности, *поље Котарско*:

*Окренуше пољем широкијем,
Примише се у Огорјелицу,
Од ње право у Кунор планину,
Из Кунора у поље Котарско.* (Вук, III 21, 241- 244)ћ

Огорјелица се спомиње четири пута у нашој епици. Два пута у песмама за које нам је Вук рекао да су Тешанове, *Женидба Ива Голотрба*, и *Женидба Стојана Јанковића*. Трећа је Милутиновићева, *Рајко (стаде вриска на Огорјелицу*, СМ,112 ,100)³¹⁵. Четврта је *Цмиљанић Илија и Мустај-бег лички* (Вук, VI, 51)

*С њима крену уз Папуч-планину,
Док изиђе на Огорјелицу,* (Вук, VI, 51, 4-5)

Папуч-планина је овде очигледно фантастични ороним, а Огорјелица могућ траг о Тешановом казивању, као и сцена у којој се два љута непријатеља, обојица рањени, братиме. Многобројна су места на којима Тешан казује о страху јунака, чак и Марковом, тако да се овај детаљ слаже с тим местима.

³¹⁵ Изворност песама из *Пјеваније* носи сенку сумње, в. Војислав М. Јовановић *О лажној народној поезији*, Књижевна историја, 29, Београд 1997, 102, стр. 193-240.

16. Поп Црногорац и Вук Копривица

Цетиње, Бањани, Чево

Вук цитира стихове из песме *Поп Црногорац и Вук Копривица* (Вук, IV) у чланку Чево, у свом Рјечнику:

*Тридест Вуче одсијече глава,
Па побјеже преко горе Црне;
Кад се прими Чева каменога,
У Чеву га чета дочекала, (195-162)*

Опеван је покушај попа Црногорца да намами Вука Копривицу позивом да буде кум, и да се због крвне освете убије. У песми је грех преваре кума већи од греха да убиства попа у цркви. Са становишта певача и његове публике то је праведна казна за злоупотребу кумства у мамљењу непријатеља у клопку:

*СТИЖЕ њега Копривица Вуче
Оштрим мачем по свилену пасу,
Паде попе у бијелој цркви. (стихови 148-149)*

Овде је Свети Јован, заштитник кумства, изричито споменут као заштитник од зрна које се заустављају у токама, и бива јачи од институције светог храма. Од Чева Вук Копривица иде к Бањанима, на граници Херцеговине, још дубље у планине, описавши круг у песми: од свог племена Бањана служећи кумовску дужност ма и по опасност да се погине, до срећног повратка. Он је у песми показао и солидарност према свом племену. Јер, боље је да он један погине, него да доведе у опасност многобројну браћу и њихове породице. Чево је, као место заседе, место на коме се, ако не у цркви, одлучно показује Божја воља. *Камено Чево* оличење је места заседе, *Цетиње* оличење урбане опасности, а Црква замка, као што је то Леђан за сватове у *Душановој женидби*. Не можемо да у овом надметању Св. Јована, заштитника кумства, и Попа Црногорца, старешине Цркве не видимо надметање старих и нових божанстава. Исто тако, ово место усијане радње, у којој

јунак мирно држи дете на рукама док пуцају у њега, подсећа на двобој Енкидуа и Гилгамеша пред храмом. И у једном и у другом двобоју, надмећу се стара и нова веровања, дух Вука-Енкидуа, и Попа – Иштарине свештенице, Гилгамеша. Али, као што је већ речено поводом *Женидбе Душанове*, балканска јуначка песма овде изгледа архаичнија, јер побеђује старо право и стара вера, а не нова. Побеђује сечиво барут, стари мач нове пушке. Види се не само инерција мачева као главног оружја у јуначким песмама, него и отворена предност коју хајдуци-певачи дају овом тихом оружју, које захтева јунака, а не нишанџију.

Сл. 28. Чево-деталј топографске карте 1:25000 Војно-издавачког завода, секција Рисан 137-1-3

Чудо нерањавања, како у цркви Ружици, тако и на Чеву, психолошки је веома добро засновано, реалистички описано, и види се да је и сам казивач, Тешан, имао искуство борца под непријатељском ватром, о чему имамо барем једно историјско сведочење, оно о заузимању турске фортификације у Мачви.

Чево, стиснуто између Заљуцке куле (902м) и Јелове главе, (1127м) погодно је место за заседу, као што се може видети на топографској карти 1:100 000 Војногеографског завода, секција Никшић (626). Изохипсе показују да је висинска разлика, на релативно краткој удаљености између стена, веома велика, (100 м) и да се ради о правој клисури.

У *Епским градовима* М. Детелић, побрајају се придеви³¹⁶ који иду уз Чево, Кчево, и оно је начешће *мјесто камено, мјесто крајично, мјесто на крајину, крваво гнијездо, крваво на крајину, јуначко, кршовито.*

Вук још на једном месту у Рјечнику цитира ову песму, поводом *Бањана*, које илуструје стихом 14, *Да отите у Бањане равне.* Објашњење којим Вук прати *Бањане* је: *поље између Херцеговине и границе Црне Горе.* У песми *Буна у Херцеговини*, шаље се књига у Бањане, *Седму тише, шаље у Бањане.*

³¹⁶ Мирјана Детелић: *Епски градови* : лексикон САНУ, Балканолошки институт, Београд 2007, стр. 94.

17. Цар Лазар и царица Милица, хетеротопија портрета небеских владара

Косово, Крушевац, Ситница

Кнез Лазар је први и једини српски владар који је погинуо у боју. Последице такве смрти по његово виђење у уметности су трајне, у свим областима. Већ су живописи на његовој задужбини, Раваници, другачији, и што важи за друге владаре у њиховим задужбинама, не важи за Св. Лазара. Историчари уметности примећују да на ктиторским композицијама владари држе владарски крст у уздигнутој руци, на грудима. Насупрот томе, у Раваници су и владар-ктитор и његова породица приказани с дугим, танким крстовима у спуштеним рукама, приљубљеним уз тело³¹⁷.

Као и на живописима Раванице, Лазарева је породица у нашој епици приказана у жалости: царицу Милицу прате сузе, лепет гавранових крила, у Тешаној песми, код Петрановића кошмари који најављују злу коб. Жалост, жртва, плач. Понос што су вера и држава стављени испред сопственог живота. Лик цара Лазара је с оне стране и живописа, и епске песме: он је већ „променио светом“, у дословном значењу тог израза. Остаје царица Милица. У песми *Царица Милица и змај од Јастрепца*, (Вук, II, 43) види се њена одвојеност од мужа – свеца, Лазар не реагује као љубоморни муж на глас о демонском, змајском љубавнику, вест која стиже са годином дана закашњења. Ту је Милица као и у другим песмама,

*Милица је сјетна невесела,
У образу бл'једа и потмула
(Вук, II, 43, стих 4, 5)*

³¹⁷ Радомир Николић: *Када је подигнута и живописана Раваница*. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Саопштења XV, 1983, стр. 47.

иако овде тема није ничим повезана са бојем на Косову и владарским страдањем. У песми *Царица Милица и Владета војвода* (Вук, II, 49), од свега педесет и три стиха, Милица плаче на вест о погибији кнеза:

*Кад то зачу царица Милица,
Проли сузе низ бијело лице,
(Вук, II, 43, стих 22, 23)*

Царица Милица је у песми *Царица Милица и Алај-барјактар Никодин* истовремено и Косовка-девојка, два су лика утиснута један преко другог, у сцени у којој она налази Никодина након битке, и она га узима у наручје:

*Тако т' Бога, Милице госпојо,
Узми мене на бијеле руке,
Изнеси ме на то поље равно,
Да погледим по пољу Косову,
Јер су мени ноге одсечене
И обадва до лаката руке!"(САНУ, II, 32, стихови 31-36)³¹⁸*

Када се топографија, географија уклањају и уступају место симболима, затвореним у просторне целине, можемо опет говорити о Фукоовој хетеротопији. У слици јунака без удова у краљичином наручју, имамо три слике; слику Косова, слику краљице, онемоћале као и јунак, и, на крају стару слику унакаженог трупа са сватовског бојишта. Три су просторне хетеротопичне целине у овој песми.

Прва целина је просторна целина која пуца, као што пуца од препуњености напрегнут мех - *и врата се отворе на граду* (стих 24) – отварање врата је изливање садржаја српске државе, отварање града, али и његово уништење, силазак са историјске сцене за следећа три века, све до предаје кључева Београда Обреновићима. Наравно, не може се занемарити постојање деспотовине, периода у коме је захваљујући мудрости Стефана Лазаревића српска државност продужена све до пада Смедерева.

Друга целина јесте приповедање гаврана на Лазаревој кули. *Обадва су цара погинула* (стих 142). Са куле као да се може видети Косово: то је први извештај о

³¹⁸ Занимљиво да се у лику Никодина појављује и *девојка без руку*, овог пута у облику јунака без руку и ногу, а догађај је мотивисан не сватовском борбом, већ бојем на Косову.

исходу битке. Након гаврана, и слуга Милутин описује догађаје. Милица набраја јунаке, као што се набрајају и у Илијади, а Милутин за свакога каже шта је било. У том приповедању, жижа је на Косову, и то је трећа целина. Косово је хетеротопија, у најчистијем значењу Фукоове дефиниције, место посебно, место које не личи нити на једно друго. Оно је и олтар, и бојно поље, и губилиште, и место издаје. Иако у граду, на кули, и Милица је тамо. Лазар и Југовићи, сви јунаци, па и слуга Голубан коме је наређено да остане, као месечари у сну, сви они иду ка Косову. Хидроним Ситница везан је за Милоша, који је погубио цара.

18. Женидба Тодора Јакшића, фантастични предео виђен кроз срмали дурбин

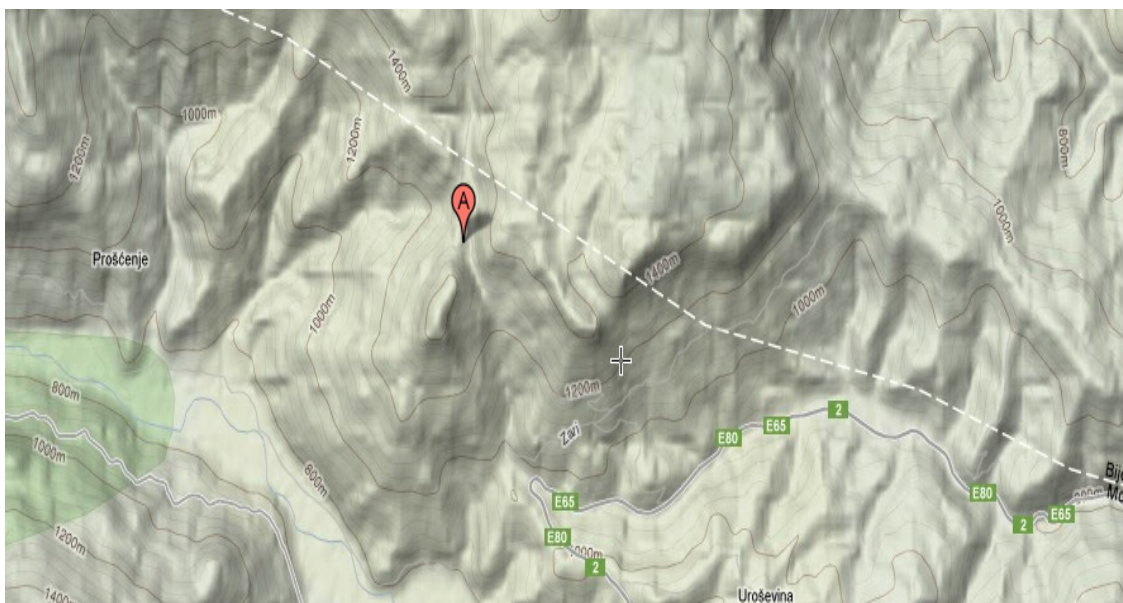
Бијоград, Звијезда, Голеш, Трутина, Винош

Почетак песме је попут драме, након дизања завесе: *а за њиме нигде никог нема*, у другом стиху, сами су краљ, Тодор, краљица, на простору који на почетку није дефинисан, осим што је *испод куле*, и што се из титуле краља, *будимског*, може закључити да се ради о Будиму. Такмац Тодора Бијограђанина је Иван од Звијезде. Док је Београд реалистички дочаран црквом Ружицом и кулом Небојшом (Ружица може бити свака црква, али кула је по злу била позната Тешану хајдуку), као и пут до Будима који води преко Дунава, Звијезда град као да је близак Леђану.

Када је река Трутина у питању, ствари постају занимљиве, ако обратимо пажњу на стих *Од извора опет до понора* (182), а знамо да је понор-кањон на планини Звијезди највећи у Србији (сондиран до 150 метара осамдесетих година прошлог века, истражен до краја тек 2010³¹⁹, неки га сматрају и „вертикалним кањоном“). Географија ове песме сувише је фантастична да би смо се са сигурношћу могли ухватити за било шта као поуздан податак. Међутим, понор се спомиње свега још једанпут у јуначким песмама, у *Морачани и Колашинци*, стихом *А када су код*

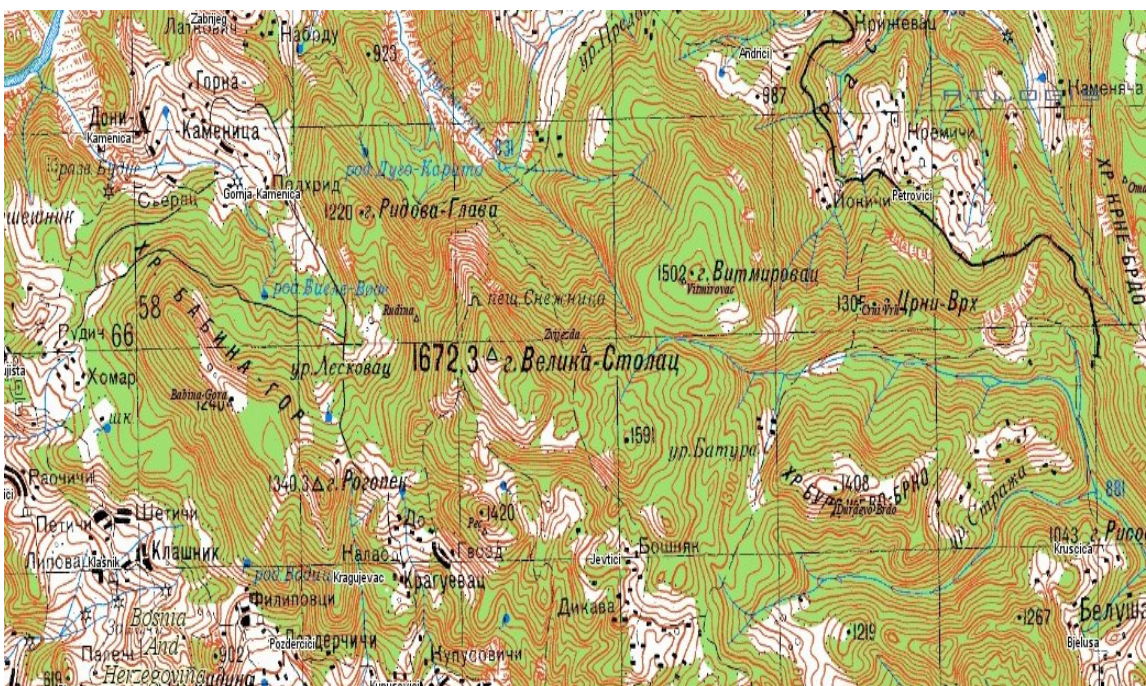
³¹⁹ Кањон Звијезде је у оквиру националног парка Тара, спушта се у Перућачко језеро низ литице на висинској разлици од 500 м, и у себи садржи 40 водопада.
<http://www.wildserbia.com/ekspedicije/>

Понора били (Вук, IV, 53, ту је Понор топоним, стих 178,).³²⁰ У тој песми Понор је село у општини Беране у Црној гори.³²¹

Сл. 29. Словом А обележено је место на коме се налази село Понор. АСМЕ Mapper 2.0, Google Maps

Други велики понор је на планини Звијезди, која је на данашњој граници између Србије и Републике Српске, БиХ.

Сл. 30. планина Звијезда, врх Велики Столац, 1672 м. н.в.
 Деталј Совјетске генералштабне топографске карте 1:100 000

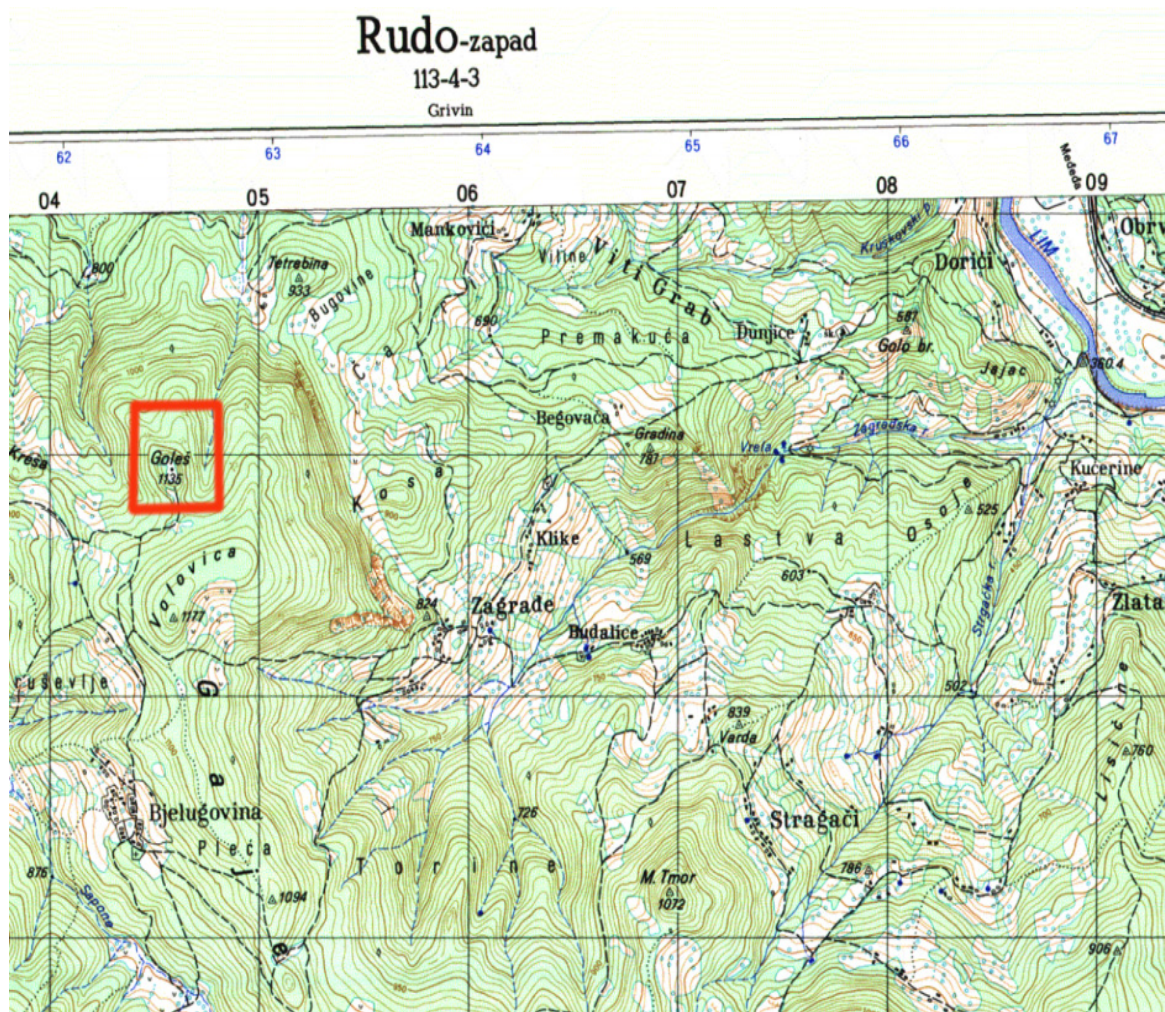
³²⁰ Овде не рачунамо Бећировићеву песму, где се понора римује са мора, 62, стих 171.

Средишњи догађај у песми, врхунац узбуђења није ни свађа између Ивана и Тодора, нити сцена просидбе, већ бега младе везане за коња, који мине кроз бојно поље и зарони у реку као да је звезда падалица. Сцена је таква, изгледа као да је заостатак ритуала који слави женско божанство, моћног и брзог демона. На то упућује и мотив везаних руку, што је чест случај код идола, и онострана природа вранчева, који је виловит. Независно од тога да ли је ово само танка прет поставка – суспенс је још појачан статичношћу главног јунака, који сцену бега везане младе посматра кроз дурбин, да би је најзад угледао на планини Голеш. Ту су две слике – једна бесомучне јурњаве кроз непријатељске редове, јурњаве виловитог вранца, и непомићност Тодора Јакшића, који посматра.

Голеш, Голешница, Голеша чест је топоним, чија је етимологија место голетно, без вегетације. И једно село у Бугарској, близу границе са Србијом, носи то име, док је Голешница село покрај Алексинца. Име Голеш носи место близу Босилеграда, и покрај Травника, и на граници између Србије и Македоније у Пчињи. Планина Голеш, 1019. метара н.в. доминира Приштином, али постоји на Косову и Бањски Голеш, осам километара западно од Косовске Митровице. Претходни Голеша наведени су да би се стекла слика о тешкоћама дефинисања топонима у песми; Голеш из песме у слуху је певача, и вероватно да се ради о оном између Горажда и Чајничка, док се Рудо налази северо-источно. Он се налази сасвим близу караванског пута који је *Тешан описао у песми Ришњанин хаџија и Лимун трговац*. Висок је 1419 метара, и испод њега је клисура реке Сућеске.³²² Он је познатији од оног који је петнаестак километара источно, на ушћу Увца (воде каловите, Вук IV, 62, 124) у Лим, и налази се сасвим близу караванским путевима.

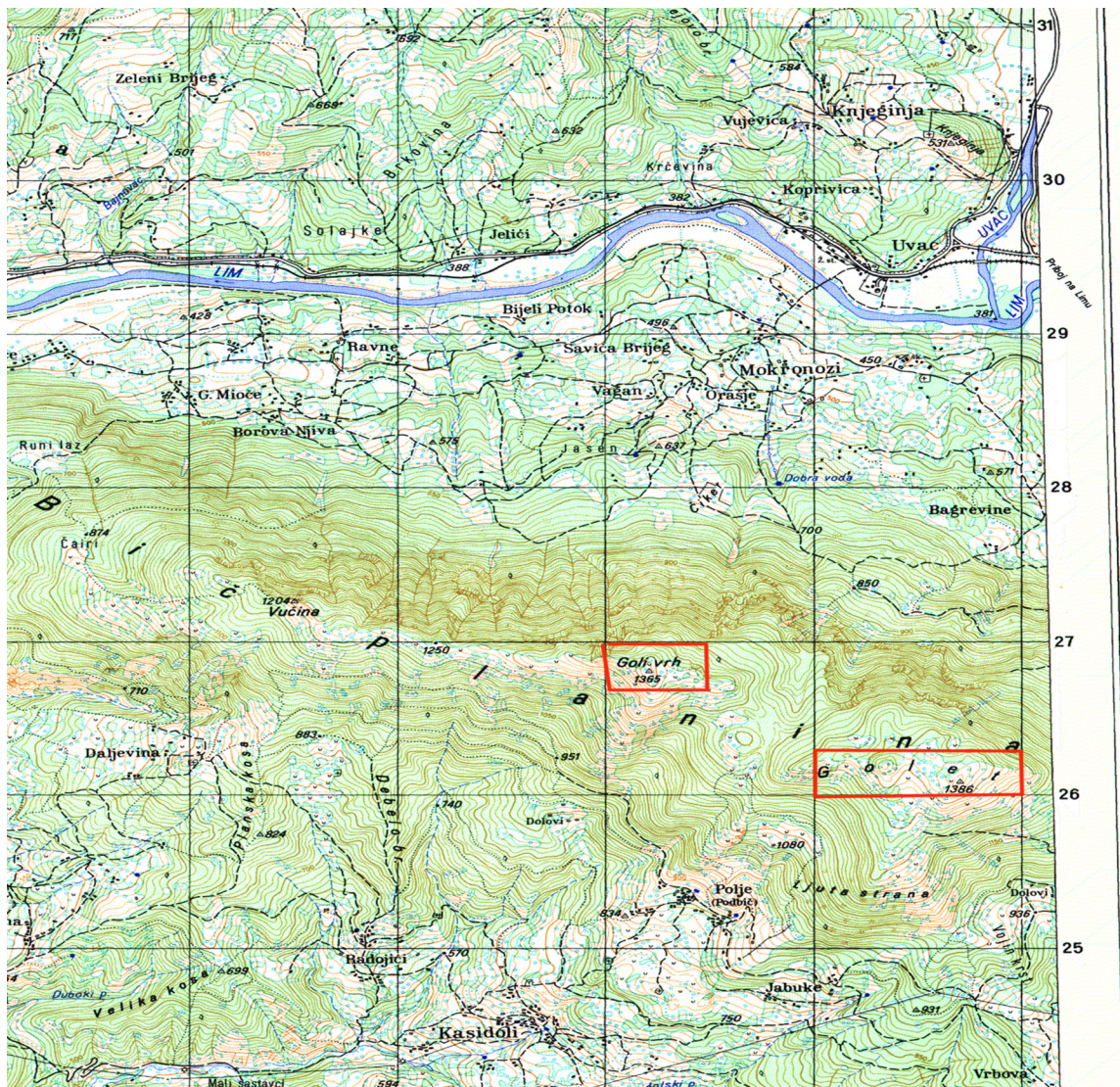
³²¹ 43°00'19"N 19°32'26"E

³²² Пешке је од улаза у клисуру Сућеске до врха Голеша 9 км. Између два овде наведена Голеша налази се село Арбанаси, на обали Лима, који се неколико километара низводно улива у Дрину, која опет у себе прима мало даље реку Прачу. Све су ово добро познати хидроними и топоними из народног песништва.

Сл. 31. Голеш, детаљ карте 1:25 000 Војно-географског института, секција 113-4-3

Тај други Голеш није обележен, и он је пример незаменљивости теренског истраживања: нити се на топографској карти 1:25 000 Војно-издавачког завода, секција Рудо 113-4-4, нити на Совјетској генералштабној може наћи „Голеш“, већ на првој пише „Голет“, и „Голи врх“, а на другој за те две тачке „Голи врх“ и „Бич“. Само онај који је пешке ишао од ушћа Увца у Лим, прешао Лим и кренуо грбеном преко Црнуза, села које гледа на Прибој преко Лима, зна да мештани врх Бич зову Голеш.

Сл. 32. Голет, Голи врх (Голеш), детаљ карте 1:25 000 Војногеографског института, секција 13-4-4

Северо-источно од овог Голеша на Бич-планини, на пет километара, налази се Прибојска голеша, планина од 1082 м.н.в, што само потврђује да је закључивање на основу топонима, оронима, хидронима који су често заступљени широм Балкана, неопрезно.

Када је у питању река *Трутина*, у *Епским хидронимима* Мирјане Детелић³²³ можемо видети да се ова река јавља три пута, у истој песми, Вук, II, 94, и да је у

³²³ Мирјана Детелић: *Епски хидроними*. Посебан отисак из Ономашолошких прилога XIX-XX, Београд 2009, стр. 22, 46, 72.

другим песмама, код Вука, МХ, К.Х, нема. Она се у епском итинереру песме налази између Будима и Голеша, а не асоцира нити на један стварни хидроним, од Будима до побрђа Посавине – нисмо друго ни очекивали, у једној концентрацији фантастичних предела. Тешану су итекако биле познате две велике реке које пресецају низију на том потезу, Сава и Дунав, тако да се чини да је овај избор имена, па и планине Винош, био хотимичан с уметничке тачке гледишта, и да се добро слагао са метеорским бегом везане младе кроз војску и урањање у реку. Додајмо, што можда и неће бити од велике помоћи, да *Trutina* на латинском средњег века означава манастирско правило живљења, регулу, а на оном старијем, вагу.

Тодор два пута хоће да се мири са Иваном, који је осоран и непомирљив попут Марка Краљевића.

Земљу кумим, под тобом која је(Вук II, 94, 343)

Тодор показује и породичну солидарност, млади препоручујући своју браћу, уколико он погине. На Тодоровој страни је Свети Јован, а Чајкановић каже да је то светац који је преузео функције највиших божанстава. Заштитник кумства, он је и узданица хајдука који годинама лутају, да им девојка неће бити препрошена ни због предуга чекања. Тако уз његову помоћ, јунак пролази кроз највеће опасности:

„Богу вала и светом Јовану,

„Кој’ је њима повезао руке!”(Вук II, 94, 374, 375)

Те су руке повезане непријатељу, вишњом вољом, као што су и невести биле повезане руке испод вранца.

19. Женидба Ђурђа Смедеревца

Смедерево, Дубровник

У опису пута сватова, под Марковим вођством, од Смедерева до Дубровника, што је пут врло сличан ономе од Рисна до Митровице (у Срему), упадљиво је потпуно одсуство било каквог детаља о том путу. Сва је приповедачка и песничка снага усресређена на догађаје и опис „лепог“ Дубровника. Он је град – тамница, као што је то и Леђан у *Женидби Душановој*. Исти су чак и јунаци – Михаило, Леђански краљ,, краљује и у Дубровнику. Сватови, сва на броју српска господа, најзнаменитији српски јунаци окупљени за ову прилику у песми, морају проћи седамдесет и седам капија да би са Јерином, која овде није проклета, већ само смерна млада на услузи свом будућем мужу побегли ка Смедереву. Осим последње, градске капије која се „из темеља љуља“ , те се капије не отварају, него разбијају у парампарчад. И у победничком одласку, горски хајдуци немају поверења, него Марко броји сватове, као пастир овце, да би знао да нико није остао, ухваћен у замци. Српски сватова под оружјем пију вино, какво него „мрко“, а не „рујно“, јер су, заробљени у граду, мрки и забринути као и тамни Марко у тамници из песме *Марко Краљевић и Муса кесеџија*. Слика подвлачи у себе затворену просторност града. Краљ дубровачки својом смрћу плаћа за претеране захтеве, и као да је певачу био потребан изговор за покољ унутар зидина. Многобројне су сличности са *Женидбом Душановом*, без мистерије Леђана. Занимљива је и видљива перцепција Дубровника, у који је Тешан ишао трговачким послом, као *латинског* града, а и његових становника.

20. Марко Краљевић познаје очину сабљу, од Косова, на Косово

Марица, Прилип, Косово

Река Марица, грчки Еврос, на турском Мерич, носи рањеног краља Вукашина са Косова. Она тече од планинског масива Родопа, врха Мусале, (2925 м.н.в.) села Марица, од Момине клисуре узевши правац ка истоку. Недалеко је Софија, а и Марков Прилеп и Косово нису близу њеном извору – три стотине километара. Велики градови на Марици су Пазарџик и Пловдив, грчки Филипополис. Близу Једрена уливају се у њу Тунџа и Ардас, а она се улива у Егејско море. Грчки сточари су све до између два светска рата долазили са овцама све до Пирота – тако да на удаљености на Балкану треба гледати из тог угла, узевши у обзир да је све била једно царство. Другим речима, ако и Вукашинова Марица тече са Косова на фантастичан начин, географски гледајући предели и нису тако удаљени. Мустаф – ага опет иде „на војску“, недостојан сабље, нико је не може извадити, до власниковог сина, Марка, и казна је ту, као испуњење девојачке клетве. Сабља је сама препознала свог господара, са „три слова ришћанска“, Цар је у простору сведен на узмицање, до пословичног дувара.

21. Женидба Краљевића Марка

Бугарска, Прилип, Млеци

Ова песма о женидби јунака одступа од уобичајеног модела компоновања радње, јер препреке нису на страни женика, већ невесте. Невеста је та која мора да се избори са распусним кумом и потплаћеним девером.

У географској опозицији Бугарска – Млеци садржана је и опозиција старог балканског, исправног морала, честитости женскиња, и млетачки, неисправан, покварени морал, оличен у дужду. Како ли је могао изгледати карневал у Венецији

словенским трговцима, морнарима, војницима који су пристајали уз венецијанску Обалу Словена, покрај саме дуждеве палате? У осамнаестом веку је чак и за француске појмове понашање људи током тог карневала било преслободно. Гласови о томе су стизали и са оне стране Јадранског мора, зато што је комуникација била врло жива, прекоморска трговина, и она са унутрашњошћу Балкана. Одатле ће бити да потиче хипербола у представљању млетачких дуждева и уопште, Латина као оличење неморала Содоме и Гоморе:

*„Ој не лудуј, моја мила кумо!
„Ја сам до сад девет обљубио,
„Кумо моја! Кума кристенијех,
„А вјенчане двадест и четири; (Вук II, 56, 193- 196)*

У претходним стиховима је представљен дужд као плен жудње:

*Виђе лице дужде од Млетака,
Од муке га глава забољела,
Једва чека, кад ће ноћца доћи. (Вук II, 56, 146 - 148)*

Последњи стихови су код Тешана необични за народног казивача-певача:

Сад су људи свакојаке ћуди (Вук II, 56, 275)

Појам ћуди се појављује у народним песмама у два контекста. Први је у облику питања *Ал' ти није по ћуди ђевојка?* момку који треба да жени девојку, и исто то за сватове *Ал' ти нису по ћуди сватови*. Други је контекст непознатог простора при женидби, изражен у констатацији *Тући људи, не знамо им ћуди*.

Тешанов стих је израз чуђења човека старог кова, чврстих мњења о честитости, под појмом „свакојаког“ овде се подразумева опадање морала. Простор ове песме дакле простор је морала, а не географски.

Још једна варијанта *Женидба Краљевића Марка* у Вуковој збирци VI, 24

(Прибињ, прилепско поље, Стамбол, Буковица, Нови Пазар)

Марков Прилип је у „Босни поноситој“ (стих 281), али се и из његовог путовања види напор да се до мора стигне:

*Далеко је до Прибиња сићи:
"Три неђеље поља широкога,
"Три неђеље луга зеленога
"Три неђеље брда и планина,*

*"Три неђеље морем у бродове,
"Три неђеље док Прибињу сиђем."*(Вук, VI , 24, 55-60)

Он се прво пење на планину, да би се спустио у приморје, и након путовања бродом, пристаје у Прибињ, фантастични град, који изгледа да је далеки глас неког прекоморског реалног града, највероватније с друге стране Јадранског мора. Приморски је и певачев италијанизам, *прогамбати*, у стиху 246, *Но прогамба, сједи поред краља*, када Марко не пристаје да седне у дну софре, већ седа у чело. Марко је у потпуности постао јунак динарски, па се у Босну преселио и његов град. Занимљиво је како певач до у детаље описује путовање кроз поље Прилипа, виђено кроз дурбин мајчиним очима:

*Колико је поља Прилипскога,
Све је поље преиграо зечки,
А лугове прекасао вучки,
А планине претрчао мучки.* (Вук, VI , 24, 140-143)

Од сцена које срећемо и у Тешановим песмама, наћи ћемо овде мајку Роксандину, која се хајдуку-јунуку диви мало више него што то пристаје патријархалном моралу, баш као и була удовица младоме Грујици. Следи сцена невестине лепоте, која је сасвим еротска у стиховима *А трећи се пониско спустио, Те Роксанду по златки куцаше* и *Ко дјевојци гаће раздрјеши* (325, 326 и 336). Еротизам је присутнији у традицији певања муслиманских певача, и овде се види такав утицај. Тешан такве слободе, експлицитне, себи није дозвољавао, иако је имплицитно присутан еротизам у односу Грујице и буле удовице.

Све су то сцене унутарњег простора, којим доминира младина лепота и ничим осенчена величина Маркова – нема овде страха ђувегије, као у *Женидби Душановој*, или *Женидби Ђурђа Смедеревца*. Сцена терања просаца сасвим је хомеровска. Да је је у пропорцији са уводом, путовањем и боравком у Прибињу и епизода повратка назад до Прилепа, скупљања сватова и одласка по младу, цела би песма имала више од хиљаду стихова, уместо садашњих 569. Реалистични географски детаљ је и пролазак кроз гору Буковицу, која је у Вуковом Рјечнику „источни крај Далмације, између Босне, Хрватске, Равнога Котара и Отреса планине“, или „плананина у Херцеговинаи“ и „ријека у Дробњацима“³²⁴.

³²⁴ Буковица је чест топоним, планина близу Имотског, такође и топоним крај Нове Градишке у Хрватској и Ивањице у Србији.

22. Хајка Атлагића и Јован бећар

Хетеротопија неранце, душека

Котари

Ако није лако наћи песму у којој је географија и топонимија потпуно уступила место другим облицима простора, то је *Хајка Атлагића и Јован бећар*. Котари су само типично име за место у које бежи девојка муслиманка. Први простор ове песме је опис њене одеће, који иде од „гаћа шаровитих“, испод колена, где су „вуци и бауци“, па се полако пење горе, са истанчаним смилом за градацију, па и дискретни еротизам, да би завршио на учкуру са кујунцијом.

Сав је земљопис ове скоро лирске песме „под неранцом“:

*Под неранцу бега Атлагића,
„Чекај мене под жутом неранцом.“* (Вук, III 19, 47, 48)

И у душецима:

*Па легоше у меке душеке.
Заспа Јово како јагње лудо,
Ал' ђевојка спавати не може,
Окреће се по меку душеку,* (Вук, III 19, 70-73)

Фуко управо кревет и дете које се на њему игра узима за пример хетеротопије, изоловане капсуле простора, која постаје посебан свет.

Ова љубавна опклада, у којој ће онај ко први прекрши забрану дати ђердан или коња, има све одлике дечје еротизоване игре:

*Пољуби је три-четири пута,
Да тко броји, и више би било.
Па заспаше ђеце оба двоје.* (Вук, III 19, 81-83)

И на крају, пре тираде о томе *како влашче плаховито љуби*, једина географска ознака, без тежине у склопу песме, логични завршетак у ситуацији у којој међуконфесионални љубавни односи не могу бити одрживи:

Па одоше у равне Котаре (Вук, III 19, 112)

Све Кунаре, Куноор-планине

Куноор или Кунар планина, у другом издању Вуковог *Рјечника* облику Куноор додат је и Кунар. Најзападније што нам је познато име Кунара носи брдо између Бања Луке и Прњавора, у селу Вршанима³²⁵. Није означено на топографским картама. Топоним је далеко чешћи на југоистоку територије на којој живе Срби, у граничним подручјима са Албанским живљем, као и на територијама у Албанији на којима су некад живели Словени. У албанско-српском речнику³²⁶ *kunorë-a*, упућује на *kurorë ж.р*, даје се значење круна, венац, што може објаснити учесталост назива. Поред Куноор планине покрај Удбине, Кунора је и гора на средини између Бара и Скадарског језера, и уз саму албанску границу североисточно од Подгорице, и то постоје две, једна са црногорске, друга са албанске стране, мало северније.. Неколико врхова у планинама Албаније носе име Кунора, два код Скадра, један код Кукса и Дебра, и један јужно од Дечана, између Ђаковице и Призрена, на самој граници.³²⁷

Саво Оровић³²⁸ спомиње брдо Кунора управо у контексту измешаности српског и албанског етноса:

више миридитског села Флет, уздиже се брдо Кунора Дардес (Dardhis) и под њим је врело које се зове Крони шкјаут, што значи: Словенско врело.

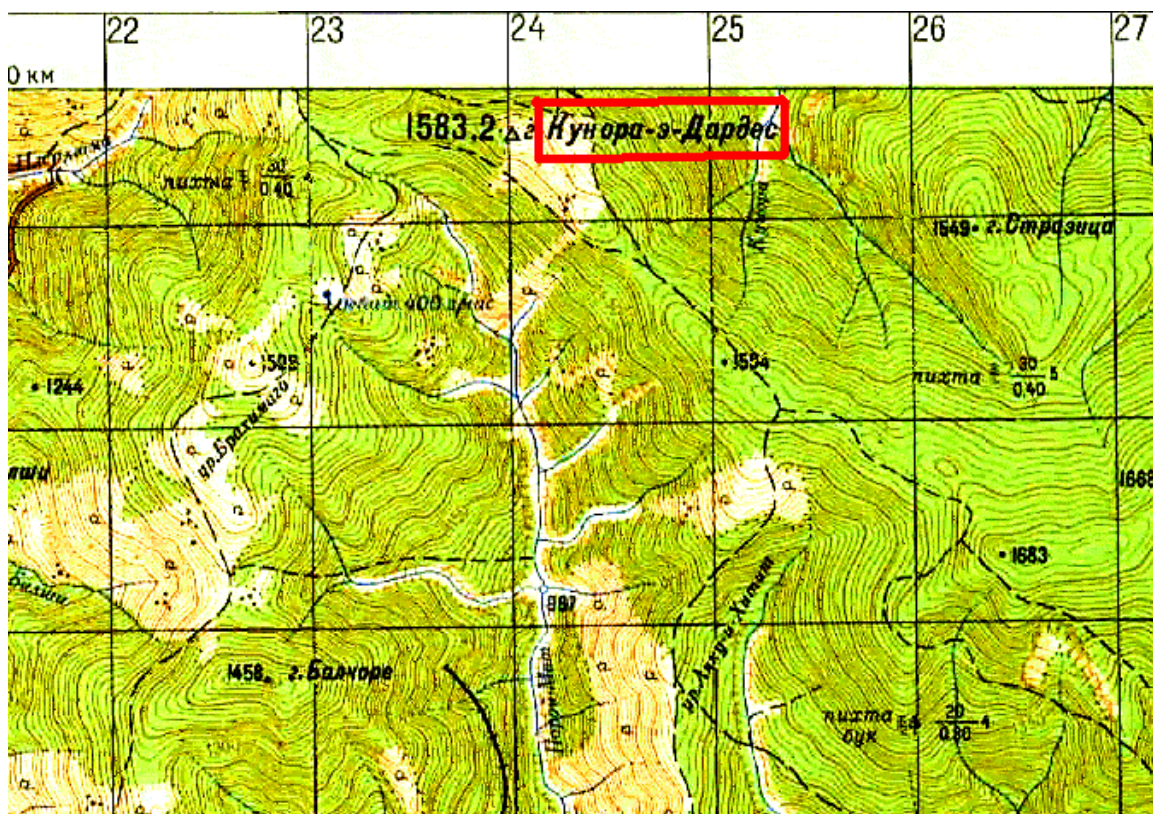
³²⁵ Ако претпоставимо да Кунора и Кунара као топоними-ороними имају исту етимологију, што би требало тек доказати.

³²⁶ Албанско-српскохрватски речник, Микел Ндрека, Рилиндија, Приштина 1974, стр. 155.

Реч нисмо нашли у речницима објављеним у Албанији.

³²⁷ Све су то области са врло развијеним епским традицијама, не треба заборавити да племе Куча, племе Марка Миљанова, које данас обухвата више етнија и религија, насељава планине све до залеђа Дебра на граници између Македоније и Албаније.

³²⁸ Саво Оровић *Сличност фолклора код Арбанаса и Црногораца*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974, стр. 221.

сл. 33. Кунора Дардес , Совјетска генералштабна топографска карта 1:50 000, секција k34-065-3. Флети се налази југоисточно. Цвијић говорећи о Кунори у великој окуци Дрима у Дукађину мисли на ову Кунару.

Јован Цвијић у Балканском полуострву јужнословенских земаља вели: *И у географској се номенклатури виде утицаји Римљана и латинизованог аутохтоног становништва: Дурмитор, Виситор, Корона, Кунора, Скопље (Scopri), Липљан (Upriana) и друга. Велики број латинских речи, које су ушле у српско-хрватски језик, истога су порекла*³²⁹.

Он спомиње Кунору на још једном месту:

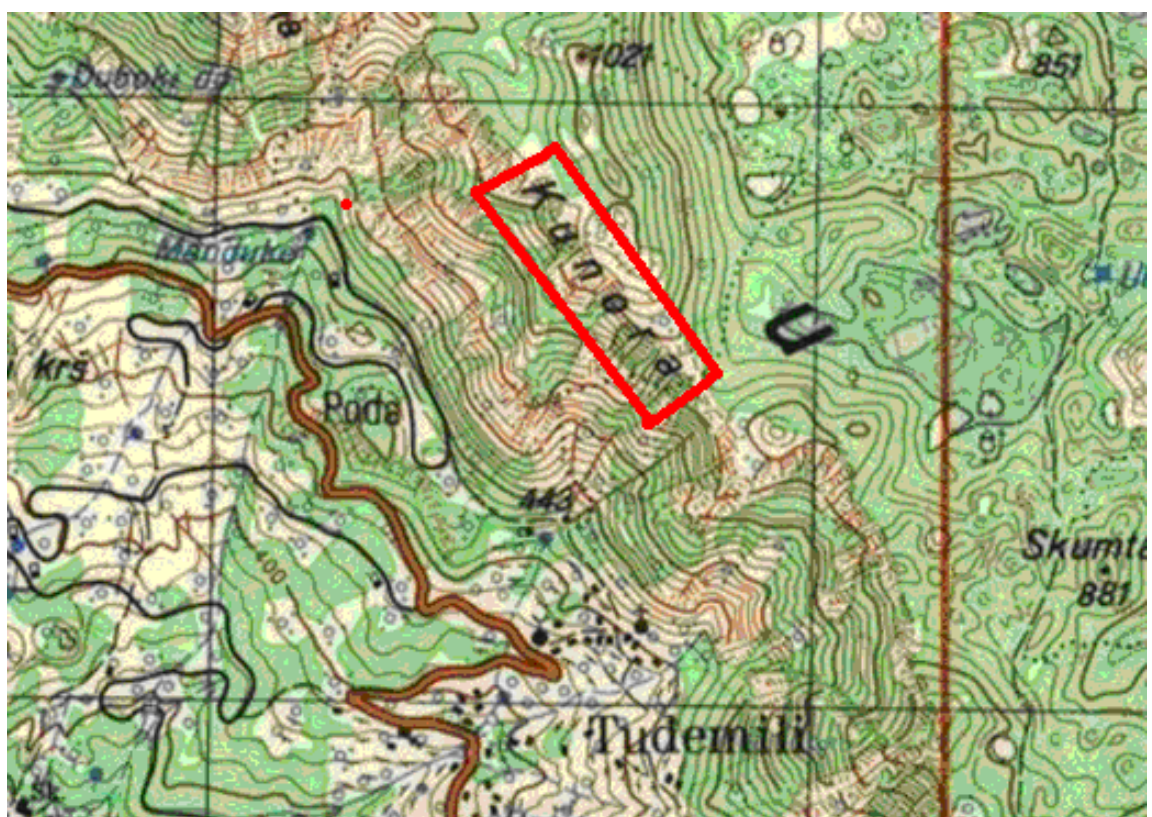
*Иза Мал Дајтита настаје сноп збијених планинских венаца, који заузимају простор до великих македонских језера и међу којима су најкарактеристичнији: Кунора у великој окуци Дрима у Дукађину, Ђаличе, Кораб глацијалне пластике, Јабланица и Томор изнад Берата*³³⁰.

³²⁹ Јован Цвијић *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, САНУ, Београд 1987, стр. 72.

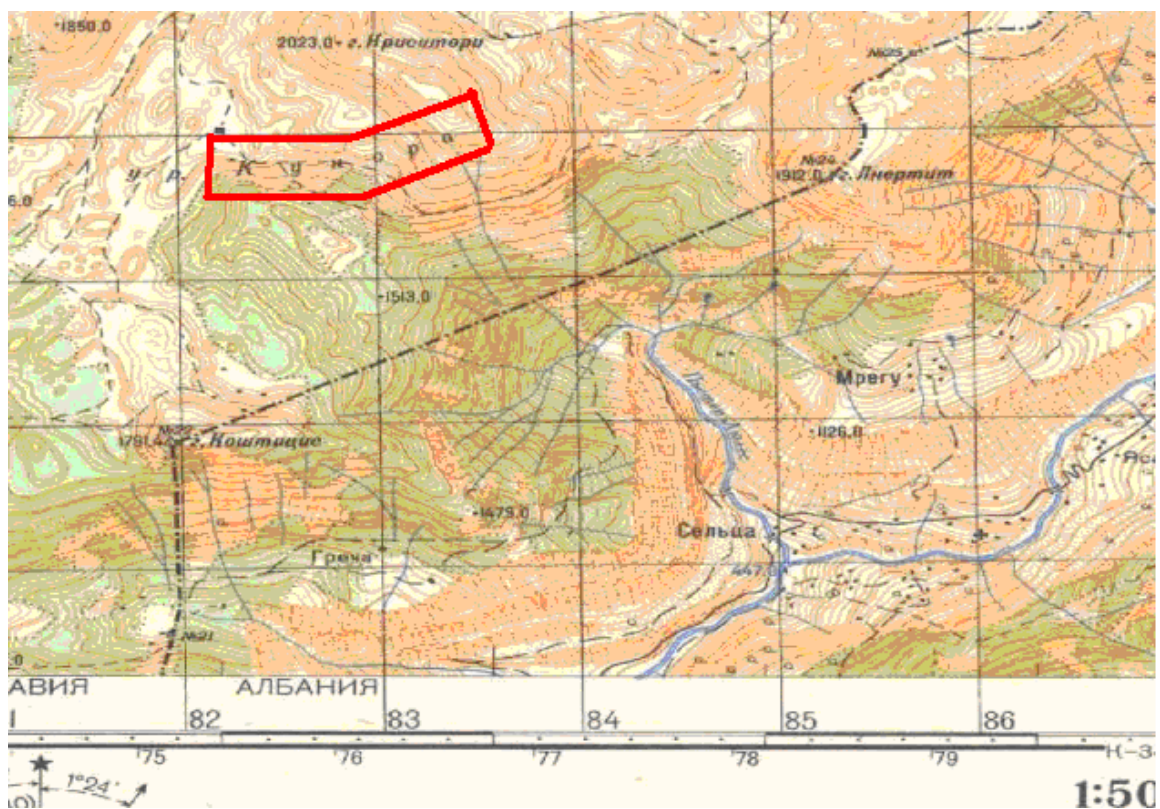
³³⁰ Исто, стр. 55.

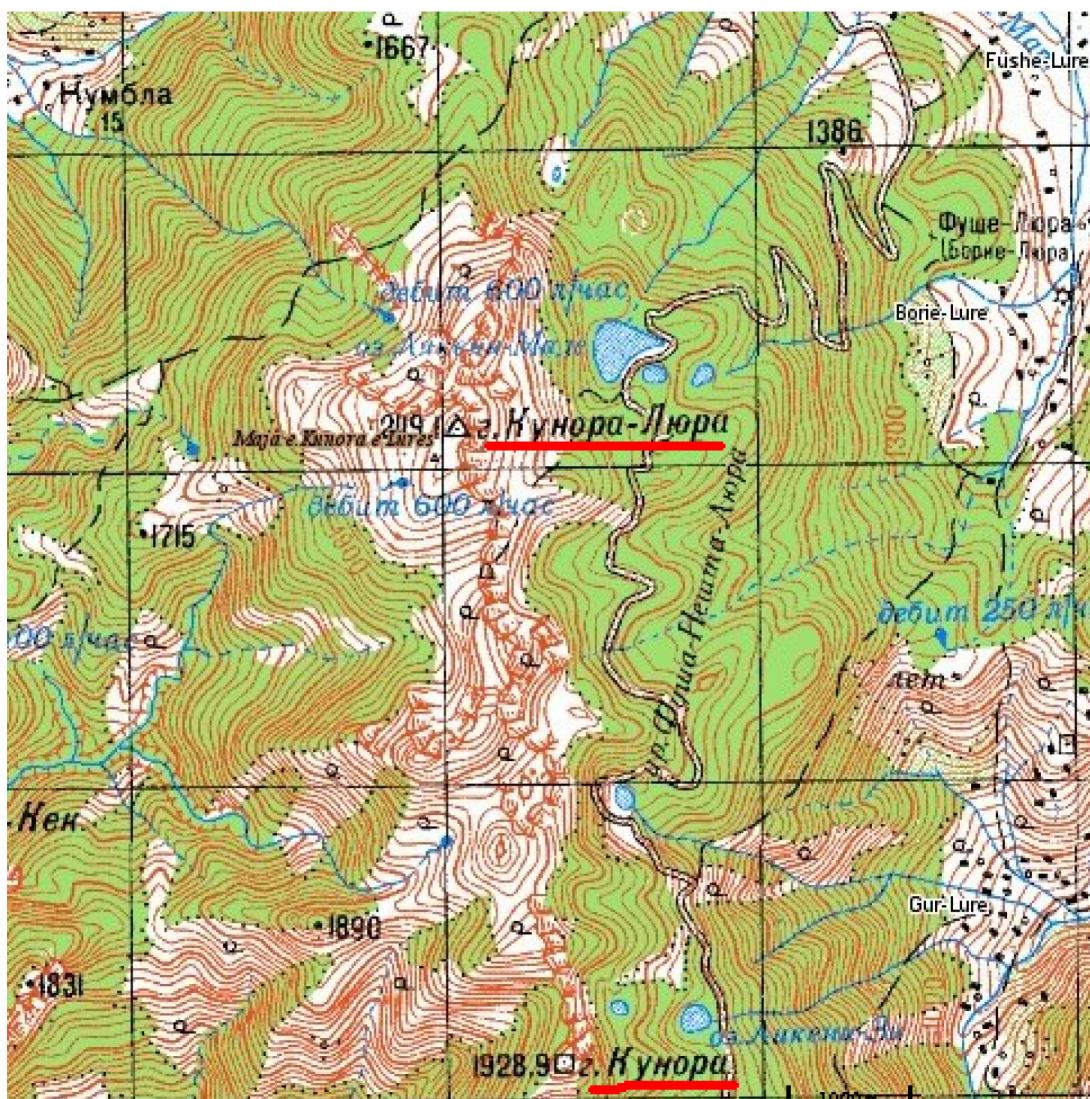
Сл. 34. Купора Дардес, иста као на претходној карти али у размери 1: 500 000. Цвијић говорећи о Купори у великој окуци Дрима у Дукађину мисли на ову Купору. Топографска карта генералштаба СССР, ознака 500к--к34-1

Сл. 35.. Детаљ топографске карте која показује Купору покрај планине Румије, изнад града Бара у Црној Гори . ТК 1:50 000 Војноиздавачког института, секција Титоград-3

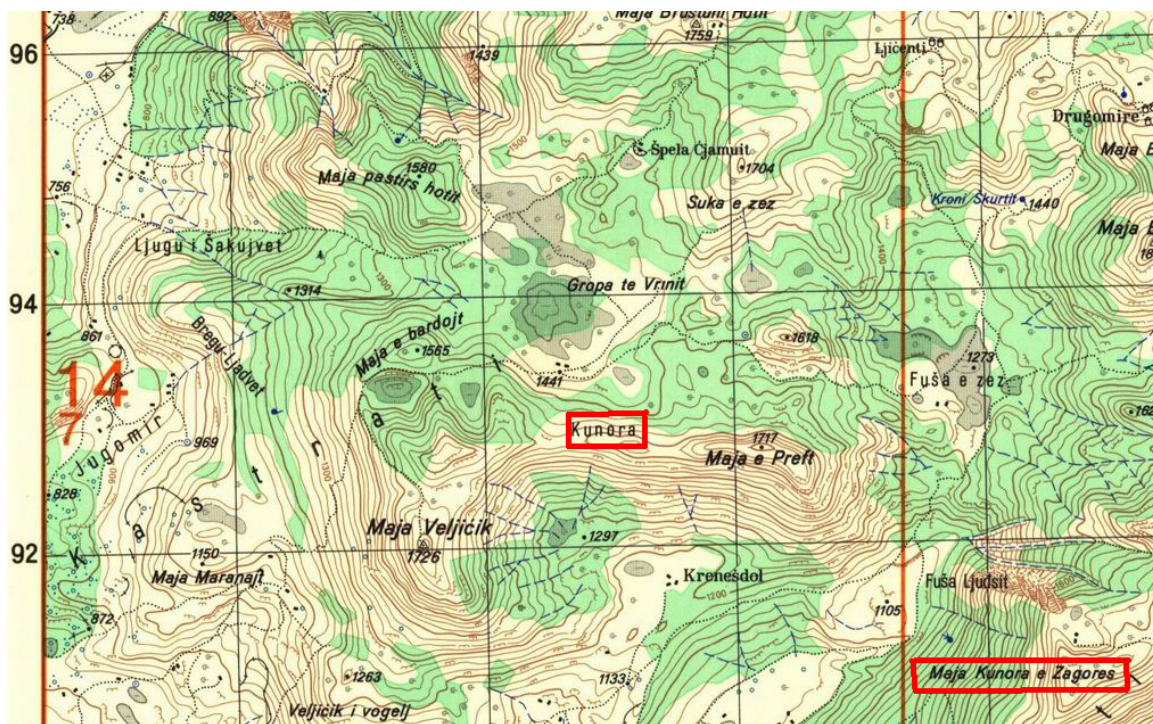
Сл. 36. Детаљ топографске карте која показује Кунару на граници Црне Горе и Албаније, источно од Подгорице . ТК 1:50 000 Генералштаба СССР, секција г-52-1

Сл. 37. Kupa e Lurës, 2119 мнв, и јужно Кунора 1928 мнв, Совјетска генералштабна топографска карта секција К-34-77Б, 1: 50 000, детаљ.

Планине које су у залеђу градова на приморју, оне које се прелазе да би се стигло до загоре, Загоре, често има магичне особине, и ретко носи своје право име. Било би логично очекивати да се планина Велебит појављује на многим местима у нашој епици, с обзиром да он доминира на позицији између приморја и Лике, и да од Сења до Пакленице, његовом дужином, има скоро сто километара. Ништа од тога. У нама познатој јужнословенској епици, он се појављује само седам пута – једном код Вука³³¹ и шест пута у другим. Четири пута у МХ, једном код Хаџиомерспахића, два пута код Косте Хермана³³².

³³¹ *Опет Вук Анђелијћ и бан Задранинк*, Вук III 58

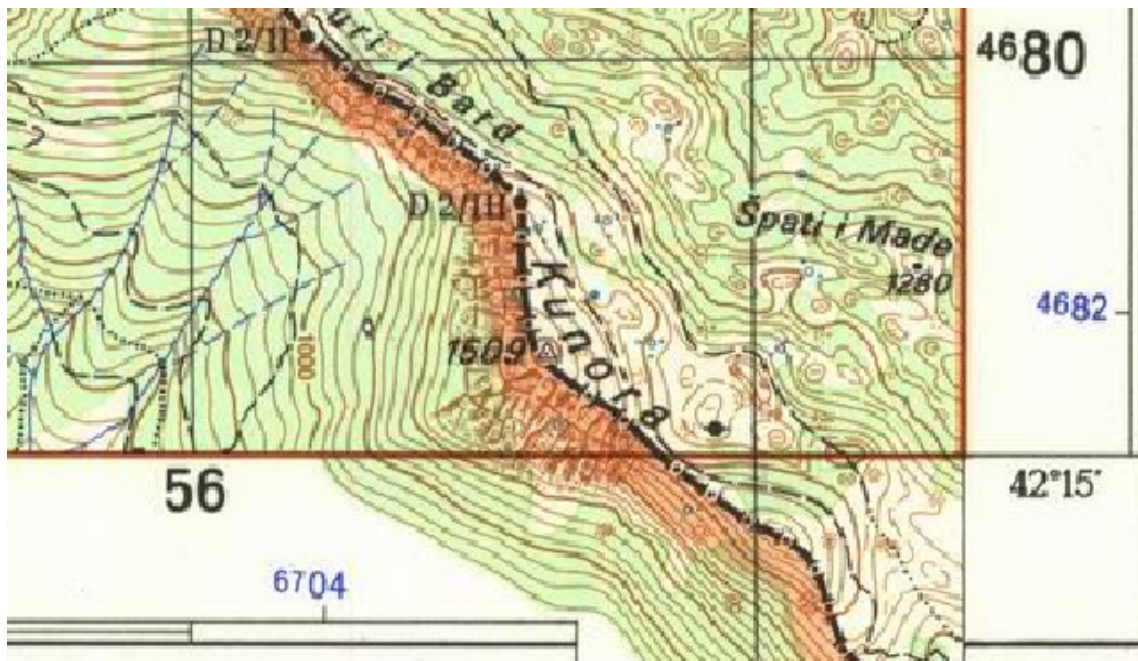
Сл. 38. Кунора на левој страни реке Љум (Цијевна), уз саму границу Црне Горе која се налази северозападно. Долина Цијевне је линија додира између племена Куча и Хота. Приметни су многобројни словенски топоними на карти.

Детаљ топографске карта ЈНА Скадар 1, 1:50 000, издање Војногеографског института 1967, бр. листа 678-1.

Можемо поставити питање географске свести певача и да ли се њихов појам планине исти као и наш. Они су, то често видимо у текстовима, перципирали као посебну планину њен један врх, брдо, седло између два узвишења, и нису нужно морали имати свест о једном имену планинског масива, као ми данас који гледамо „одозго“ топографске карте и сателитске снимке. Биоково се у јужнословенској епици такође уопште не појављује, као ни Динара. Осим различите перцепције планине између географа и народа, чест је случај и да географи користе једна имена, а народ друга. То смо видели у разлици између географског Голог врха и народског Голеша (није реч о планини на Косову). Један од примера је и управо споменута Динара. Географске карте други по величини врх Динаре, зову именом планине, Динара (највиши носи име Троглав, 1913 м.н.в), али народ га зове Сињал (1831 м.н.в). Још једна планина, која заузима велика пространства у стварности,

³³² Тамновање Вучковића Боже МХ 9, 28, Османагић Мехо и Алага од Нового, МХ 3, 25, Булић бајрактар и Гал капетан, МХ 3, 13, Мехо Боснић (Новљанин), КХ2, 66, Ратовање између Турске и Русије, КХ 1, 20, Женидба Шарца Махмутаге, Хаџиомерспахић, 7.

заузима врло мало у епици, Голија. Само по једном код Вука³³³, Милутиновића, Бећировића и исто тако једном у зборнику САНУ.

Сл. 39. Кунора, у близини Ђаковице, на самој граници са Албанијом.

Детаљ топографске карта ЈНА, секција Ђаковица 2 бр. 679- 2 Војногеографски институт 1985.

³³³ *Синовица пона Милутина*, III 71, 77-82, невеста одбија понуду да се уда у крајеве који су негостољубиви:

*О Гатачком пољу широкоме,
„Око њег’ су велике планине:
„Једно Равно, а друго Чемерно,
„А треће је Голија планина;
„Тамо снијег нигда не престаје,
„Већ све лежи један на другоме;*

Закључак

Баваћи се смислом епске песме, *јуначке пјесме*, у светлу географских и топографских појмова и њихове функције у језичком уметничком делу, дошли смо до ширих појмова, крочили на тло митологије, фолклористике, песничких поступака чија је сврха уметничка. Функција географских имена у Тешановим песмама врло је разнолика, али се може разврстати у две категорије. Једно је категорија реалног географског простора, и њена улога је показана у анализи песме *Ришњанин хаџија и лимун трговац*. Ова песма показује да Тешан уме да буде прецизан у путу колико је прецизна и војна топографска карта. Друга категорија поставља питања географије, као што је то *Женидба Душанова*, и питање Леђана, али води ка митолошком тумачењу, и меандрима фолклористике. Остале песме, које су у краћим анализама споменуте, осим *Ришњанин Хаџије и Лимун трговца* и *Жендибе Душанове*, понављају модел мешања реалне географије и фантастичног епског света, митологије.

Реални географски простор најприсутнији је у песмама са моделом женидбе јунака. На војним топографским картама 1:25 000, покушали смо да пратимо јунаке на терену, и да укрстимо различите итинерере, визуелним прегледом очекујући јасније виђење распростирања не само путева јунака, већ и токова певања, ширења песме на балканском тлу. Жаришта певања су и на картама најзаступљенија као места путовања епских јунака, као што је то Стара Херцеговина. Досадашња проучавања простора у народној усменој књижевности углавном су нагласак стављала на митолошку, што је, може бити, примарна функција простора у овој врсти уметничког дела. У контексту овог рада, истраживање реалне географије у песми *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* потврдило је претпоставку о важности географског елемента. Кренувши тим путем, истраживање је паралелно ишло, како певачевим песмама, тако и римским и османским караванским путевима, а понекад и планинским пречицама и богазима. Досадашњим разматрањима географских имена и итинерера, а било их је у српској науци о књижевности још од краја 19. века, може се замерити недостатак искуства на терену. Географија, геологија,

антропологија и етнологија су имале свог упорног пешака и јахача по Балкану, Јована Цвијића, ботаника такође, Јосифа Панчића, археологија и геологија Феликса Каница, али књижевност не, пре свега зато што је у златно доба сакупљања народних песама, кретање било онемогућено опасностима на путу и административним препрекама.

Коришћење реалних географских поступака у српској епици у функцији је поступка. Прелазак одређеног подручја, географски дефинисаног топонимима, оронимима, хидронимима има за одлику високу прецизност описа, што није изненађујуће, знајући биографије Вукових певача. У простору су топографски детаљи реално распоређени у оним песмама у којима је географски детаљ функционално везан за смисао песме. Тако ће у женидбеним песмама мрежа караванских путева бити релативно верно репродукована. У случају песама које су везане за хагиографску књижевност, та веза са реалном географијом биће далеко мања. Исти превач у женидбеним песмама може бити врло прецизан, а у овим другим потпуно нехајан. У случају Тешана Подруговића, *Ришњанин хаџија и Лимун трговац* пример је за прецизност женидбене песме, а *Женидба Ива Голотрба* пример за ове друге. Дакле, прецизне географије нема без уметничке и функционалне мотивисаности, она не постоји као сама себи сврха.

Песме са мотивом девојке на води укључују реални и замишљене хидрониме, врло често виле и друга натприродна бића својствена води.

Код Тешана постоји јасна разлика у употреби географских појмова када је у питању разлика између епских жанрова. У случају песама инспирисаних хагиографијом, као што је *Наход Симеун*, све ће бити у сенци јеванђеља. Исто тако, у случају песама које је он казивао, а условно их можемо сврстати у романсе, као што је *Хајка Атлагића и Јован бећар*, све је у сенци душека. Фукоов појам хетеротопије, места посебног, тада надјачава сваку реалну географију и топографску карту. Исти је случај са многобројним сценама у којима је јунак допао тамнице. Хетеротопија је овда можда појам погоднији од „простора“, зато што је погоднији за имагинарне светове које Фуко подразумева, и зато што је простор кревета, ложнице, и затвора један од основних на којима је он и засновао хетеротопију.

Географија јужнословенске епике, и Тешанове, и у случајевима у којима је врло присутна, као у *Ришњанин хаџији и Лимун трговцу*, нема свеприсутну важност коју

има код Хомера. Географија хомерског епа пратила је истраживање српске епике већ два века, јер се методологија проучавања хомерског питања увек враћала у методологију проучавања код нас. И обрнуто, са проучавањем хомерског епа, са Перијем и Лордом, продубљена су знања о нашој епици. Ако је једно од тумачења хомерског епа било да је певање о Одисејевим путовањима било мотивисано мнемотехничким разлозима, где је певач нека врста живе географске карте која слушаоцима-морепловцима казује морске путеве, то у нашој епици није случај.

Коришћење посебних топонима, као што су Косово, Будим, Дунав, често је у функцији која није географски одређена, већ културолошки. Намера казивача је да упуту на једну одређену традицију, заједничку њему и његовој публици. Косово је топоним који је истовремено и сажетак целе повести о страдању једног народа и његовог краља, подразумевано значење оцртава заједнички хоризонт очекивања, што је битна особина постојања сваког жанра. Ту оно губи географску одлику и равноправно стоји паралелно са Марком Краљевићем. Његово спомињање такође подразумева у оквиру жанра исте очекиване матрице, бој са исходом који је повољан за публику.

Географски појмови могу бити у још две функције локализације. Прво је локализација радње. Као посебан поджанр могу се овде узети песме које приповедају радњу уочи великих битака: локализација тих места, која нису места битака већ места са којих стиже војска која ће учествовати у боју, даје *post festum* историјски, национални, конфесионални идентитет. Таква локализација је и порука о намерама казивача, често порука о његовом пореклу, када се у песми нађе топоним који није историјски важно место. Ово је само један могући пример тумачења локализације радње.

Слично стоји и са локализацијом јунака. Ако је код Тешана Марко често око Романије, иако далеко од родног Прилепа, а и Прилеп може бити тамо где је певач-казивач рођен или хајдукује, то значи да је казивач Марку поклањајући своју хајдучку територију истовремено себе самог овенчавајући његовом славом. Ово је психолошки једноставно тумачити, а локализација јунака може бити врло занимљива када се у корпусу неких песама (на пример, оних касно записаних у Бугарској и Македонији или албанским кенгама) нађе „страни елемент“ у облику имена типично динарских јунака, али и динарских планина. И обрнуто, ако на северу, у Босанској Крајини, наилазимо на Мусу кога је одхранила „љута

арапкиња“, а не „љута арнауткиња“, то нам говори о путу песме на север. О томе нам сведочи Кунара у Босни, која је дошла са арбанашким најамницима у османској војсци, или можда и од раније била ту, као прабалканска основа, као што мисли Цвијић. Географски појмови такође могу да упуте на аномалије у прикуљеној епици, или „епици“. Видели смо то у радовима Војислава Јовановића и Мирослава Пантића³³⁴

Ако изузмемо Срејовића и наше старије научнике, као што је Чајкановић, у врло малој су се мери до сада укрштали путеви проучавања народне књижевности и српске археологије, и овде је покушано да се такво стање ствари измени, уз опрез и свест да су такве конјуктуре између балканских археолошких локалитета и њихових култура, с једне, и с друге, балканске епске традиције, увек скок у непознато, где има мало поузданих чињеница.

Овде је поводом географије Тешанових песама постављено више питања него што је дато одговора. Али, ако наука о књижевности не може да има строгост математичких аксиома, може са другим наукама делити постулат који је постављен пре те строгости техничког апарата, а то је постулат радозналости, трагања за одговорима на многа питања, књижевна, естетичка, географска, историјска, фолклористичка, етнологска, археолошка.

³³⁴ Михаило Пантић, *Право и лажно у народном песништву, у свету и код нас, у прошлости и данас*. Народна библиотека "Ресавска школа", Деспотовац, 1996, стр. 9—31.

Прилог I

Географски појмови у Вуковом *Рјечнику* и у песама Тешана Подруговића

Вук нам је у *Рјечнику* представио велики број географских одредница, које су често објашњене примерима из народних песама. То нам даје прилику да упоредимо географске појмове из *Рјечника* и песама Тешана Подруговића, и да видимо какви су светови у којима су се њих двојица кретали, савременици, саплеменици, и какве су сличности или разлике. Трећи аутор који ће нам служити као референца, када је у питању географски појмовник Србије и Балкана, биће Феликс Каниц и његов знаменити путопис.

Да је Вуку у прикупљању грађе за *Рјечник* био важан онај њен део који се односи на топониме, градине, старе куле и градове, сведочи и његова првобитна и неостварена намера да илустрација на насловној страни буду „рисоване развалине“.

Вук је нешто раније разговарао са сликаром Арсом Тодоровићем да му овај "рисује" неке развалине, које је како изгледа намеравао репродуковати као насловну слику уз свој Српски Рјечник...

...

Мушицки је био у односима са Тодоровићем. Извештен о Вуковој намери да донесе уз Рјечник Тодоровићеву слику, он се одушевио идејом и то своје одушевљење изразио још 9. фебруара 1817. у писму Вуку: "Шта учинисте ви с оним развалинама на Рјечник? Немојте изоставити. Силне су оног причине чрез који смо то намјерили. И ново ће име Рјечника, ако га примите, Ковчег мислене народности Србске, у тјесном и лепом сојузу бити с оним развалинама, при ком погледу неће моћи не узданити праве и топле прси Србљина."³³⁵

³³⁵ Војислав М. Јовановић, *О лику Филипа Вишињића и других гуслара Вукова времена*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1954. св. 2, стр. 67-96.

Читајући предговор који је Вук написао своје *Рјечнику* не можемо а да не приметимо отвореност његовог речничког концепта:

„Може бити да ће многима од наши учени Србаља пасти на ум код њекоји ријечи креће и Српским наличније ријечи Њемачке и Латинске, него што смо и ми овђе метнули; такове ријечи треба забиљежити, као и оне, које се не нађу овђе.“

Потребу надградње овако модерне концепције *Рјечника*, претка данашње концепције „Википедије“, у предговору илуструје примером речи које су му „пале на ум“ од како се „књига почела штампати“. Од речи које Вук додаје, неколике се односе на географске појмове, Златни Праг³³⁶, Солун, Студеница³³⁷.

Када се ради о градовима поменутих у *Рјечнику*, Епски градови Мирјане Детелић су више него комплетно обрадили тај део грађе, и они ће бити уз појмове овде поновљени, у мањој величини слова, да би се лакше разликовали од остатка текста. Ипак, сматрали смо да неки појмови, пре свега хидроними, Сава, Дунав, Морава и ороними који су мање познати заслужују посебну пажњу у епском контексту, и да су потпуно комплементарни градовима у схватању света епских песама, света њихових певача и публике, како када је у питању народна књижевност, тако и у хијерархији важности за њено разумевање. Такође, села имају важност за преглед географских појмова у епској традицији којом се бавимо.

Тешан Подруговић био је свега четири године старији од Вука Караџића, и овај потоњи није крио дивљење према јунаку и певачу чије је песме бележио: стављао га је чак и изнад Старца Милије и Филипа Вишњића, истичући његову способност да „по реду казује“. Осврнемо ли се на њихове биографије, видећемо и читав низ сличности два брата по јуначкој песми, немирни дух који им није давао да се скрасе, нетрпељивост према ауторитету, љубав према своје роду, уметнички

³³⁶ Вук Стефановић Караџић: *Српски рјечник*. У Бечу, у штампарији јерменскога намастира, 1852.

Златни праг, т. die Stadt Prag in
Wöhnen, Praga. Србљи приповије-
дају, да Турци још једном морају
проћи Беч, и доћи до Златнога
прага, да их онђе коњи позобљу-
зоб, што им је оставио свети Јо-
ван; па ће и потом оданде и жене
с преслицама гонити на праг.

Солун, т. Θεσσαλονίκη, Thessalonica.
Приповиједасе, како је некакав ка-
зивао, како су у Солуну јевтпи-
не чакшире; а други му ревао:
То може бити, али до Солуна сто
сомуна, а од Солуна сто сомуна
(треба). —
Студеница, f. 1) ријека у Србији (бли-
зу Новог пазара). 2) намастир (ко-
ји се зове и Спудемичка Лав-
ра) код те ријеке. Спудемичанин,
калуђер из Студенице. Спудемич-
ки, ка, ко, воп Студеница.

таленат. Обојица су Херцеговци, обојица сељачког порекла, обојица су кренули у свет. Час сав у злату, час секући трску у највећој беди, високи и кршни Тешан могао се, за разлику од Вука, латити и сабље; у њему је на антички начин био остварен идеал стари грчки, идеал калокагатије. Тешан је генијални певач, необуздани јунак, и човек принципијелан, који није хтео бити харамбаша, али се није ни потчињавао и признавао ма ког господара, ни турског, нити српског кнеза или војводе, првог заробљавајући у боју, као што је то учинио са Ибрахим-пашом, другог не признавајући и напуштајући хајдучке дружине и устаничке чете, да би се за свој рачун бавио хајдучијом или кирајџијским послом. Вук је напуштајући час господара Милоша, час Беч, показао дух независности, баш као и певач од кога је записао *Женидбу Душанову*, и врло је вероватно да је њих двојицу могло везати, током записивања песама, и пријатељство. Да је Вук показао више покорности у односу на црквене власти, заобишао би низ тешкоћа које је лично имао, али и његово дело, након смрти. За свој дух независности обојица су платили високу цену; ипак, такав животни став остао је њихово трајно опредељење.

И Тешан и Вук делили су приближно исти поглед на простор који их окружује, исте географске појмове. Први их је посејао по песмама, несвесно и под утицајем јаке већ успостављење традиције певања, други, образованији, био је у потпуности свестан географских одредница које ставља у *Рјечник*, дајући примере из јуначких песама у њему, примере које ће тек годинама касније штампати. Ипак, Вук није имао приступа Турској територији, чини се да је за тим врло жалио, и та немогућност се види и у географским одредницама *Рјечника*. Пећ на Косову скоро да је за њега прекривен тањновитошћу попут Леђана. Када говори о Дебру, он се користи информацијама које добија од трговаца, и бива, чини се, помало изненађен вешћу да тамо живи српско становништво (што по последњем попису из 2002. више није случај, иако треба додати да је српско-црногорско становништво Дебра живело у Вуково време и све до шездесетих година двадесетог века пре свега у околним планинама, на Бистри која је огранак Шар-планине).

Методолошки гледајући, издвајање географских појмова и имена места из *Рјечника* није мање легитимно него издвајање прозе, песништва, етнографије, митологије, што је већ чињено на корист упознавања слојевитости и богатства овог Вуковог дела, било да су у питању компилације или дела посвећена неким од сегмената *Рјечника*, попут *Расковника*, а неке је целине из издвајао и сам Вук.

Питање присуства географских помова у *Рјечнику* занимљиво је колико и питање одсуства. Маколико питање изгледало спекулативно, можемо се запитати каква је логика присуства топонима *Берат*, а одсуства, на пример, од градова, *Бела Црква*, који је тако близу путевима којима се кретао Вук. Таква појава мора имати своју унутрашњу логику, и то је логика садржаја самих песама које се певају о јунацима. Објашњење такође даје Милош Тривунац у поговору својој књизи *Немачки утицаји у нашем језику*³³⁸, објављеном 1937. године, у одељку у којем се такође бави разлозима за одсуство неких речи код Вука, глагола *потценити*, *потцењивати*, и након констатације да га нема, вероватно „случајно“, он вели: „Ако се на основу тога и може тврдити да се речи којих нема код Вука нису употребљавале у његово време – он се сам ограђује од таквог схватања у предговору другом издању (1852.) – ипак је карактеристично што их нема у његовом *Рјечнику*: Вуков извор био је као што се јасно види из његовог предговора другом издању, народни говор и стога се с правом може претпоставити да се највећи део горе наведених речни није у Вуково доба употребљавао у народу, као што се, уосталом, не употребљава ни данас. И касније ће се они који за штампу спремају његово дело суочавати са истим проблемом. Издавачи трећег издања (1898.) с правом се у неку руку извињавају (стр. XIV) што су унели реч *полуострво*, јер ни она није народна реч него превод немачке речи *die Halbinsel*.“ Ако ли ово мишљење Милоша Тривунца прихватимо као логично, намеће се закључак да је присуство и одсуство географских појмова у Вуковом *Рјечнику* добар пресек њиховог присуства и одсуства у народном говору Вуковог времена, па самим тим и у јуначким песмама, које су предмет нашег занимања.

Овде ће бити речи само о материјалу из првог издања *Рјечника* из 1818. године, из два разлога: то је време живота и певања Тешана Подруговића, који је центар овог истраживања, и то је издање и најближе ономе што би се претпоставило да је Вуков самостални рад; ширина подршке коју је касније добио, такође је подразумевала и утицаје на грађу *Рјечника*.

Овде ће онај део материјала из *Рјечника* који се односи на градове бити преузет из *Епских градова* Мирјане Детелић, у мери у којој се односи на песме и њихову важност у традицији, пре свега одељци *Атрибуција* и *Епски контекст*, који су

³³⁸ Милош Тривунац: *Немачки утицаји у нашем језику*. Штампариија М. Сибинкића. Београд 1937, стр. 79.

нама овде најважнији. И ми ћемо у обради географских имена и појмова из *Рјечника* пре свега обратити пажњу на традицијски контекст и на најважнија места у песмама, али не сва, на којима се ти појмови појављују. Негде ће географски појмови бити тумачени и кроз епски контекст који није нужно експлицитно поменуто у јуначким песмама. Иако се из епског контекста не могу искључити новије епске песме, настале крајем деветнаестог и у двадесетом веку, ми смо референце на тај период стварања јуначких песама готово у потпуности искључили, иако смо имали увида у њега, зато што он излази ван оквира песама записаних у Тешаново и Вуково време. Осим хронолошког оквира за проучавање географских појмова, наш оквир је и процена уметничке вредности песама, и зато су Бећировићеве новокомпоноване јуначке песме, римоване, такође искључене.

Биће нам од важности како је те исте географске појмове на Балкану разумео путописац Феликс Каниц, краљевски угарски саветник немачког порекла, чији археолошки и етнографски подаци, као и цртежи, донети са више путовања у другој половини деветнаестог века остају вероватно најбоља икад написана путописна грађа о Србији. Каниц је у више наврата на коњу обишао Србију, описавши детаљно путеве, људе, планине и равнице кроз које је пролазио³³⁹. Посебан нагласак стављао је на римске и друге старине, и на потенцијална рудна богатства. У Каницовом делу је јуначка песма коју је често слушао по Србији врло присутна, његово поштовање према њој је велико, он је врло озбиљно схвата, како у уметничком смислу, тако и као документ. „*Моја размишљања о прошлости и будућности привреде овог краја завршила су се песмом уз гусле.*“³⁴⁰ вели Каниц у трећем поглављу „Од Ибра преко Јошанице на Копаоник“, у коме и цитира и тридесет стихова од педесет и девет из песме „Дружина Михата хајдука“³⁴¹. Може се поставити питање разлога за употребу Каницовог путописа у овом раду. Зашто

³³⁹ Феликс Каниц: *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*. СКЗ, Рад. Београд, 1985.

Код нас се заборавља да је Каниц исту такву путописну књигу написао и на путовањима по Бугарској.

Kanitz, Felix Philipp: *La Bulgarie danubienne et le Balkan : études de voyage (1860-1880)*. Hachette, Paris, 1882.

³⁴⁰ Реченицу потом, он завршава: *Уз бечку лојану свећу допунио сам своје белешке, а затим сам уз монотонију јуначке песме почео да дремам и најзад се, уморан, спустих на свој лежај.*

Феликс Каниц: *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, том I, СКЗ, Рад. Београд, 1985, стр. 70.

³⁴¹ *Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне пјесме*, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964 и двестогодишњици његова рођења 1787-1987, Просвета. *Пјесме јуначке средњијех времена*, књига трећа 1846, Београд, 1988.

Каниц, зашто не Ото Пирх, који је путовао баш у време Вуковог прикупљања и објављивања песничке и речничке грађе, или неко други, од домаћих путописаца? У теренском делу истраживања, дошли смо до закључка да је за припрему и планирање кретања на терену, осим војних топографских карата 1:25 000 Каницово дело најкомплетније и најпрецизније обавештење које даје истовремено пресек географске и историјске компоненте, где је географија синхронијска компонента, а историја дијахронијска у нашем случају. За Србију његов путопис до дана данашњег нема такмаца када је у питању комплетност прегледа историје и географије, па чак ни у савременим водичима. Каниц је такође познавалац Вуковог дела, и цитира га на више места. Такође ће се показати као врло детаљне и совјетске генералштабне топографске карте у размери 1:50 000, са врло прецизном орографијом. Топографске карте 1:25 000 Војногеографског завода у Београду су такође биле коришћене, али су у раду мање присутне, зато што је размера сувише велика да би била приказана.

Овде ће се наћи релевантна географска грађа из Вуковог *Рјечника*, везана за географске појмове који се могу наћи код Тешана, без претензије да буду у потпуности исцрпни каталог подударана појмова код једног и другог.

Понегде ће бити проширена и на појмове које Тешан не спомиње изричито, али на које се његово певање односи, као што је на пример „арнаутлук“, или „ада“. Када су у питању градови, углавном су дати шири или ужи изводи из „Епских градова“ Мирјане Детелић, дела које исцрпно третира сву грађу везану за ту тему. Изводи из Вуковог *Рјечника* су у тексту уоквирени, испод су коментари који појашњавају однос српског епа, јуначке песме, и те грађе. Контекст у коме Феликс Каниц помиње географске појмове које можемо наћи у *Рјечнику* дат је обично напослетку. Тематиком географије у *Рјечнику* бавили су се М. Лутовац³⁴² и Звездана Павловић.³⁴³

³⁴² М. Лутовац *Значај рада Вука Караџића за нашу географију*. Вуков зборник, Београд, 1966, стр. 169, САНУ

³⁴³ Звездана Павловић, *Удео Вука Караџића у ономастичким проучавањима*, Јужнословенски филолог, Београд 1996, бр. 52, стр. 99-105.

Вуков и Тешанов Рјечник

Осим географских појмова који се могу наћи код Тешана и Вука, посебно су укључени географски детаљи, са географским картама, Вуковог родног краја, што представља неку врсту „личне географије“. Осим те две врсте појмова, додати су и неки важнији, а мање присутни у литератури о проблемима географије у народној књижевности.

Ада-видети Острво

Појам *Ада* ретко се спомиње у јуначким песмама, биле да су оне у запису Вука Караџића, у издању Матице Хрватске, или сасвим мало, у покојем Међедовићевом стиху у Перијевом запису. Разлози за то се могу изнети само у облику претпоставки.

Прва претпоставка је становиште војне употребљивости острва, пре свега на рекама. Осим ада, острва на Јадранском мору, оне су биле свуда на граници између Османског и Аустријског царства, током Саве и Дунава, граници онаквој каква је била у Вуково време. Од тих острва на рекама, због већих осцилација у водостају него данас (није било бране на Ђердапу), већина их је била подложна сталном плављењу, и није било стабилног терена за темеље војних утврђења, и то је свакако разлог што аде нису биле у центру војних активности, па дакле ни у песмама о њима. Оне су радије биле прављење тамо где су и раније биле, у време римског, византијског, српског царства, на окукама река као што је то окука Дунава код Петроварадинске тврђаве, на ушћима са каменим узвишењем, као у случају Београдске тврђаве, или пак код сужења, као што су то Голубачка тврђава, и преко пута ње Ладиславова тврђава, направљена као стратешка противтежа.

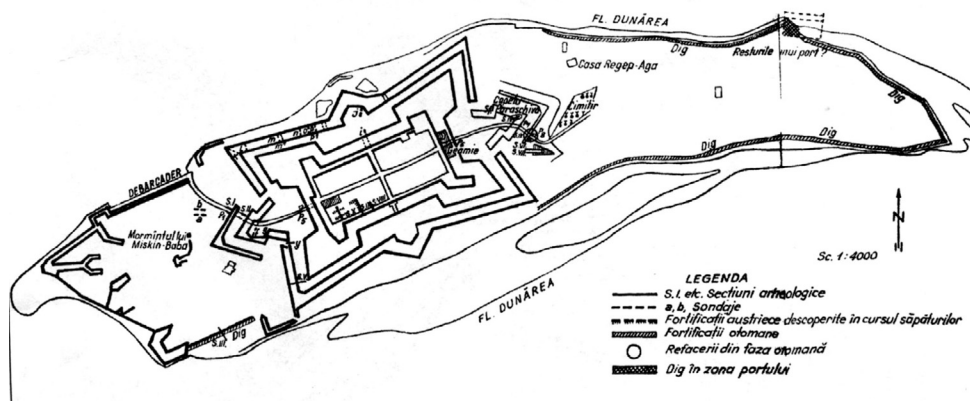
Друга претпоставка о њиховом одсуству из песама, осим војне неупотребљивости, јесте да су углавном биле у рукама главних стратешких играча на подручју, самих царстава, Османског и Аустријског, и да српски хајдуци, устаници, војници, нису имали директног учешћа у њиховом освајању, губљењу, утврђивању, робљењу, као што је то случај и за подручје Баната.

Додајмо овим двома претпоставкама и једно питање: како је могуће да у устаничким јуначким песмама које је чуо Вук није било помињања Аде Кале? Претходно речено свакако не важи за Аду Кале с почетка деветнаестог века, која је не само врло значајна стратешка тачка, већ и место на коме су погубљене, од стране Господар Милентијевих људи, београдске дахије, погубљени као одметници уз помоћ и знање централних османских власти лојалних султану. Када у знаменитој сцени аквамантије на почетку *Буне на Дахије* Филипа Вишњића дахије себе виде обезглављење, то ће се заправо догодити на Ади Кале. Догађаји су довољно важни да о њима пише Вук у биографији Миленка Стојковића, Господар Милентија, као и Сима Милутиновић. Адакалска управа над Кључем и Крајином 1813-1829. утицала је на политичке догађаја у већ Обреновићевој Србији, и била поприште буна, битака и политичких борби .

Концентрација српских устаника, хајдука на потезу од Пожаревца до Кладова била је таква у годинама пре и након Првог српског устанка, да није могло бити да борбе и подвизи повезани са епизодама ратовања на Ади Кале нису били спомињани у јуначким песмама; пре ће бити да је разлог што оне нису опстале тај да је њихова средишња личност, Господар Милентије, био војни и политички конкурент како Карађорђу, тако и Милошу, те да за певаче није било нити корисно нити упутно да певају о Господару који је био приморан да своје дане заврши у Русији, с разлогом се плашећи Милоша Обреновића, и да су сви догађаји, ма и имплицитно споменути, везани за хватање и погубљење дахија, ипак могли бити протумачени као аполигија политичког бегунца чије спомињање у Србији није пожељно.

Феликс Каниц посвећује неколико страна утврђењу.³⁴⁴ На слици ниже налази се основа утврђења и острво, из године 1739.

³⁴⁴ ...Израз лица на коме се огледало неповерење према посети једног ђаура изменио је тек кад сам му показао своју бујундију оверену импозантно великим печатом видин- ког паше и кад сам затражио да ме води команданту тврђаве. Пошто се није усудио да узнемири пашу у поподневном одмору, допустио ми је да мирно разгледам Адакале. Изузев неколико првобитно аустријских касарни, управних зграда и цркве претворене у џамију, насеље је остављало прилично бедан утисак. У једном незграпном конаку, који не служи много на част турској градитељској вештини, примио ме је миралај - командант - окружен корпама за воће, неким испретураним рубљем и свакаком старудијом. После кратке презентације моје бујундије и обавезне кафе и чибука, љубазни ефендија ме је позвао на разгледање тврђаве. Пошто сам већ на путу ка конаку видео оно што је најзанимљивије, искористио сам његову наклоност и добио одобрење да скицирам неколико пунктова, а затим сам напустио ово историјски знаменито острво. Аустријанци су 1691. године почели да утврђују ово често освајано и губљено острво дуго 1400 и широко 300 m, које се према истоку завршавало оштрим ртом. На почетку XVIII века, Марсиљи је на њему осим једног квадратног римског утврђења с округлим кулама на углу- вима и две изоловане античке куле нашао само неколико шанчева. Тек 1717. почео је гувернер Мерси да изграђује Адакале према плановима

Сл. 40. Ада Кале. Основе тврђаве. ³⁴⁵

У Међедовићевој песми од скоро шест хиљада стихова, *Султан Селим узима Кандију*, помиње се ада у смислу острва, (*the Uniform Edition of the Poetry of Avdo Međedović (from Milman Parry Collection)*)

*Да ми даднеш пријестола твога,
не би' тебе цуре поклонијо,
а камоли за два и три града
ја л' за аде покрај мора хладна! "*
Кад је так'у џеваб оправијо,

и у песми истог певача, *Гавран хармбаша и Сердар Мујо*

*Сам себе је добро опремијо.
На се тура крстата одела
која могу њему требовати
за уходе или за тевдила,
одијела из Аде крваве
некак'ога Жаре Маријана,*

принца Еугена. Настао је један бастиониран четвороугаоник изграђен према свим правилима одбрамбене тактике, с одговарајућим спољним утврђењима, и на српској обали »Fort Elisabeth«. До избијања понов- ног рата (1737) учињено је много на појачању објеката, а на источном делу острва настала је мала колонија немачких занатлија и ситних трговаца. Као и сва аустријска војна здања оног времена, и ова су носила печат изразите сигурности, а нарочито је била чувена чврстина њихових казамата. Венац бастиона, ломљен са много углова, допире готово свуда до саме ивице острва и све до 1878. остаје наоружан топовима које су аустријске јединице оставиле 1739. године. Порта је као и у Београду учинила врло мало за повећање одбрамбене способ- ности; с обзиром на велик број турских тврђава на Дунаву, морало би и стање државних финансија да буде друкчије да би се у том правцу могло учинити нешто значајније. ...

Феликс Каниц: *Србија*. Поглавље *Од Брзе Паланке преко Кладова на римској гвозденој капији до Текије и Адакалеа*, стране 506 – 507.

³⁴⁵ Илустрација је део рада који је представљен на *XIXth Congress of Roman Frontier Studies, Pécs 2003*, др Дорел Бондок, (Dorel Bondoc), музеј Олтеније, Крајова (Muzeul Olteniei, Craiova). Може се наћи на сајту <http://alexisphoenix.org/adakalehpaper.php> приступљено сајту 2. 03. 2011.

*што је ускок од Бечког ћесара
те само с̄ам иде планинама*

„Ада крвава“ помиње се и у песми *Браћа Хрњице и Вид бајрактар*³⁴⁶

*Оно није Турчин од Крајине,
Већ је оно Виде бајрактаре,
Азгин Влашче од аде крваве,
Бајрактар је Косовчић Илије.*” —

У Међедовићевој песми *Робовање Кара Омераге* „Ада крвава“ везује се за Задар

*„Мајко мила Кара Омерова,
ја сам јунак ускок Малишане,
Малишићу из Аде крваве.*

....

*на Омера Богом закумила:
„Зашто, сине од Аде крваве?”*

У Међедовићевој песми *Освета смрти Личког Мустајбега*
(„Е, Јануша, ја ти с коња причах
ђе ја рода ни порода немам.
Ја сам сирак од Аде крваве.

И нека буде споменута и малена Ада Кале на реци Дрини, код села Јање, на босанској страни. (Обележена на топографској карти 1:25 000 Војногеографског завода, секција *Јања*).

*Арнаутлук, Арнаутска земља, Albania
Арбанаски - Латински му говори,
Арбанаски заноси -*

Било би занимљиво поуздано знати на који се *латински* мисли; да ли се ради о италијанском, или влашком. Један од центара Влаха јесте Москопоље у Албанији, и ради се, о језику који припада романској групи. Вишејезичност када су у питању епске песме занимала је Вука, јер се бавио и јуначким песмама на албанском.

У песми (Вук, VII)20. *Женидба Грбљичића Зана*, латински се помиње у контексту владања језицима, и јасно видимо како се гледа на знање језика у кругу певача и

³⁴⁶ Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини, сабрао Коста Херман, 1888-1889, књига I, друго издање, Сарајево 1933.

њихових слушалица. То је вештина међу вештинама, као што треба знати и испијати вино:

101. „Зборит' с тобом грчки и латински,

.....

106. „Но доведи Грчића Манојла,

107. „Ако буде грчки говори,

108. „А латински ја ћу говори,

109. „И доведи Пијавицу Ђура,

110. „Ако буде испијати вино;

Латински као језик се најчешће среће у песмама које су везане за путовања - понајвише оне о јунаку који се жени, о јунаку који прати сватове, и, као изузетак од претходнога правила, о преносу мошти свеца и проласку кроз далеке земље. Занимљива је песма која спомиње и латински, и важност умећа знања језика,

25. Брђанин Вук и паша Пазарлија (САНУ, IV). И ту се знање језика спомиње као нешто што кити јунака, као добра сабља, добро одело.

75. Ођело га је димно понијело,

76. О пасу је сабљу објесио.

77. Он умије турски и арапски

78. Како исти философ латински.

.....

У овој песми знање језика је оно што чува главу јунаку, а не сабља или добар коњ: Вук Брђанин разуме турски, то његови противници нису знали, и захваљујући томе, обавештен је да му хоће главу одсећи, те на време бежи са лепотицом булом.

193. Он сваки језик разумије,

194. Па се Вуче од Тураках чува

Мотивација и оправдање за барјактара да украде побратиму невесту, јесте намера да се он погуби, и непоштовање основног правила, правила гостопримства: Вука на првом конаку нико не зове к себи да га угости, и то поништава све његове обавезе према сватовима и женику.

Пример вишенаменске употребе појма „латински“ видимо у збирци Богољуба Петрановића, где је правац други, латински је Беч, али је ту и море, такође латинско, и две се латинске географске теме овде комбинују:

44. Максим Владика (БП II)³⁴⁷

221. Кад налази крај земље Латинске,
222. Ударише многи мирисови,
223. Разносе се на четири стране;
224. Кад дочуше латински бољари,
225. Голему се чуду зачудише,

Епски контекст Албаније и Албанаца је са становишта етичких вредности инхерентних самој јуначкој песми, њеним јунацима и певачима публици, више него позитиван; Муса је једини јунак кога сам Марко Краљевић проглашава за бољег од себе, додуше након што га је погубио. Љути Арнаути и немаштина у којој одрастају уживају пуно поштовање у епском свету певача и њихове публике. Вук је био заинтересован и за прикупљање албанских јуначких песама, и о томе сведоче Арнаутске пјесме које је прикупио од Јовице Обрадовића из „села Ђураковца наије Пећске, као и оне прикупљене од непознатог калуђера³⁴⁸. Да је граница између српских јуначких песама и оних албанских које су у десетерцу, *kangë kreshnike* (за разлику од *kangë trimnije*, претежно осмерац)³⁴⁹ пуна нијанси и да представља заједничко песничко наслеђе сведочи управо Вуково интересовање. Код придева *Арбанаски* налазимо и сведочанство о појави честој на балканским друмовима, а то је полиглосија. У померању српског становништва од југа ка западу, о становништву које је носило са собом своје јуначке песме, сведоче „песме најстарије“, у којима је присутна географија старе српске државе, Душанове и Лазарове, да би она којој је Вук савременик била окренута Срему и Босни, а чак и за образованог Вука, појам града Пећ био пропраћен знаком питања, остао у магли времена и турских освајања.

У песми Пропаст царства српског³⁵⁰, Цар Лазар вели:

*„Ја имадем сву државу моју:
Скендерију и Урумелију,*

³⁴⁷ Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине: Епске пјесме старијег времена. Скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало „Српско учено друштво“. У Биограду, у државној штампарији 1867.

³⁴⁸ Сабрана дела Вука Караџића, О Црној Гори, Разни списи - књига осамнаеста, приредио Голуб Добрашиновић, Просвета, Београд

³⁴⁹ Видети предговор: Албанске јуначке песме Избор и превод Драгутин Мићовић Јединство, Приштина 1981.

³⁵⁰ Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине: Епске пјесме старијег времена. Скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало „Српско учено друштво“. У Биограду, у државној штампарији 1867.

*Арнаутлук и Маркедолију,
.....
Па је шаље земљи Арбанији,
А на руке Муси Арбанасу:
»Да мој Муса, на гласу витеже,
Купи мени љуте Арнауте, ---*

Вуков певач овде даје оквире Лазарове државе; мешање по звучности Македоније са, вероватно, Анадолијом, говори да сећање на тачне појмове полако бледи.

*Бањани- поље између Херцеговине и границе Црне Горе:
Да отиде у Бањане равне -*

*Вук, Буна у Херцеговини,
Седму тшше, шаље у Бањане*

*и у песми Поп Црногорац и Вук Копривица, стих
Па отиде у Бањане равне*

*У Боју на Граховцу,
Ето војска у Бањане горње,
„А сутра ће удрит' низ Бањане.”*

Еписки градови М.Детелић

Атрибуција

мјесто: Да га носиш у мјесто Бањане (Вук VIII, 9:74)

село: Сердар Ђоко од села Бањана (Вук IX, 32:790); СМ 46

равни: Да отиде у Бањане равне (Вук IV, 3:14); Вук IX, 5, 14, 29; САНУ IV, 10; МХ I, 66

рамни: I отиде у рамне Бањане (Вук VIII, 21:4)

дивни: Бијаху ти низ Бањане дивне (СМ 129:127)

горњи: Што процвиле у Бањане горње? (Вук IV, 1:2); Вук VIII, 56

племе : Те је спрема у племе Бањане (Вук VIII, 59 :6); Вук VIII, 72 ; Вук IX, 29 ; САНУ IV, 10

равно племе : Од равнога племена Бањана (Вук IX, 15 :174)

без атрибуције: Тај је коњиц родом из Бањана (Вук IV, 1:39); Вук IV, 55; Вук VIII, 9, 21, 55; Вук IX, 5, 14, 15, 26, 28, 32; САНУ IV, 10, 27; КХ III, 14; МХ I, 66

Еписки контекст

Песме из Бањана помињу Луку Радовића (не по добру – Вук VIII, 9), војводу Јована Васиљева (Вук IX, 32), царевог Дервишпашу (Вук IX, 5), војводу Јована Баћовића (Вук IX, 28), Вука Копривицу (Вук IV, 3) и друге, а од историјских догађаја поход Омер-паше Латаса на Грахово 1836. (Вук IX, 5), бој на Граховцу 1858. (Вук IX, 15), херцеговачку буну 1858-1862. (Вук IX, 26), бој у Дуги 1862. (Вук IX, 28), сукобе Херцеговаца и Црногораца са Турцима 1862. (Вук IX, 32) итд.

*Барат- град: Ја сам јунак од Барата града-
Ја сам диздар у Барату граду -*

У песми Женидба Ива Голотрба, Иво Голотрба се издаје за од Барата Мују, не би ли преварио и измамио лепу Фатију:

„Ја сам јунак од Барата града,
„Ја сам диздар у Барату граду,
„Ја сам главом од барата Мујо.”

.....

*Кад изиђе брду на планину.
Ве имају друма три-четири:
Који Нишу, који Шибенику,
Који иде Барату Турскоме,*

У истоименој песми која је остала у рукопису и штампана у издању САНУ, Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.

Пјесме јуначке средњијех времена, књига трећа, Београд, 1974, тај стих гласи:

*Ја сам Туре од Барата Мујо,
Вратарија од Барата града,
И мене је царе оправдио*

Мирјана Детелић (Епски градови, Београд 2007.) нагиње мишљењу да се ради о албанском граду Берату. Она наводи и мишљење Николе Банашевића „*Банашевић мисли да је епски Барат непостојеће, измишљено место изведено из личног имена*“. Берат је свакако град итекако присутан у српској свести, једно време је и био у рукама српске властеле. И касније је он важан трг у залеђу албанског приморја, и врло близу Охриду и Косову, у првом случају преко превоја Ђафасан, у другом долином река Дрима и Валбоне.

Епски градови М.Детелић

Атрибуција

град: Ја сам диздар у Барату граду (Вук III, 18:118) ; САНУ III, 34

турски: Који иде Барату Турскоме (Вук III, 18:161)

без атрибуције: Јес' ли био пут Барата мога (САНУ III, 34:115)

Епски контекст

Обе песме га помињу у неисторијском контексту женидбе хришћанина Туркињом, на превару.

Беч - град, у примеру за реч *Бечити се*, стихови

Бечу граде не бечи се на ме. -

У примерима Вуковим у *Рјечнику* често провејава хумор, љубав према парадоксу, а епски примери за Беч многобројни су; исцрпни чланак у књизи *Епски градови* наводи следеће податке:

Еписки градови М.Детелић

Беч

- град: Бечу граде, не бечи се на ме (Вук III, 8:148)
- град бијели: А до Беча града бијелога (ЕХ 9:47); САНУ III, 69; МХ I, 66
- тврди град: Не бој ми се, Бечу тврди граде (Вук III 8:31)
- град широки: А од Беча града широкога (КХ I, 19:109)
- град столични: Већ од Беча, града столичнога (Вук VIII, 73:2201)
- столични: Докле Бечу столичное до'ше (Вук VIII, 71:1539)
- бели: I у Срему и у Бечу белом (САНУ IV, 2:157)
- бијели: Бан путује Бечу бијелому (МХ IV, 50:286); Вук III 8; Вук VIII, 43, 71; Вук III, 9, 13; САНУ III, 69; КХ I, 2, 15, 19; КХ II, 71; МХ IV, 39, 43, 50; СМ 15, 64, 101, 106, 117, 167; ЕХ 2
- бијели пространи: Испод б'јела Беча пространога (КХ I, 17:265)
- били: I Беча ћу била освојити (МХ IX, 3:42)
- немачки: У овоме Бечу немачкоме (САНУ III, 71:15); САНУ IV, 2
- њемачки: Некакоме Бечу њемачкоме (Вук III 9:27)
- бијели њемачки: I бијела Беча њемачкога (КХ III, 3:54)
- честити: У твојему Бечу честитоме (САНУ III, 70:40) ; САНУ III, 71
- честити немачки: У честиту Бечу немачкоме (САНУ III, 70:2) ; САНУ III, 71
- каурски: Нег' је дати Бечу каурскоме (КХ I, 19:122)
- широки: Ја ћу Бечу широкому сићи (КХ I, 17:39); КХ I, 19; КХ II, 71
- камени: Слазио сам Бечу каменоме (МХ III, 13:309); МХ IX, 3
- тврди: На тврдога Беча ударише (Вук IX, 32:60)
- ледени: Стјерати га Бечу леденоме (КХ II, 59:1357); КХ II, 60, 65; ЕХ 2, 4, 9
- без атрибуције: За то да зна у Бечу ћесаре (МХ III, 13:413); Вук II,42; Вук III 8; Вук VI, 29; Вук VII, 17; Вук VIII, 43, 71, 73; Вук IX, 1, 13, 14, 15, 32, 33; САНУ III, 69, 70, 71; САНУ IV, 2, 3, 4, 28, 38; КХ I, 2, 10, 15, 16, 17, 19; КХ II, 57, 71; КХ III, 1, 2; ЕХ 1, 2, 9; МХ III, 1, 2, 13 23; МХ IV, 39, 44, 46, 50; МХ IX, 3; СМ 5, 15, 64, 101, 117, 125

Вијена

- равна: Ја побјегох у Вијену равну (КХ I, 26:675)
- без атрибуције: Па отален из Вијене кренух (КХ I, 26:680)

Еписки контекст

У песмама се углавном пева о турским походима на Беч. На пример, у песми Вук III, 8 сиже се склапа око турске опсаде Беча 1683. коју је прекинуо и град спасао пољски краљ Јан Собјески, иако се у песми помињу руски краљ (заправо цар) и његов син краљевић (морао би бити царевић) Мијајло. Траг правог историјског податка остао је у сакупљању војске од „Леха и Пољака” (што је заправо плеоназам). Такође, турску војску је предводио велики везир, а не султан – како стоји у песми. ако је „Ћуприлић-везир” стално место за турске велике војсковође у епизи, овог пута опсадом Беча управљао је прави, историјски Кара Мустафа Ћуприлић. У нешто каснијој песми « Бојеви Црногораца и Херцеговаца с Турцима године 1862 » (Вук IX, 32) исход другог турског похода на Беч дат је историјски исправно: I Пољаци Беча обранише (66).

Јужно од Беча, у месту Бечко Ново Место (Wiener Neustadt), погубљени су априла 1671. хрватски племићи Петар Зрински и Фран Крсто Франкопан. Тиме је Хрватска остала без последњих представника високог племства.

Бијоград- Београд Уз реч Бијоградац, пример:

То гледају Турци Бијограци-

Уз реч Бијограче, пример:

Што ће мени момче Бијограче,

Кад ми може запаст' Сарајевче-

уз реч Даије, пример:

То гледају Турци Бијограци

I из града сви седам даија

Забиијоградитисе - Бијограде мој велики јаде!

У з'о час се забијоградио. -

Бијоград се код Тешана спомиње, са Небојшином кулом, и црквом Ружицом, у песми Женидба Тодора Јакшића.

Еписки градови М.Детелић

Атрибуција

Београд

- град: Другу пише граду Београду (ЕР 59:47); ЕР 83, 91, 124
- бели град: Од белог града Београда (Вук VIII, 32:30)
- бели: Окретосе белом Београду (САНУ IV, 48:95)
- стојни: Доведи ме Београду стојну (СМ 101:79), СМ 63
- без атрибуције: I Авала више Београда (САНУ IVV, 48:8); Вук VIII, 33, 34; ЕР 124; СМ 7, 63; САНУ II, 56

Биоград

- град: Од онога града Биограда (Вук II, 97:5); Вук II, 98
- бијели град: Ка бијелу граду Биограду (Вук II, 92:121); Вук II, 98
- стојни: Оде право стојну Биограду (Вук II, 42:90); Вук II, 93, 95; Вук III 10
- без атрибуције: Па ћеш отуд Биограду доћи (Вук II, 94:199); Вук II, 42, 93, 95, 97; Вук III 9; Вук IV, 24

Билиград

- стојни: Од онога Билиграда стојна (СМ 101:2)

Биоград

- бијели град: Под бијелим градом Биоградом (САНУ IV, 48:34); Вук VII, 24
 - бели град: По беломе граду Биограду (САНУ IV, 48:49)
 - бели: Ајде, Јово, белом Биограду (САНУ IV, 48:111)
 - бијели: Оде Шћепан биј'лу Биограду (СМ 7:127),
 - бијели Стојни: У бијелу Стојну Биограду (Вук VI, 47:2)
 - стојни: Она зове стојну Биограду (Вук IV, 46:5); Вук IV, 25, 62; Вук VI, 47; Вук VIII, 38; САНУ II, 63; КХ I, 16, 32; КХ II, 73; СМ 7, 15, 63, 72, 101
 - лијепи Стојни: Од лијепа Стојна Биограда (СМ 72:26)
 - тврд: Тврд Биоград, да га удре муње (КХ II, 73:97)
 - проклет: Би Биоград за недељу дана, / А проклет је, – да га Бог убије (КХ II, 73:98-99)
 - без атрибуције: Ако Бог да ни у Биограду (САНУ III, 73:33); Вук IV, 24, 46; Вук VI, 47; САНУ II, 63; КХ I, 2, 10, 15, 32; КХ II, 73; ЕХ 2; МХ III, 1; СМ 7, 15, 44
 - Стојни Бијели град: Од Стојнога Бијелога града (Вук VIII, 45:2)
 - Стојни бијели: Дозивала Стојну бијеломе (СМ 15:126)
- #### Биоградски град
- без атрибуције: I док нам је Биоградског града (Вук IV, 24:180)

Еписки контекст

Иако се у песмама за њега често везује атрибут стојни (зато што је био престоница у време деспота Стефана Лазаревића), не треба га мешати са угарским Стојним Београдом (мађ. Székesfehérvár, нем. Stuhlweissenburg, лат. Alba Regia), градом у коме су се крунисали угарски краљеви и који се налази ј/и од Будимпеште.

Као еписки држатељи Београда помињу се браћа Јакшићи (Дмитар и Стефан), мада они према историјским подацима нису имали ништа заједничко са овим градом: синови војводе Јакше, поданика Ђурђа Бранковића, оба брата су прешла у службу краља Матије Корвина и у Угарској добила посед Нађлак. Истакли су се у биткама против Турака, у којима су оставили и животе: Дмитар 1486. код Смедерева, а Стефан 1489. код Беча.

Београд се помиње врло често и то у обе врсте еписких сижеа – историјским и неисторијским. Међу историјским, уз легендарни поход принца Еугена Савојског 1717. (нпр. ЕР 91; Вук VIII, 32 и др.), у СМ 15 помиње се и Лаудоново освајање Београда 1788. Овај поход на Београд, који је заузет после опсаде од само три недеље, био је последња велика победа остарелог фелдмаршала Лаудона, и његов **ПОСЛЕДЊИ ВОЈНИ ПОХОД**.

Феликс Каниц цело прво поглавље свог путописа посвећује Београду, и његовом честом преласку из руку Аустријанаца у Турске руке и обрнуто. И iscrпни опис борби и ратовања око престонице, од античког времена до борби око Чукур-чесме и бомбардовања Београда коме је Каниц био сведок, одличне скице улица и становника одлике су овог поглавља, и као и у скицама, он је имао дара да уочи карактеристичне детаље пејзажа:

...

Овај двоструки, војно-трговачки карактер Београда вероватно је носило већ и прво праисторијско насеље на овом месту

...

Тако је Београд још деценијама задржао изразит оријентални карактер.

...

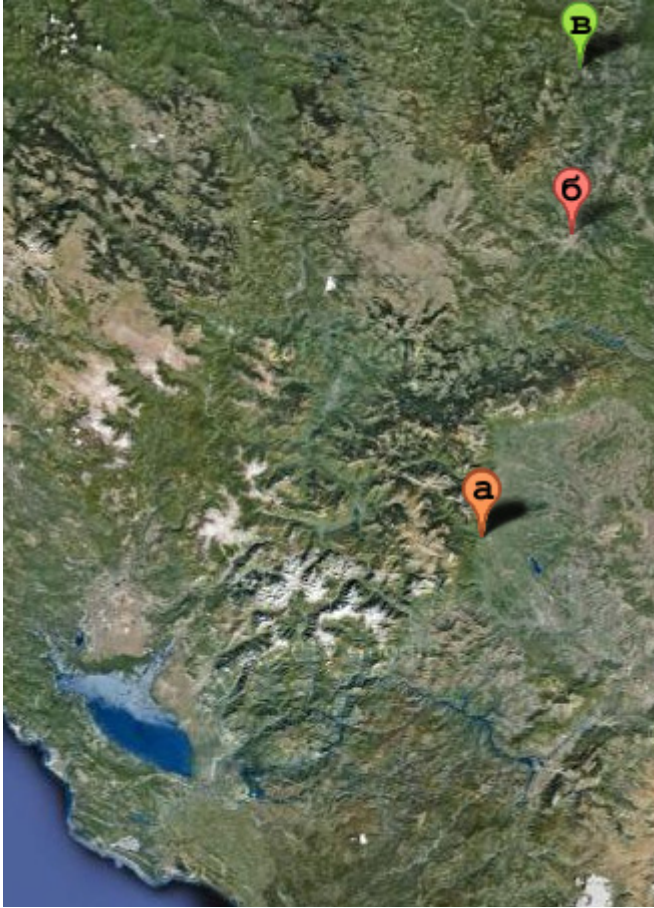
*Бистрица - ријека: Док начини високе Дечане
У приморју код воде Бистрице*

Ове стихове које Вук наводи можемо наћи у песми *Опет Свети Саво* (Вук, II), у стиховима који су права топографска карта области о којој се пева.

20. „Док начини високе Дечане
21. „У приморју код воде Бистрице,
22. „И два стуба светитеља Ђурђа,
23. „Оба стуба виш' Новог Пазара,
24. „Студеницу на Влаху Староме,

Када је у питању Бистрица, ради се о Дечанској Бистрици, притоци Белог Дрима којој је извор на Проклетијама. Бистрица је чест топоним на Балкану, само на Косову и у Метохији постоје Призренска Бистрица, Лоћанска, и Бистрица, десна притока Ибра. Постоје још две Бистрице у Босни, и једна у југоисточној Србији.

„У приморју“ јесте потпуно примерени опис, ако се узме у обзир да је Бистрица притока Белог Дрима, који до Јадранске обале иде кроз кланце и долине, пробијајући се између Албанских Алпа. Још краћи пут је долином реке Валбоне до Скадарског језера, Блата, који се такође перципирао као приморје. Даљина је, до приморја, зависно од пута којим се иде, од 150 до 200 километара, што би требало да представља од три до пет дана јахања.

Сл.41. Сателитска карта Балкана са приказом Дечана, Ђурђевих Ступова и Студенице.

Google maps

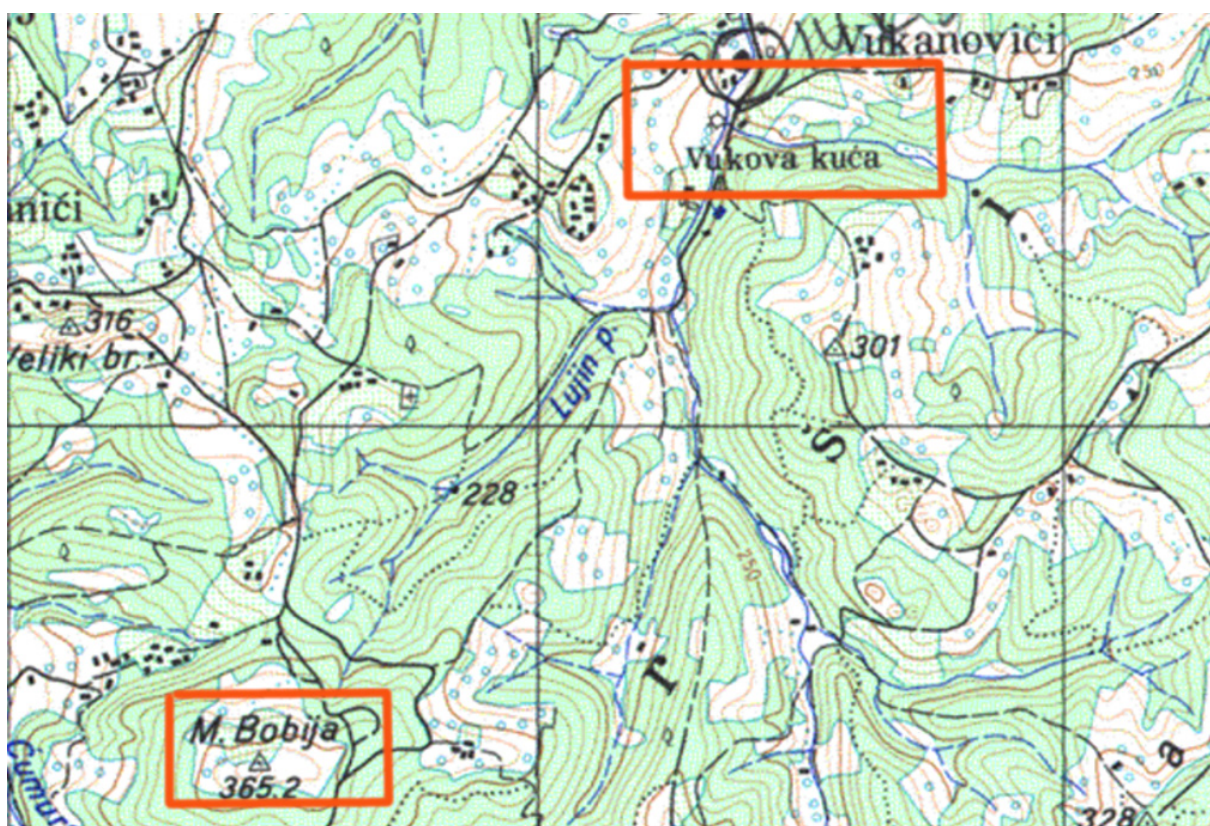
Словом а) обележени су Дечани, б) Ђурђеви Ступови, и в) Студеница. Очигледно да је певач неко са подручја Старог Влаха, јер је и логично да се ова три манастира виде као најважнија са те географске тачке гледишта. Тачно на средини се види, захваљујући овом сателитском снимку, планински масив Старог Влаха.³⁵¹ Од тачке а), Дечана, у ваздушној линији до Скадарског језера има око деведесет километара, али је конфигурација терена таква да су путеви проходни само долинама речних токова.

Бобија (мала и велика) - Планина у Рађевини. Мала је Бобија на путу кад се иде од намастир Трноше к Дрини и Лозници; и ту се свраћају црквари о великим годовима (љепши кад је лијепо вријеме) те се одмарају, пију и играју

³⁵¹ <http://maps.google.com/>

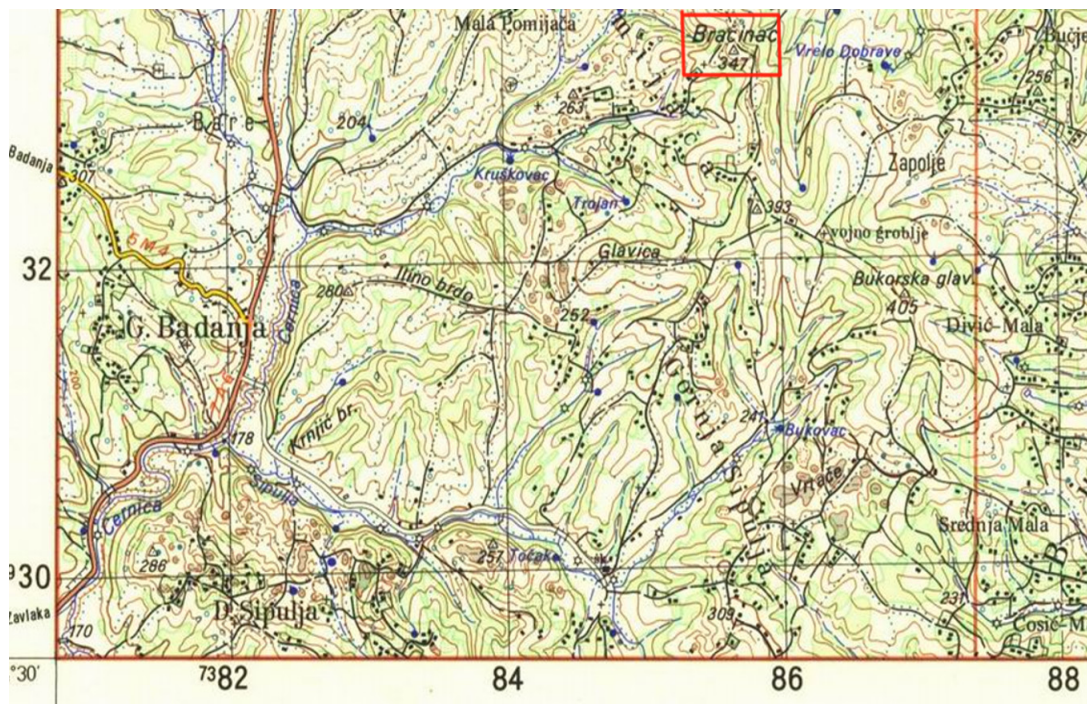
Бобија није редак топоним у Србији, најпознатије су, поред мале коју наводи Вук, Торничка Бобија код Ваљева, Бобија код Прибоја, а мања брда носе то име код планине Космај и реке Колубаре.

Мала Бобија (365м н.в.) наткриљује саму Вукову кућу, и представља топографију Вукове окућнице. Од куће до врха Мале Бобије раздаљина износи око 1600 метара југозападно, док се Велика Бобија налази иза Мале још толико удаљена.

Сл. 42. Топографска карта 1:25 000 Војногеографског института, секција *Зајача исток*, детаљ

Брачинац - брдо у Јадру (готово на међи најје Ваљевске, Шабачке и Зворничке).

Сл. 43. Јадар, брдо Брачанац, 347 м. н. в. Војно-географски завод, Београд, 1:25000, секција Јадар

Рјечник је на појединим местима Вуков врло лични Рјечник сећања из младости – где се остављајући белегу, сећање на топоним који нема ни историјску нити лексичку тежину, песничким гестом оживљава једно брдо завичаја. Тако Вукова брда постају песнички топоними, као Бранково Стражилово, сећање на поглед.

Да ли је по среди Вукова грешка у преписивању – писано *ч* и *т* могу бити врло слична – или грешка на карти Војногеографског завода у карти 1:50 000 секција Шабац 3, даће иста та карта Војногеографског завода у размери 1:25 000, секција Румска, на истој географској ширини и дужини; дакле Брачинац, а не Братинац, доминантни вис, једино се може поредити у околини са вишим Цером. Још једна потврда Вукове тачности.

*Брда - предео на граници Црне Горе: Када Турци Брда поараше
Равна Брда и Камене Ровце-*

Пример који даје Вук у свом Рјечнику налази се у песми *Шта освета чини* (Вук, III). Занимљива је мала интервенција која се ту може видети – х у речи похарати добија своје место.

6. „Када Турци Брда похараше,
7. „Равна Брда и камене Ровце?

У песми *Петар Бошковић и Гавран Барјактар* (Вук, IV)

15. „Е ћах сићи у Брда камена. ”

У песми *Бој на Пресјеку тврду више поља Никшићкога* (Вук, IX)

17. „На Брдима да се састанемо,
 18. „Да на Брда снажно ударимо,
-

Брегово - 1) град на левој обали Тимока 2) остаци града на десној обали Тимока, наспрам града.

Вук не цитира стихове песме у овом чланку о Брегову; *Марко Краљевић и вила* са нашег становишта географије је врло занимљива. Ова песма достојна Хомера, у којој Марко моли Милоша да пева, док заједно јашу Мироч-планином, зато што му се спава, а и поред песме ипак заспи, убраја се у оне у којима је митологија присутнија него историја. Ипак, у стиховима у којима се помиње Брегово,

110. *Оде вила у Мироч у планину,*
111. *Оде Марко с побратимом својим,*
112. *Отидоше Поречкој крајини,*
113. *И Тимок су воду пребродили*
114. *На Брегову селу великоме,*
115. *Па одоше крајини Видинској;*

дата је врло комплетна слика пута Марка Краљевића и његовог побратима Милоша, са познавањем детаља пута којим се ишло за Цариград преко Видина, а којим је и Мустафа-паша Ћуприлић 1690. године ишао, истом трасом као и два епска јунака³⁵². У раду Т. Катић вели: „*Најкраћи сувоземни пут од Београда до Видина, у време Османског царства, водио је преко Звижда, Поречке Реке и Крајине.*“ Овај пут је био алтернативни у односу на пут за Цариград који је скретао

³⁵² Татјана Катић. *Сувоземни пут од Београда до Видина* Историјски институт САНУ. Према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године. Београд.

долином Мораве према Нишу, а Ћуприлић га је користио за повратак војске због исцрпљених залиха хране у селима уз најчешће коришћен правац.

„Од Пореча је, преко Мироча, водио на Брзу Паланку, а затим дунавском обалом до Видина“. У истом раду се наводе изводи из дневника Абдулаха Ускударија, коморника турске војске који је детаљно описао пут армије. Када је у питању део пута који се подудара са Марковим и Милошевим, привлачи пажњу следећи детаљ: *Овај логор, удаљен пет сати хода од Видина, као и мост на Тимоку, подигли су Аустријанци после освајања Видина у јесен 1689.* Ако се у стиховима *Тимок воду пребродили* мисли на прелазак мостом, онда имамо *terminus ante quem* настанка ове песме.

Феликс Каниц пише о Брегову, али не у код нас знаменитом опису Србије, већ у свом делу који највише говори о Бугарској, *Дунавска Бугарска*, дневнику његових путовања по Бугарској од 1860. до 1880. За Брегово он даје следеће податке који су за нас овде занимљиви: да је несумњиво постојао римски мост на Тимоку, судећи по остацима које је обишао, и топонимији, и да су у месту насељени Румуни, а да је учитељ у селу дошао из Србије.³⁵³

Епски градови Мирјане Детељић

Атрибуција

село велико: И Тимок су воду пребродили / На Брегову селу великоме (Вук II, 38:114– 115)

Географски положај

Село у Бугарској. Налази се у Видинској области на Тимоку, близу ушћа у Дунав, на граници са Србијом. Ближа места: Неготин са српске и Видин са бугарске стране.

Епски контекст

Насупрот месту стоје зидине старог града. Песма га помиње у оквиру неисторијског контекста („Марко Краљевић и вила“) као село код којег постоји газ/прелаз преко реке Тимок на путу за Видинску крајину.

Код Вука у Рјечнику јавља се као: 1) село на левој и 2) рушевине града на десној обали Тимока.

Бугарска

Вук зачуђујуће мало даје информација о Бугарској, и у чланку у Рјечнику је дата само немачка реч – разлог је вероватно што се Бугарска помала на политичкој сцени Балкана тек после Вукове смрти.

Бугарска је у јуначким песмама земља која је избледела из сећања, јер је потпала под Османлије пре Лазаровог царства; ретко се појављује под својим правим именом, као у песми *Марко Краљевић укида свадбарину*. (МХ II), која представља изузетак:

4. Прико Грчке и равне Бугарске.

³⁵³ Консултован је превод на француски Емила Пикоа, *La Bulgarie danubienne et le Balkan : études de voyage (1860-1880)* / par F. Kanitz: Hachette , Paris, 1882 Picot, Émile

294. "С Богом остај, Грчка и Бугарска!

Бугарин се најчешће појављује као маска, прерушени јунак, који се издаје за Бугарина: у песми Марка Краљевића ослобађа Сибињанин Јанко и Реља Крилатник. (МХ,II)

490. Кад ето ти црна Бугарина,
491. На кулашу, коњу крилатному.
492. Лети Бугар уз поље широко,
...
508. Кад је Марко Булгарији био,
509. Мимо моју кулу пролазио,

Сва друга помињања Бугарске указују на новокомпоноване Бећировићеве песме, али и код Вука (VIII), у песми коју одликују парне риме, потпис Милошевог писара-пригодног певача.

Будим- град у Угарској

Будим је онолико важан колико су битни епски догађаји око њега, и за то је доказ Вуков чланак о брду Гергелез у њему, видети чланак *Гергелез*. Често се спомиње код Тешана. (в.испод)

Епски градови Мирјане Детелић

Атрибуција

Будим

град: Он се диже у града Будима (Вук II, 12:43); Вук II,62; Вук III, 45; Вук VI, 35, 38, 41, 43, 59, 62; Вук VII, 12; ЕР 21, 124; САНУ II, 56, 59, 79; САНУ III, 6, 35, 38, 65, 66, 68; СМ 37, 138; КХ I, 19; КХ II, 61; КХ III, 2; МХ I, 32, 33, 45, 47, 55, 63, 67, 80, 82; МХ II, 70

град бијели: Испод града бијела Будима (Вук II, 14:82); Вук II,94; Вук III, 45; Вук VI, 35, 41, 62; Вук VII, 12; ЕР 75; САНУ II, 59; СМ 138; КХ I, 19, 21; КХ II, 64; КХ III, 2, 8; МХ I, 33, 47, 63; МХ II, 70

царев град: На Будиму, на цареву граду (КХ I, 17:624); КХ II, 42

град каурски: У Будиму граду каурскоме (Вук VI, 59:14)

мисто везирево: У Будиму мисту везиреву (МХ IV, 47:2)

бели: Кад су били прам' бела Будима (Вук II, 101:26); Вук III, 45; САНУ II, 56; САНУ III, 68, 70

бијели: Но не иди бијелу Будиму (Вук II, 94:157); Вук VI, 59; Вук VII, 12; ЕР 73, 75, 126; САНУ II, 56; СМ 138; КХ I, 2, 10, 17, 32, 33; КХ II, 61; МХ II, 44, 70; МХ IV, 43, 50; ЕХ 9

били: Та је књига од Будима била (МХ IV, 43:27); МХ IV, 47

равни: Он ми иде у равна Будима (МХ II, 44:225)

на ћенару: И за њима Будим на ћенару (ЕХ 9:546)

без атрибуције: Кад је био до близу Будима (Вук II,12:153); Вук II, 87, 94; Вук III, 45, 77; Вук VI, 35, 38, 41, 43, 59, 62; Вук VII, 7, 12, 17; ЕР 58, 73, 124, 188; САНУ II, 10, 59, 79; САНУ III, 6, 7, 38, 66, 68, 70; МХ II, 44, 51; СМ 71, 119, 138; КХ I, 10, 17, 19, 21, 32; КХ II, 61, 64, 75; КХ III, 2, 8; МХ I, 32, 33, 45, 47, 62, 63, 72, 73, 80, 82; МХ II, 51; МХ IV, 43, 45, 47, 48, 49, 50; ЕХ 5, 7, 9

Будин

без атрибуције: Да ти гредеш у Будин на виће (МХ I, 67:5)

Епски контекст

Осим у епици – где се везују подједнако и за историјске и за неисторијске сијее – Будим и Пешта се јављају и у другим фолклорним жанровима као два места са једним идентитетом („Ко у Пешти не ваља, у Будим нек не иде“; „Попио би равну Пешту и сав Будим град“; „чарне очи [вреде] Пеште и Будима“), као далеко и чудесно место („У Будиму граду чудно чудо кажу“, „Из узде у Будим“), или као мерило за снагу и чврстину („Гола је гузица тврђа од Будима“). Сам Будим се јавља и као мерило лепоте, посебно у лирским песмама:

Нема лепшег града од Будима,

Ни дебљега лада од јаблана (Вук I, 512:1,2).

Голеш - планина *Живо пређи* у *Голеш планину* –

Код Тешана се *Голеш* види у *Женидба Тодора Јакшића*, и *Тодор* гледа дурбином своју невесту која је, прешавши на видовитом вранцу реку *Трутину*, изашла на ову планину.

Дрина - 1) *Дрина*, гранична река између Босне и Србије 2) српски крај на *дрини*, наспрам *Зворника*: отишао у *Дрину* .

поводом речи *Валовит*, цитирају се стихови:

Валовиту Дрину пребродише -

поводом речи *спустити* , пример: *Па се спусти покрај воде Дрине*

Дрински - у примеру: *Дрински вуче, што си обрђао?*-

Невоља је мене обршати:

Око Дрине не има оваца:

Једна овца а три чобанина:

Један спава, други овцу чува,

Трећи иде кући по ужину.

Дубровник - Ragusa

Дунав - видети *Дунаво* -

у примеру за реч *заледити се*:

овај ће вјетар заледити Дунаво

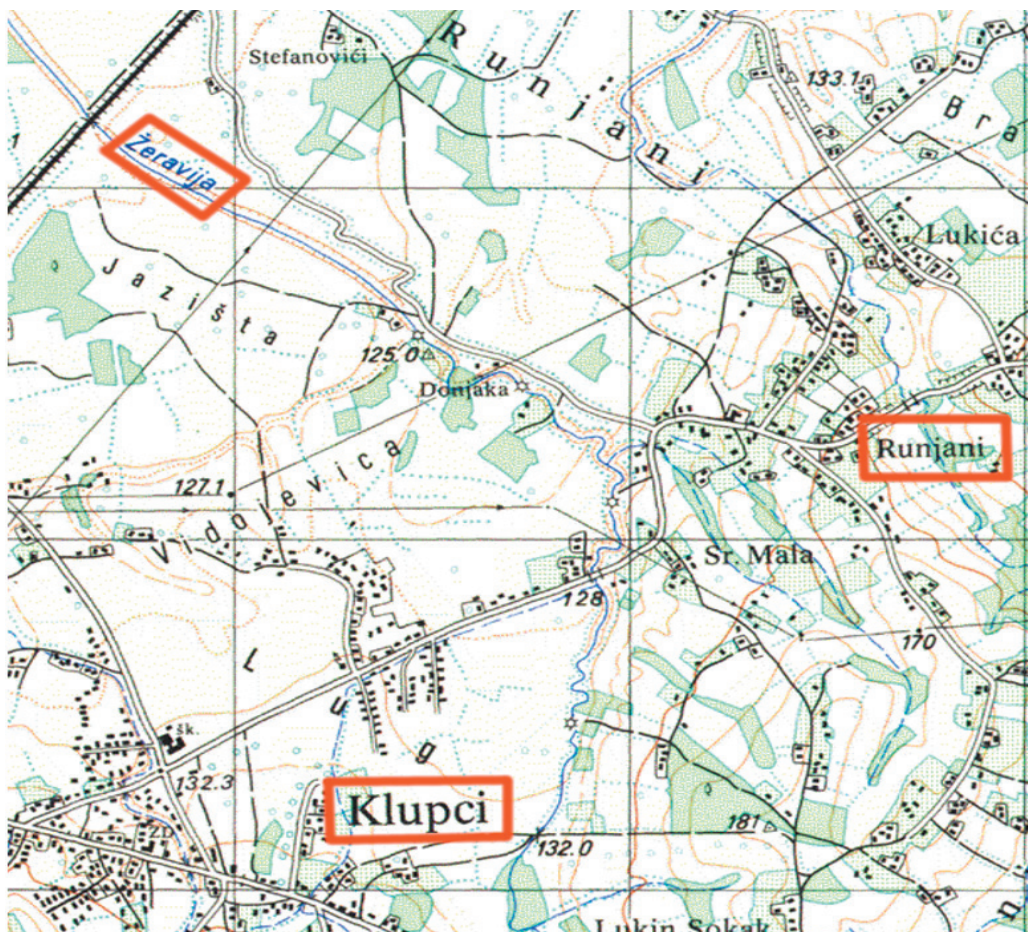
*Види Петра, гдје крену војаке
Каравлашком и Карабогданском,
Све Дунавом дође до Земуна,
Па ондален на Биоград сађе,
Града био ц'јелу хефту дана,*

Занимљиво је да се *Дунав* и *Београд* ређе јављају у истом контексту, као што је то случај у горе наведеној песми из зборника *Косте Хермана*

Жеравија, *Жеравиња* - река у *Зворничкој* најији (у *Јадру*).

Жеравија тече кроз село Тршић (и ту се једна мала зове Жеравија, или Жеравињска мала), па онда између Руњана и Клубаца, и утјече у Дрину између Лознице и Липнице (а кад је лети велика суша, онда испод Клубаца и Руњана стане у вирове и пресуши).

На топографској карти Војногеографског завода 1:25 000 Вукова река је означена као *Жерављички поток*. Протиче поред саме Вукове куће, а извире неколико стотина метара јужно (*Жеравичко врело*). На секцији карте Војногеографског завода 1:25 000 *Липнички шор* добија ознаку *Жеравија*.

Сл. 44. Жерављачка река, Војно-издавачки завод, 1: 25 000.

Дрина се премешта својим коритом и по неколико стотина метара од године до године, и за два века о Вуковог записа, Жеравија се улива у Старачу, што је чест хидроним за старо корито неке реке, те завршава у бари, као што Вук и каже да се често дешава, на стотинак метара од данашњег тока Дрине.

Загорје - земља иза брда, планине, као име земља са оне стране Тимока; у

Херцеговини, земља иза брда, планине.

в. део рада који се бави Загорјем, у итинереру песме *Ришњанин Хаџија и Лимун трговац*.

Звијезда - 2 (ст) град некакав : *О Иване од Звијезде града -*

Управо је *Женидба Тодора Јакшића* песма из које Вук користи стихове да би илустровао ову одредницу; он планину не спомиње, иако она није тако удаљена од Јадра. В. песму у раду *Женидба Тодора Јакшића*

Ибар - река у Србији. Ибар утјече у Мораву више Карановца.

Милош у Латинима. (Вук II)

29. „Да видите Жичу крај Мораве

30. „И код Ибра више Карановца;

Епски контекст јесте опис манастира на Ибру, којим се Србљи могу дичити.

Ивања - зидине од намастира у Шабачкој нији, на крај Цера под Видојевицом. Епархија шабачка спомиње манастир Ивању на гробљу у Новом Селу.

Ивница - планина у Ерцеговини (у Дробњацима):

Сан уснила љуба војводина,

Анђелија Стоја Караџића,

Бе вас Дробњак магла притиснула,

А из магле вила покликнула

Са Ивнице високе планине -

Планина Ивица, североисточно од планине Војник, јужно од Дурмитора, тридесетак километара од Никшића. Планина Ивица дели Дробњак на два морфолошки различита дела: Дробњачко корито и висораван Језера.

У Поповићима код Неготина записана је следећа женска песма:

Запали се Ивица планина

Запали се , запали се

запали се Ивица планина

Запали се Ивица планина,

Све изгоре, ништа не остаде,

Сам' остаде дрво јаворово,

*И под њиме дете мали Јово.
Мајка Јови тијо говорила:
"Расти, сине, за недељу дана,
За недељу кано за годину."*

Јадар - Вода у Србији (тече између Цера и Гучева, и утјече у Дрину ниже Љешнице). 2) кнежина Зворничке наије (око воде Јадра). 3) (Црни Јадар) вода у Босни (извире у Краљевој гори под Кушлатом).

Јањок, т. Улџона (?), Алсона :
„Вино пије од Јањока краљу
„У Јањоку граду бијеломе —

Јањок – пример који Вук даје почетни су стихови песме *Женидба Ива Голотрба*.

В. истоимену песму у раду.

Клисура - 1)пролаз између планина 2)географско име (у Бугарској?)
Уз Клисуру испод Качаника -
Качаник - У клисури испод Качаника -
Оста Муса увр Качаника

Сл. 45. Качаник. Совјетска генералштабна карта 1:50 000, секција 050к--к34-067-2, издање 1975.

Овај пример Вуков је из Тешанове песме *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*.

Коренита - река и село у Јадру (Грнчара):
*Коренита село и тили си?
Да ти није руде од лонаца,*

*Испод кућа чести воденица,
Не б'се звала село, већ селиште.*

*Корита - Шума у Херцеговини: Ударисмо кроз Корита равна,
Сва Корита притиснула тама-*

И овај пример је Тешанов, из песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*

*Космај - планина у Београдској наији: Пала магла по голом Космају
Са Космаја на Јанкове дворе-
Од Космаја гн'језда соколова-*

У песмама *Утјеха Србији* (Вук, VIII)

49. „И Космај је гњездо соколово,
50. „Људи кажу да је Иваново,
51. „Са Космаја Косанчић прозвана,

Ова је песма окарактерисана као „комад“ од песме, и карактеристична је по парним римама аа бб... које су недоследно проведене у песми, и делују као напор писменог човека да пева у духу народне јуначке песме, или пак народног певача који је имао додира са „ученом“ књижевношћу.

Ова песма је и пример за сумњиво широку географију: редом се спомињу планине, Шар-планина, Поцерску планину, Космај, Рудничке планине. Космај се иначе не помиње у народним јуначким песмама, као ни Рудник. Ове две планине нису карактеристичне за јуначке песме, али јесу за кнежевску кућу Обреновића; песма и иначе почиње оптуживањем Карађорђа да је „побегао“ у Немачку и оставио народ на цедилу. Чини се да је, нашта нас упућује необично ретка географија песме, као и њен садржај, њу сачинио какав Милошев писар, а по сведочењу савременика, било их је који су знали певати уз гусле. Наручене песме биле су свакодневни посао гуслара, и они су за награду морали угађати публици, што је традиција која је опстала и касније.

<i>Косово - (са и без поља) бојно поље (на којем је 1389, 15. јуна, на Видов дан, српска судбина одлучена). Поље косово.(лат.)</i>
--

за епског јунака Косанчић Ивана.

*Костур - град: У завади с Нином од Костура-
Са Кличевца од града Костура -*

Епископски градови М.Детелић
Костур

град: Кад дођете ка Костуру граду (Вук II,62:245); МХ II, 46, 48; СМ 37

град бијели: У Костуру, граду бијеломе (МХ II, 46:2), Вук II, 62

тврди град: Ја ћу узет тврда Костур-града (МХ II, 48:81)

бијели: Ја ћу ићи бијелу Костуру (Вук II,62:237); МХ II, 46

без атрибуције: Пита њега Мина од Костура (Вук II,62:266); МХ I, 62; МХ II, 46, 48; СМ 37

Епископски контекст

У песмама из Вукових збирки вероватно се ради о овом Костуру/Коштуну, чији је заповедник био Нина (епископ Мина/Михна) од Костура, војвода херцега Стефана. Посебно је у том контексту необична песма »Марко Краљевић и Хреља Бошњанин« (МХ II, 46) у којој се Кустурка дјевојка, сестра Михне од Костура, покрштава како би се могла удати за Хрељу Бошњанина. То је, колико је нама познато, једини случај да се епископ Михна сматра муслиманом.

Географски, с обзиром на Прилеп и околину који су били у власти Краљевића Марка, његовој историји са Мином од Костура више би одговарао Костур у северној Грчкој (Касторија на истоменом језеру, западна Македонија). Међутим, нигде у дугачкој и бурној историји Касторије не помиње се ниједан њен држалац чије би име макар приближно асоцирало на Мину. С друге стране, с обзиром да је Касторија већ 1386. пала под Турке, то би могло објаснити необичну вероисповест Кустурке девојке у поменутој песми.

Код Вука у Рјечнику, међутим, стоји: „einer Stadt in Mazedonien“, али се помиње и Костур као „Ruinen am Berge Kličevac (на лијевој страни Дрине ниже Зворника):

Са Кличевца од града Костура“.

И муслиманске песме се односе на овај други град, Коштун у Херцеговини.

У првом издању из 1818. године нема спомињања „града у Македонији“

Костур, m. nom. propr. einer Stadt:

„У завади с Нином од Костура —

„Са Кличевца од града Костура —

Крајина - 1) граница 2) рат: Ој крајино! крвава аљино,

Крвав био, ко те завргаа.

3) Крајина Неготинска: један комад земље између Тимока, Дунава, Кључа и Поречкије планина. У Крајини (онуда људи не кажу Крајина Неготинска, него само Крајина: зашто они и не чују да има Крајина и у босни, као ни Бошњаци што не чују за ову Крајину) има око педесет села, но нијесу сва Српска, него има и Влашкије. Србљи у Крајини говоре : зајац, оцат, жељезо, грнац, дрее (аљине) грајати (мјесто говорити) и т.д. У Крајини је варош (и мали гргацић што је зидао Пасманција) Неготин (два сата од Дунава и од Тимока), старе зидине Праово (на Дунаву) , извор Царичина (од прилике сат и по од дунава, и мало мање од Неготина), ријека Замна, мала варошица (са старим зидинама) Брза паланка (на Дунаву, на међи Крајине и Кључа), и два намастира: Вратна и Букова (Букова је мали намастирић баш код Неготина). Од Царичине до Праова излазесе прокопи испод земље, куда је некад вођена вода на Праово; људи онуда приповиједају, да су до скоро налазили на чункове од олова и растапали на танета пушчана. Ниже Царичине имају зидине од некакве старе цркве: онуда људи приповиједају, да је онђе погинуо Краљевић Марко (кад су се Турци били с Власима), и да му је она црква била начињена на гробу.

Од југо-западње стране међи Крајина с Кључем (Кладовском наијом). У Кључу има око тридесет села, но данас не ма ни једног Срског, него су све влашка, а имена села сва су српска, н. п. Грабовица, Каменица, Врбица, Остров гол и т. д. У Кључу је варош и мали градић Кладово на Дунаву; с горњу страну Кладова знаду се до воде некакве старе зидине, а ниже Кладова (око по сата далеко) знаду се на суву (особито с Влашке стране) зидине од Трајанова моста, о којему људи онуда још приповиједају којешта.

Оба двије су ове кнежине султанијине, и зато су некако од старине остале те у њима нијесу судили турци, него Српски кнезови (приповиједају да су такови

ферман од цара имали, да не смије Турчин с поткованим коњем наступити на ту земљу). Крајински је кнез сједио у Неготину, а од Кључа у Кладову (нигђе у Србији, ни у Босни, ни у ерцеговини, не кнезују варошани сељацима, до ту). Крајински је кенз бивао од кољена Карапанџића, а од Кључа се мијењао често. Ти су кнезови купили порезе и остале данке, па су новце (колико је било одређено да се даје султанији) давали бегу, који је долазио из Цариграда и сједио у Кладову, а бег је слао у Цариград; а сад, како су Карапанџићи оставили Крајину и већ готово сви изумрли, почео се и Крајински кнез мијењати (и остало се готово све промијенило).

Вук је са Јевтом Савићем прешао у Неготинску крајину и тамо обављао чиновничке послове

Крушевац, град и рушевине на Морави.

у примеру за реч *скровит*, *У Крушевцу мјесту скровитоме-*

Крушевац Тешан спомиње у песми *Цар Лазар и Царица Милица*.

*Куно*р, планина *Оде беже у Куно*р планину -

О Куно

р планини, Кунари више је речено у првом делу рада, где смо видели да је највећи број Кунара, Кунора у граничном појасу између племена Куча и Хота. Зато је етнографски аспект овог контакта, који постоји и данас у облику честих бракова православних горштака сјеничког краја са албанским католикињама, битан у преношењу мотива из једне народне културне баштине у другу, као што је било и ранијих векова.

Кучи се декларишу данас и као Срби, и као Црногорци, и као Албанци, а као што је то потврдио још Јован Цвијић, има их и православних и муслимана. О постојању односа између крајишничке епике на српском језику и албанских епова сведоче многе заједничке теме, а чињеница да су албански војници војевали на страни Османлија на војној граници, баш као и Срби, објашњава присуство Удбине у њиховим песмама, као и Задра, Котора, и многих имена јунака . Драгутин

Мићовић, преводилац албанских епских песама на српски језик, о томе пише³⁵⁴:
Исто тако и топографија позорнице на којој се одигравају догађаји опевани у песмама може се с успехом утврдити, док на арбанашком језику имамо деформација, па и нелогичности, које, донекле, удаљавају од стварности арбанашке kenge kreshnike, крајишничке песме. Јер, поред разумљивих имена, као што је Јутинл- Задар, Zara, Сеје, наилазимо и на Kotorret e reja (Нови Котори, постало од Равни Нотари), Dumlika која представља спој Дувна и Лике итд. Значи, насупрот јасним и логичним именима јунака и места у српскохрватским крајишничким песмама, у арбанашким наилазимо на деформације и нетачно или непотпуно и именовање, што је разумљиво кад се зна да се ради о непознатој или мало познатој топографији, па и личностима, чије се име, па и подвизи непотпуно познају.

Женидба Стојана Јанковића (Вук, III)

*6. Оде беже у Кунар планину,
7. Да он лови лова по планини.*

*241. Окренуше пољем широкијем,
242. Примеше се у Огорјелицу,
243. Од ње право у Кунор планину,
244. Из Кунора у поље Котарско.*

*Латинија, Нек'се чуди мудра Латинија
Латини , 1) Латински 2)Италски
Латинка, 1) девојка од Латина 2)Италијанка 3) женско име*

*Леђан, (ст) У Леђану граду Латинскоме -
Леђански, Па он оде низ поље Леђанско*

В. поглавље у раду о Женидби Душановој

Марица, 2) вода (у Косову?) На Марицу бијелити платно-

³⁵⁴ Драгутин Мићовић : *Становништво словенског поријекла у Албанији*. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године

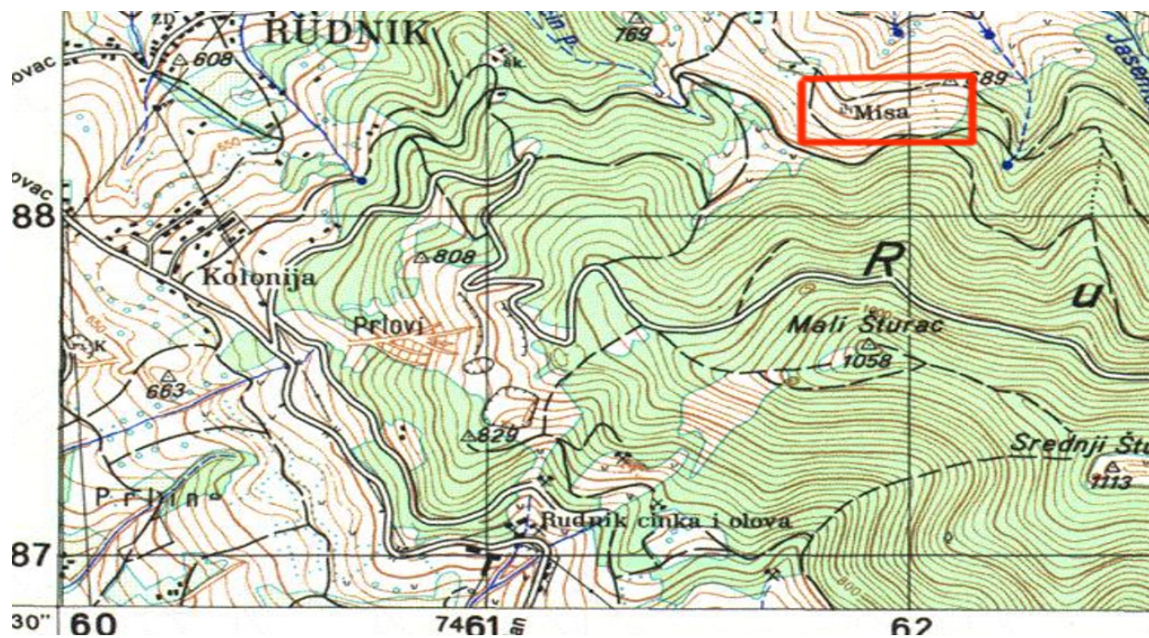
Пример је из Тешанове песме *Марко Краљевић познаје очину сабљу*, баш као и дилема о томе где се река налази, јер у песми Марица носи рањеног краља Вукашина од Косова.

*Мезево, име, Па не иди бијелу Будиму,
 Већ ти ајде на Мезево равно
 На Трутину на воду студену-
 Када дођеш у поље Мезево,
 Живо пређи у Голеш планину-*

Из Тешанове песме *Женидба Тодора Јакшића*.

Миса, у језику православних Срба (и Босанаца) латинска црква. У Зворнику има једна зидина, која се зове Маџарска миса.

Додајмо овом Вуковом примеру и зидине зване Миса на планини Рудник, место на коме се налазила католичка црква насељених Саксонаца а потом, у турско време, џамије.

Сл. 46. Миса на Руднику, детаљ секције *Рудник* топографске карте 1:25 000 Војногеографског института у Београду

Митровица, 1)варош у Сријему. 2)варош у Косову

Митровкиња,

Митровица крај Саве Столица,

На њој седи млада Митровкиња -

Митровицу спомиње Тешан у песми *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*, као одредиште сватова.

Морава, 1)вода што тече кроз Србију, и утјече у Дунаво код Кулича ниже

Смедерева. 2) крај око Мораве 3) женско име

Смрт војводе Пријезде (Вук II, МХ I,) је песма о Морави колико и песма о трагичној смрти Пријездиној и његове љубе, смрти у којој се непријатељу не препушта баш ништа. Занимљиво је да запис песме који је објавила Матица Хрватска спомиње у већој мери реку Мораву, и као да је тај певач био ближи реци од Вуковог певача, иако је Вуков запис барем пола века старији од Матичиног, објављеног 1890. Матичина песма садржи и мотив издаје кога нема код Вука, са прецизирањем да је издајник потурчењак који је утекао од зулума „славног Деспот Ђурђа“, што свакако сведочи о томе да је Матичин певач и бољи познавалац како географије, тако и историје. У наставку наводимо прво стихове МХ, а потом оне из Вуковог записа:

58. *А што ноћу копају лагуме, код Вука 43. „Гди ће бити лагум под Моравом?“*

59. *Нек сипају Турци у Мораву.*

.....

Река најављује несрећне догађаје својом замућеношћу:

70. *Шетајући гледи у Мораву, код Вука стих гласи 35. Па с бедена у Мораву гледи,*

71. *Ал Морава врло мутно тече. код Вука 36. Ал' Морава мутна испод града*

...

120. *„О Бога ти, вјерна моја љубо! код Вука ове дилеме нема;*

121. *Волиш са мношћу скочит у Мораву*

122. *Или турском цару љуба бити?“*

...

Морава је и хранитељица и уточиште, и конач, смрт, а сва ова радња живота и смрти сажета је у два стиха, у оксиморону супротстављања речи *отхранити-сахранити*, ово јако место песме очувано је у потпуности у оба записа:

....

125. *Морава нас вода отхранила, код Вука 104. „Морава нас вода одранила,*

126. *Нек Морава вода и сахрани.“ код Вука 105. „Нек Морава вода и сарани.“*

...

127. *Узеше се обоје по руку*, код Вука нема овог интимног детаља

128. *Па скочише у Мораву мутну*. код Вука 106. *Па скочише у воду Мораву*.

Трећи запис Смрти војводе Пријезде, из Вукових необјављених рукописа, (САНУ II) као да је најудаљенији од географских чињеница, вероватно као и певач који је могао бити из Херцеговине или Босне: Сталаћ је замењен Солуном, Морава се газии на путу до Солуна, чији је Пријезда господар. Лик Пријездине љубе је приказан са више појединости, као и њен одговор на дилему, жива код турског цара или мртва са мужем и господаром у Мораву. Њен избор је утолико значајни, уколико избор није само живот или смрт, него и бити царица или умрети. Као и у Вуковом првом запису песме (*О Јелице госпођо разумна*), муж јој се директно обраћа именом

81. *Пак беседи Анђелији љуби:*

82. *"Анђелија, моја верна љубо,*

83. *Ил' ћеш са мном у воду лађану*

84. *Ил' код цара да будеш царица?"* –

Анђелијин скок је избор слободног човека, јер Пријезда први скаче у Мораву, а она га прати.

85. *"Водем с тобом у воду лађану,*

86. *Нег' љубити на срамоту Турке!"*

87. *Па одоше на воду Мораву –*

88. *Напред скочи Пријезда војвода,*

89. *А за њиме љуба Анђелија.*

Смисао под 2)Морава као крај око реке Мораве, налазимо у песми *Узимање Ужица* (Вук, IV), у коме се тумачи злослутни сан Кучукове каде:

32. *„Са Татинца што лаје лисица,*

33. *„Оно јесте Лазаре Мутаве*

34. *„И са њиме Гружа и Морава.*

Озин, Књигу гледа од Озина краљу –

Тешан спомиње Озин у песми

Понор, место, на којем река под земљу силази:

Од извора води до понора -

Прилип, град у Косову.

Код Тешана, у песми *Женидба Марка Краљевића*.

Рисно, град у Далмацији : *Па ти трчи Рисну на крајину-*
Тешан: *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*.

Романија, планина у Босни: *Весели се горо Романијо!*

Рисно, град у Далмацији : *Па ти трчи Рисну на крајину-*

Сава, 1) река Сава.

У песми *Мијат се освећује за убијена друга* (МХ, VIII)

45. *Кад то види Марић алај-беже,*
46. *Удри Сави ракију и вино:*
47. *Леже Сава главом без узглавја.*
48. *Кад то види Марић алај-беже,*
49. *Он потеже ноже оковане,*
50. *Закла Саву као јање мало,*
51. *Па га баџи у Саву на главу.*

Овде се изгледа песник пре повео за алитерацијом, него за хидронимом. У црквеном песништву често се за Св. Саву везује тај стилски ефекат: *Слова слави Сава сплете Силуан* (XIV век).

Ово вероватно важи и за Саву од Посавља: за овај регион се и не може замислити везано које друго име него баш име светитеља, игумана, патријарха, личност у којој је спојен ауторитет јунака и духовни ауторитет.

У песми *Соко младожења*.(МХ I), од две стотине стихова, река Сава представља границу између света фантастичног, иза кога живи митски Соко-младожења, и реалног света у коме живи девојка, султанова кћер, Стамбул-града. Да би граница два света, сна и јаве, била јасно оцртана, стара се чуварка реке, вила ђумлугџија (Ђумрук, тур. gümrük, царина)

81. *Када прођеш зелене ливаде,*
82. *Ти ћеш наћи Саве воде хладне.*
83. *Лети Сава мутна и крвава.*
84. *Она носи коње оседлане,*
85. *А јунаке младе оружане.*
86. *На води је ђумлугија вила,*
87. *Која има ђумлук узимати:*
88. *Врану коњу све четири ноге,*
89. *Јунацима са рамена главе,*
90. *А теби ће, лијепа дјевојко,*
91. *Теби хоће црне очи твоје.*

Од Стамбола до реке Саве пут је далек: он је омеђен двема горама, ораховом и буковом, и ливадом за шест дана девојачког хода.

Претварање јунака у сокола и обљубљивање девојке, као и сцена у којој мајка своди младенце ритуалним паљењем перја, да би се тај иначе трагични топос окончао срећно, изгледа као да је, што би Вук рекао, *комад од нјесме*, а не песма цела. Као да је матичин записивач записао врло стару песму која се није у сећању певача очувала цела, управо са своје старине.

У још једној песми река Сава је опасна река, која једе коње и јунаке: у песми *Бјелић Игњатије* (Вук, IV)

379. Сава много прождрије Турака,

У песми која броји више од 13000 стихова, *Османбег Делибеговић и Павичевић Лука* (Међедовић, 12389) Перијев певач има врло добру слику о положају реке Саве у односу на Шабац и Дунав, а и на Османбегов град, Осек:

1911. *јер је стража од Шатца велика,*
1912. *од Дунава и полу Дунава,*
1913. *ће се веже Сава и Дунаво*

Прецизна је и слика градова око Саве, низводно:

2557. *око Тузле покрај Саве ладне*
2558. *па до дојње Јање Бијељине.*

Како песма одмиче, и епски занос јача, прецизна епска географија се уклања пред епским патосом: песничка слика овде је звук, звук топова који се проламају, одјек иде од царскога град до царскога града, славећ у Међедовићево време већ пропалу царевину, чије се славе и величине песник сећа са носталгијом која одјекује као и српска носталгија за Лазаревим царством:

3945. *Кад је так'и тутањ одлетијо*
3946. *са Осека до Шапца босанског,*
3947. *Па босанског Шапца до Будимског,*
3948. *На Будим се топи одјавили*
3949. -- *па с Будима покрај воде равне,*
3950. *па уз Саву с оба двије стране,*
3951. *од Унђурске са Чекрка града,*
3952. *па са Лике и Врљике горње,*
3953. *па с' одазва топа са Цетиња,*
3954. *са Цетиња до Врљи'ког стана,*
3955. *па с Новина до Калауз брода,*
3956. *од Увора до два вел'ка мора,*
3957. *па послје до Лијевна града --*
3958. *одазва се сто осамдесет града*
3959. *и сто четр'ес' и шес' паланака*

И увек ће песничка визија и слика бити важнија од земљописа, баш као што то Герхард Геземан подвлачи када говори о певачима из времена Првог светског рата, певачима који добро знају да се звук такође не може чути до Прилепа, али када је ту Марко, мора бити и Прилеп.

Санџак, префектура, Седам паша са седам санџака

Санџак се у јуначким песмама искључиво појављује у складу са Вуковим објашњењем, као јединица територијалне поделе Османског царства. У различитим песмама помиње се као важан предмет санџак-барјак, као битно обележје војске и пожељни плен узет непријатељу, и Санџак-шериф, као титула и чин. И у Мехмедовићевим песмама, дубоко у двадесетом веку, оваква је употреба термина. Изузетак чине Бећировићеве новокомпоноване песме са епским претензијама, које дају прецизно географско значење овом термину, као територије између Црне Горе и Босне.

У Његошевој песми *Бој на Лозници* (Огледало србско)

15. седам паша са седам санџака

у песми *Бој на Граховцу* (Вук, IX)

27. „А најприје, моје лале драге,

28. „Од санџака од Херцеговине

29. „Одметну ми Жупу и Грахово,

у песми *Женидба Ахмет-бега Везировића* (КХ, II)

177. *Није таког у санџаку било*

Сарајево, град у Босни .

Детелић, Епски Градови

Епски контекст: У песмама се помиње много и на разне начине: као зимовник за хајдука Мијата и његове борце (СМ 34), као место у које хајдуци продају „дијете Грујицу” за „ашлук” (Вук III, 2), као место чувено по воловима (МХ VIII, 19),

Света Гора, гора Атос.

Света Гора се у српским јуначким песмама најчешће помиње у контексту Хиландара, то јесте Вилиндара, како се најчешће изговара име нашег најзначајнијег духовног средишта. Свест о центру постоји код певача, и то се види по асоцијативним круговима јуначких песама о Светој Гори и Виландару, оне су готово искључиво везане за најзначајније јунаке.

Пример за то је *Смрт Марка Краљевића Филипа Вишњића*. (Вук II). Вук је уврстио ову песму у Пјесме јуначке најстарије, са песмама као што су *Свечи благо дијеле*, *Наход Симеун*, *Бановић Страхиња*.

Занимљив детаљ је да, као и дахије, предсказање смрти Марко види у води, и хидромантија се појављује као мотив у две значајне Вишњићеве песме.

Опаска о смрти као да је опаска трачког коњаника, прехришћанска, и приличи горском демону, вили:

42. „*Ја од Бога од старог крвника*

Старина мотива у овој песми извире из сваког детаља, па и из географских појединости; када му вила прориче смрт, Марко иде планином Урвином, сасвим довољно близу мору да би топуз могао да баци у њ. Топоним Урвина, Урвине чест је на Балкану, и углавном означава места на којима су клизишта (као што је то случај са Урвинама код Ражња, или Урвине више Фојнице у Босни). Цео пејзаж је фантастичан, и може бити да је његова природа повезана са чињеницом да је певач слеп. Међутим, за близину мора, осим блискости која је део културе сваког Херцеговца, па и Вишњића, поред потребе да се убаци топуз, постоји још један

функционални разлог: потреба да се најкраћим путем, морским, Марково тело пребаци на Свету Гору.

- 156. *С мртвим Марком сједе на галију,*
- 157. *Одвезе га право Светој гори,*
- 158. *Извезе га под Вилиндар цркву,*
- 159. *Унесе га у Вилиндар цркву,*

Марко је сахрањен:

- 162. *Насред б'јеле цркве Вилиндара*

Тако се идентификује јунаштво и светост, повезује највећи јунак и највећа светиња.

Хиландар се у песми *Милош у Латинима* (Вук, II) истиче као дика српског задужбинарства и архитектуре - њом се Милош, на примедбу да Срби немају таквих цркава као Латини, поноси, и истиче је:

- 25. *„Да видите чудо невиђено,*
- 26. *„Б'јел Вилиндар усред горе Свете,*
- 27. *„Задужбину Саве светитеља*

И трећа песма у којој се спомиње Вилиндар, *Свети Саво*, такође се налази у другој Вуковој књизи, међу песмама најстаријим. Она је врло кратка, свега четрдесет и четири стиха, и бави се и данас актуалном темом, где су државни новци:

- 4. *„Куд се ђеде цар-Немање благо,*
- 5. *„Седам кула гроша и дуката?”*

Новац није отишао ни на рат, ни на оружање војске, већ на три задужбине, и прва на списку је управо Виландар.

- 18. *„Б'јел Вилиндар насред горе Свете,*

Друга је Студеница, а трећа Миљешевка у Херцеговини, што је вероватно индиција о пореклу песме.

Опет у другој Вуковој књизи, *Свети Никола*, песма која има тачно четрдесет стихова, и почиње сценом у којој Громовник Илија седи у чело стола, и пије са Светим Николом вино, који му приповеда сан који је уснио, сан у коме је видео триста калуђера у олуји:

- 25. *„Навезе се у то сиње море,*
-

26. „Прилог носе Светој гори славној;
27. „Жута воска и б'јела тамњана;
28. „Дигоше се вјетри до облака,
29. „Ударише по мору таласи,

Марко Краљевић је такав јунак, да га ни Света Гора не може променити, *Марко Краљевић и Мина од Костура* (Вук, II):

255. *Марко оде Светој гори славној,*
256. *Причести се и исповједи се,*
257. *Јер је многу крвицу учинио;*

И поред покајања, он право из Свете горе иде у Минин Костур да поврати своје благо и Јелу, и опет се лаћа сабље.

У песми *Свети Саво* (САНУ, 2) врло сличној оној из друге Вукове књиге, Хиландар је Филендар, а стихови нам кажу да је то задужбина Св. Саве:

41. *Себе јесам саградио Сава*
42. *Филендара, лавре велике,*
43. *Сред убаве, красне Свете Горе,*
44. *Мене красну задужбину царску,*

У песми *Смрт краља Симеуна* (САНУ, 2) краљ на самрти моли да буде сахрањен на Светој Гори:

17. *Турите ми кости на носила,*
18. *Па носите славној Гори Светој!*

У песми *Саво и Турски цар*, (Вук, III) турски моћници планирају да оробе Свету Гору, и то је прилика да они сами опишу њено богатство и величину, у поступку који који је сличан ономе у којем се битка слика из угла непријатеља:

9. „*Покрај мора баи у гори Светој,*
10. „*Видио сам цркву Филиндара,*
11. „*А каква је, милу Богу фала!*
12. „*Покривена ћемером од злата,*
13. „*Поткићена срмом и бисером,*
14. „*Подизана златном трепетљиком,*
15. „*А по њој су диреци од злата;*
16. „*Све од злата крсти и иконе;*

Међутим, поред све лепоте и богатства, Света Гора има и моћног заштитника:

54. „Какова је Светогорска црква?
55. „Сја јој куба међу градовима,
56. „Ка’ даница међу звијездама;
57. „А на кубу златни барјак сјаше,
58. „А под барјак црни змају спаше,
-

Селиште, место на којем се налази село.

*Коренита! село и тили си?
Да ти није руде од лонаца
Испод кућа чести воденица,
Не б'се звала село, већ селиште*

Село, У Србији су велика села, која имају око 100 кућа, а има села и од 15 кућа; али и највише има од 30 до 50 кућа. По брдовитим мјестима тако су куће раздалеко, да је село од 40 кућа веће од Беча, н. п. у једном потоку стоје неколике куће, па онда (ђешто по сата, или читав сат далеко) у другом неколике и т.д. па се све зове једно село (доклегођ његова земља држи, које се врло добро зна; тако људи из два села могу бити комшије). а по равни (као н.п. у Мачви и по Браничеву) доста су честе куће по селима, али опет нијесу у реду, као н. п. по Сријему и овудо по Њемачкој, него растркане (као и по варошима у Турској) по пољу. Онамо се човек може преселити из једнога села у друго кад му драго: нити му се треба јавити ономе спаији из чијега села полази, ни ономе у чије долази; кућу своју може продати, или раскопати, а вотњаке и винограде може долазити те брати сваке године, а спаији давати десето; а у оном селу ђе долази, може начинити кућу на пустој земљи ђе му драго, и себи крчити њиве и ливаде, и садити вотњаке и винограде, колико му драго, Кад спаија дође у село да купи главницу, и стане из тефтера звати све сељаке редом по имену, онда му сељаци кажу: "тај се одселио", или: "овај се доселио". По равни, особито по голетним мјестима, врло су куће рђаве: понајвише покривене су кровином, или лубом; али по брдовитим мјестима има кућа врло лијепије и тврдије: многе су подзидане каменм, а понајвише су покривене даском (шиндром); соба нема свуда, него се зими понајвише грију код ватре, а спавају по вајатима (клијет), и онако у кући; димњака нема готово нигђе по селима (осим у Мачви поред Саве, и у Браничеву ђешто око Дунава, и на Влашким земуницама), зато се кашто пуши у ђекојим кућама, да оће очи да нападну од дима. У Србији нигђе нема Турака да сједе по селима, него сами Србљи, а Турци по варошима; а у Босни има и Турскије и Шокачкије села.

У јуначким песмама које сакупио Вук лако се може уочити чињеница, сасвим објашњива: реч *село* понајвише спомиње у песмама које описују бојеве из Првог устанка, и после њега; ово је стога што су јунаци старијих песама, везани за градове, као што је то Марко из Прилепа, па и противнички као што је Порча од Авале, нестали. Њихове градове заузели су нови Османски владари, врло често

стари феудалци под новим турбаном. Нови су јунаци поникли у селима. Ово се најбоље види у песми *Бој на Салашу* (Вук, IV), који као и Илијада, почиње представљањем јунака и њиховог порекла, редом, и ту се представља село за селом:

1. *Вино пију три Српске војводе*
2. *У богатој и поносној Мачви,*
3. *У лијепу селу Метковићу,*
4. *А код двора Петра Ерићева:*
5. *Прво бјеше Српска војвода*
6. *Катић Јанко из села Рогаче*
7. *Од Космаја гн'језда соколова;*
8. *А друго је војвода Вуица*
9. *Из Азање сниже Смедерева;*

У старијим песмама реч село се готово уопште не помиње, ма свећом да се тражи; јунаци су господа, и бораве или у градовима, или се туку на пољу, или хајдукују гором.

Село се може наћи и у Вуковим песмама које опевају догађаје из Црне Горе:

Пипери и Тахир-паша (Вук, IV), што је последица племенске организације која групише више села, раштрканих по планини, под јединствену војну и племенску организацију;

91. *Па с' отоле подигнула војска,*
92. *На Пипере крине ударише;*
93. *На Рогане село ударише,*
94. *И Рогане село опалише;*
95. *На Бедане село ударише,*
96. *И Бедане село опалише;*
97. *На Племиће село отидоше,*
98. *И Племиће село опалише;*

У песми *Међикућићи с Брђанима* (Вук, IV) појам села везан је искључиво за хришћане; подразумева се да је село мета напада муслимана

17. *„На најдоње село Мартиниће,*
18. *„Бе имаде седам, осам кулах,*
19. *„Ми ћемо то село похарати,*
20. *„Влашкијех се накидати главах,*

Када су у питању песме које није сакупио Вук, упадљиво је присутно често спомињање села у Његошевом *Огледалу сербском*.

Село је такође и нека врста предодређене жртве: на географској оси горе-доле, село је доле, и у њ се улази, одозго, из планине, да би се похарало, отело робље, стока.

Ситница, вода у Србији (у Косову): *Уватио и Лаб и Ситницу*

Стихови које Вук наводи су из *Комади од различнијех Косовскијех пјесама*. део четврти (Вук II)

29. „*Мурат пао на Мазгит на поље,*

30. „*Уватио и Лаб и Ситницу.*”

Ситница је река на Косову, притока Ибра, али постоји и Ситница притока Мораче, у Црној Гори. Пример за ову Ситницу је песма *Бој на Ситници 1849. године* (Вук, VIII)

90. „*Код Ситнице до те воде ладне;*

221. *Ситница их вода одбранила,*

Због две Ситнице и важности слике коња и јунака који њоме плове након Косовског боја, вода Ситница може бити и у песмама чије се радње одвијају у другим крајевима, као име за митску реку. У *Женидба сина Ива Сењанина* (САНУ, III), Ситница је река која има све одлике митске реке, измештене из реалног географског простора, и представља препреку за колону сватова.

Такође, постоји и место Ситница близу Бања Луке, у којем је постојао хан, и планина Ситница у Херцеговини, између Љубиња и Билеће.

Смедерево, Semendria (на Дунаву) у Србији.

„*Кажите ми друма Смедеревска?*

.....

Па ишета на друм пред јунака:

„*Ето, јунак друма Смедеревска.*”

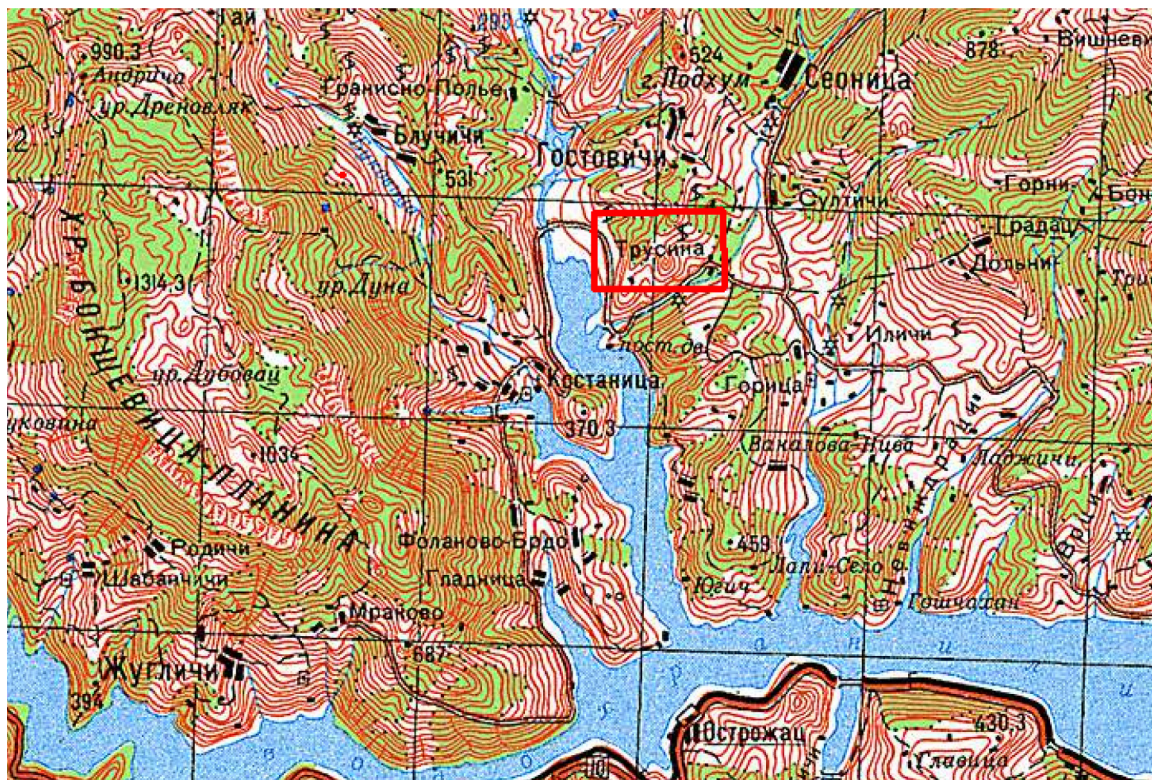
У *Женидби Тодора од Сталаћа*, коју је објавио Вук, помиње се Смедерево као престоница Ћураћова, али и као важно место на путу који је у време Римљана водио Цариграду.

Скоковац, име једног водопада на речици Жеравији у јадарском крају,
код села Тршић.

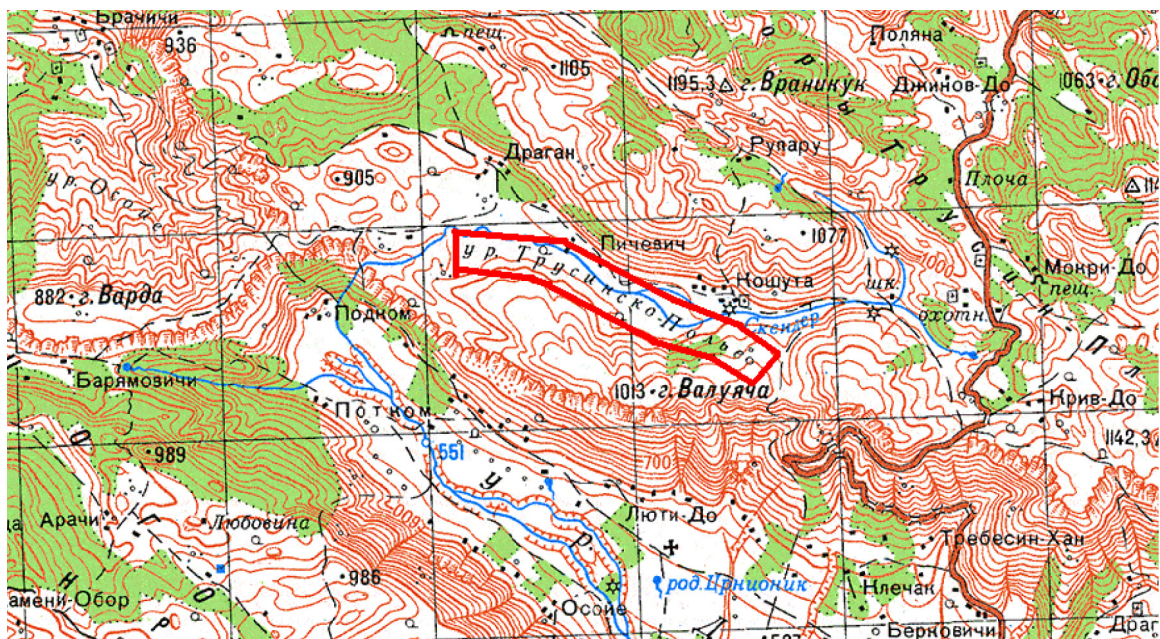
Скакавац је чест хидроним, водопад на планини Бељаници такође носи то име, као
и на планини Јадовник.

Стамбол, Цариград.

Трусина, планина у Херцеговини: Други мејдан под гором
Трусином

Сл. 47. Трусина. Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100к-33-024

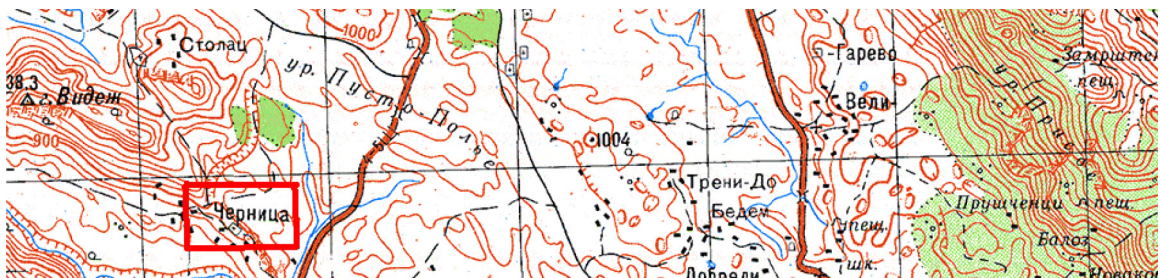

Сл. 48. Трусинско поље, јужно од Невесиња у Херцеговини, Совјетска генералштабна 1:100 000, 100к к34-025

Церница, варош у Ерцеговини: Одатле се свати подигоше,

У Церници конак учинише

Пример који даје Вук је из Тешанове песме *Ришњанин Хаџија и Лимун трговац*

Сл. 49. Церница, Совјетска генералштабна карта 1:100 000, секција 100-34-26, детаљ

Чево (Кчево?), брдо у Црној гори: Кад се прими Чева каменого,

У Чеву га чета дочекала

Вук цитира стихове из песме *Поп Црногорац* и *Вук Копривица* (Вук, IV)

159. *Тридест Вуче одсијече глава,*

160. *Па побјеже преко горе Црне;*

161. *Кад се прими Чева каменога,*

162. *У Чеву га чета дочекала,*

Песма пева о покушају попа Црногорца да намами Вука Копривицу позивом да буде кум, и да се због крвне освете погуби. У песми је грех преваре кума већи од греха да се поп посече у цркви, што изгледа не смета нарочито певачу:

147. *Стижје њега Копривица Вуче*

148. *Оштрим мачем по свилену пасу,*

149. *Паде поне у бијелој цркви.*

Овде је Свети Јован, заштитник кумства, изричито споменут као заштитник од зрна које се зауставља у токама, и бива јачи од институције светог храма. Од Чева Вук Копривица иде к Бањанима, на граници Херцеговине, још дубље у планине, описавши круг у песми: од свог племена Бањана служећи кумовску дужност ма и по опасност да се погине, до срећног повратка. Овде је *камено Чево* оличење урбане опасности, институција Цркве замка, као што је то Леђан за сватове у *Душановој женидби*.

Сл. 50. Чево, између Заљуцке куле (902м) и Јелове главе, (1127м)

Топографска карти 1:100 000 Војногеографског института, секција Никшић 626

Еписки градови Мирјане Детелић

Атрибуција
Кчево

мјесто камено: А по Кчеву мјесту каменоме (СМ 83:2); СМ 133

мјесто крајично: Баш од Кчева, мјеста крајичнога (СМ 13:88)

мјесто на крајину: Баш од Кчева мјеста на крајину (СМ 141:3)

крваво гнијездо: Баш од Кчева крвава гнијезда (Вук VIII, 46:123)

крваво: Здравом доше на Кчево крваво (Вук IV, 8:326); Вук IV, 9, 13; Вук VIII, 69, 70; Вук IX, 10; СМ 14, 15, 20, 46, 133, 141, 170

краво на крајину: На криво Кчево на крајину (Вук IV, 8:2); Вук VIII, 69
камено: Па бжеж' са мном Кчеву каменоме (Вук IV, 9:134); Вук VIII, 68, 69; СМ 12, 24
рамно: С рамна Кчева седам Вукотића (САНУ IV, 12:37)
јуначко: И дођосмо Кчеву јуначкоме (СМ 133:106)
кршовито: Па одосмо Кчеву кршовиту (СМ 133:131)
на сред Горе Црне: На сред Кчева, усред Горе Црне (СМ 133:2); СМ 155
без атрибуције: А на Кчево Пустахији Луки (Вук IV, 13:4); Вук VIII, 20, 21, 50; Вук IX, 10; СМ 12, 14, 46, 83

Чево

мјесто питомо: Сасред Чева мјеста питомога (Вук VIII, 72:174)
камено: Кад се прими Чева каменога (Вук IV, 3:161); Вук IV, 7, 9; Вук VIII, 15, 24; Вук IX, 15; САНУ IV, 17
криво: Докле дође на Чево криво (СМ 38:18); Вук VIII, 73; Вук IX, 1, 5, 14
питомо: И ја Чеву питомоме дођох (Вук IV, 7:199); Вук VIII, 72
равно: Но два Гаја сасред Чева равна (Вук IX, 7:53); Вук IX, 13, 14
на крајину: Пак ћу поћи Чеву на крајину (Вук IV, 14:20); Вук VIII, 70, 73; Вук IX, 13
на сред Горе Црне: Насред Чева, насред Горе Црне (САНУ IV, 17:2); Вук VIII, 74
без атрибуције: Насред Чева на зборну главицу (Вук IV, 7:2); Вук VIII, 24, 72, 73; Вук IX, 5, 29, 30; САНУ IV, 17; СМ 99,
133

Епски контекст

Као војвода од „Чева кривога” помиње се извесни Драшко Поповић (Вук IV, 9). Место се најчешће јавља у контексту борби Црногораца против Турака: на Трњинама 1716. (СМ 12, 13), на Крусима 1796. (СМ 170), под Никшићем, вероватно 1805. (Вук VIII, 46), у периоду 1852–1862. (поход на Луково – Вук VIII, 68, 69; на Куче 1855. – Вук IX, 10; поход Омер-паше Латаса на Црну Гору 1852/53. – Вук VIII, 73; Вук IX, 1; поход Омер-паше Латаса на Грахово 1858. – Вук IX, 5) итд. Помиње се такође и у контексту смрти Алај-бега Ченгића (Смаил-агиног брата – Вук IV, 8).

*Чемерно, раван у Херцеговини: Одатле се свати подигоше,
И дођоше на равно Чемерно -*

Превој у источној Херцеговини, на југозападном рубном делу котлине Чемерно, између планина Живња и Лебршника, висок 1.293 метра.

Пример који даје Вук је из Тешанове песме *Ришњанин хаџија и Лимун трговац*. (Вук, III)

183. *И дођоше на равно Чемерно.*

184. *И одатле цура књигу врати:*

185. *„Здраво смо ти, мајко, на Чемерну.”*

а у песми *Синовица попа Милутина* (Вук, III) оцртава се као на длану, Гатачко поље и његово планинско окружење:

77. *„О Гатачком пољу широкоме,*

78. *„Око њег' су велике планине:*

79. *„Једно Равно, а друго Чемерно,*

80. *„А треће је Голија планина;*

81. *„Тамо снијег нигда не престаје,*

82. *„Већ све лежи један на другоме;*

Топоними у Вуковим примерима

Многобројни примери топонима дати су у примерима:

у примеру за реч *чак*: *Отишао чак у Цариград, чак у Московску*

Овај пример за реч *чак* указује на оно што је рубно подручје у свести говорника српског језика, па следствено томе, и певача јуначких песама и њихових слушалаца. Иза тог рубног подручја који ипак опстаје као реална географска категорија, стоји митска Индија или митска Англија.

у примеру за реч *разбојиште*: *Она иде на Косово равно,
Па се шеће по разбоју млада,
По разбоју честитога кнеза-*

у примеру за реч *прилог*: *Прилог носе Светој гори славној:
Жута воска и б'јела тамјана-*

у примеру за реч *прејездити*: *И честиту Босну прејездише-*

у примеру за реч *поглед*, *На погледу селу Невесињу-*

у примеру за реч *побједити*, *Амо јесам Турке поб'једио*

На нашем шанцу Делиграду

у примеру за реч *пица*, *кад је ударио Кулин бан на Пицин град -*

у примеру за реч *писати*, *Бог да прости старца из Буковца,
Који писа сирац и опанке,
Синоћ писа, а јутрос украде.-*

Село **Рибарица**, писала ришћаница трубу сира и чабар сукна (приповједају да се нашло у тефтеру некаквог калуђера).

Млатишума, пјевају и приповиједају, да је прије 100 годин, некакав Њемачки генерал Станиша Млатишума (или у пјесмама Обор-Млатишума, и Млатишума обор-генерал) узео од Турака Нови Пазар, и у њему сједио читаву зиму; и да су с њим (кад се вратио натраг) дошле Цимироте у Сријем (са својим кнезом - или кнежевим сином, а кнез је умро у путу - Илијом Радоњићем) Тај се Илија Радоњић вратио опет и онамо се тукао с Турцима): *А Станиша Обор-Млатишума,
Он отиде шер' Новом пазару
Те растави Босну од Стамбола-
Млатишума Обор-генерале!*

*Шта ти радиши усред земље Турске?
Бабури нам на Беч ударише -
(кад га је звао ћесар натраг)*

Цимироте из Вуковог објашњења су Клименте, и осим Срема, населили су се и под Авалом и Рудником.

поводом објашњења за реч *маргета*, пример:

*Док ми гледа Крњо на Земуна
А Маргета на Врачар на поље -*

поводом објашњења за реч *лист*, пример:

Ај'те листом у Љешницу б'јелу-

поводом објашњења за реч *куга*, ...куге имају **преко мора** своју земљу (ће само оне живе) па и Бог пошље амо (кад људи зло раде и много гријеше) и каже им колико ће људи поморити ; ...

*Не избива као куга из **Сарајева**.*

поводом објашњења за реч *кобити*, слутити коме да га нестане, цитат:

*Сви су коњи зотцу позобали,
А мој доро није ни такнуо;
Ногам бије, а ушима стриже,
Често гледа на **Коштац** планину:
Или коби мене, или себе -*

поводом објашњења за реч *киселица*, супа од расола или оцта, што обично у Сријему граде: *Терај куме логова*

Преко тога корова:

*Далеко је **Митровица**
Олади се киселица*

поводом имена *Кија Осјеклија* : *Ценерао Кија Осјеклија
Он отиде шеер' **Бајној луци** -*

поводом речи *замаћи* пример: *Кад замакне у Нови с ђевојком*

поводом речи *закрилити*, пример: *Кад је Ђорђе Србијом завлад'о
И Србију крстом прекстио
И својијем крилом закрилио
Од **Видина** па до воде **Дрине** -*

поводом речи *Еле* : *Еле Турци Мачву прегазише* -

поводом речи *Безакоње*, цитирају се стихови:

*У Инђији тешко безакоње:
Не поштује млађи старијега* -

Сава - у примеру за реч *Болозан*, видети лађа, пример:

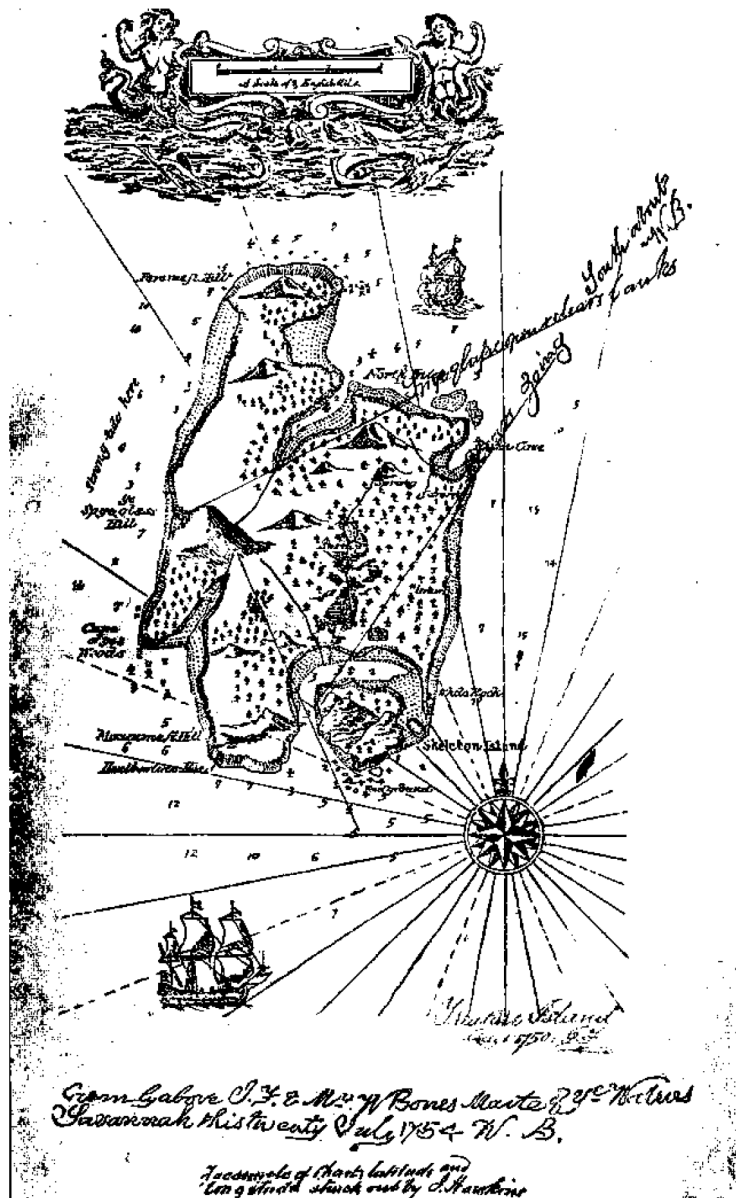
Иду л'Савом водом болозани

поводом речи *Зимовник*:

*Снијег паде, друми западоше,
Планине се снијегом завише;
По гори се одити не може:
Да тражимо себи зимовника,
Бе ће који зиму презимити* -

Прилог II

Картографија фикције

Сл. 51. Илустрација романа Острво с благом

Да су еп и простор уско повезани, доказују и многобројне географске карте које су настале у језичким уметничким делима насталим на традицији епског приповедања, а то су романи, нарочито авантуристички. Њихово приповедање које

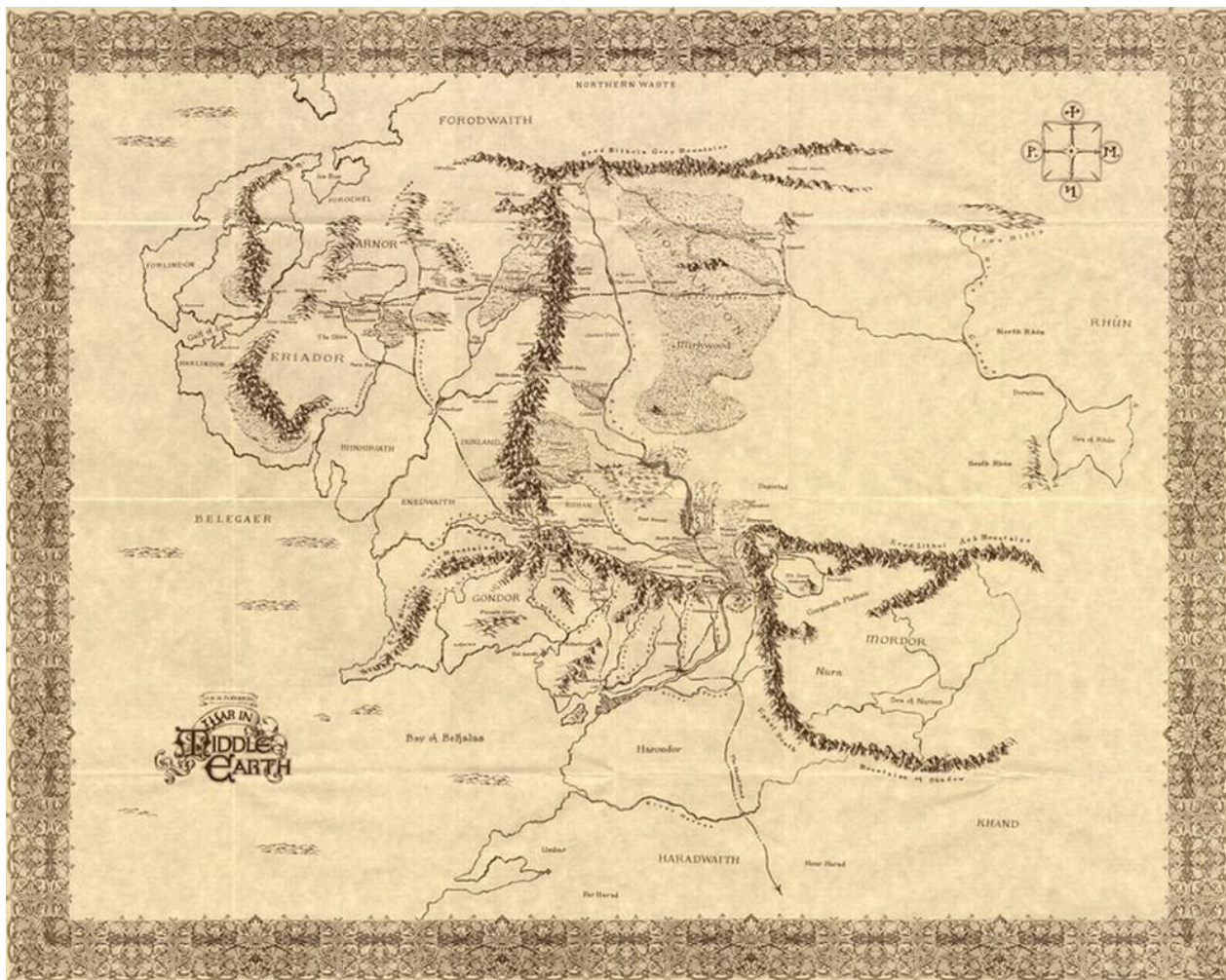
су читаоци пратили уз камин верни је настављач приповедања које се слушало уз ватру; једна од основних људских културних потреба, да се прича исприча и да се прича саслуша, потреба коју су задовољавала дела од Гилгамеша у Месопотамији до модерних филмских телевизијских серија.

Прави пример потребе публике за приповедањем приче јесте Стивенсоново *Острво с благом* – које је доживело велики број екранизација, преко 50³⁵⁵, од Едисоновог немог филма из 1912. до чак две совјетске верзије, 1937. и 1982. године, и радио-драме у адаптацији Орсона Велса³⁵⁶ за њујоршко радио-позориште *Mercury Theatre*, 1938.

У Стивенсоновом *Острву с благом* приложена је географска карта, пиратски подсетник за место на коме је благо сакривено. Није познат нити један случај у стварности да је пират правио, користио или се помогао географском картом на коме би било означено место где је сакривен план. Означавање места ризнице крстом у потпуности је Стивенсонов проналазак, и данас је део општих представа о пиратима: повез преко ока, пират без ноге, закопано благо, нож у устима, све то део је пиратског фолклора у фикцији. Ричард Фенимор Купер је неколико деценија раније у роману *Sea lions* користио мотив хартија у којима је сакривен кључ за проналазак блага, а личан мотив користи и Едгар Алан По у *Златном скарабеју*, мотив криптограма, али мапе пре Стивенсона није било, макар када је фикција у питању. Бивало је писаних упутстава у стварности, али је она на бакарној фолији пронађена педесетих година прошлог века у пећинама покрај Мртвог мора, са Кумранским рукописима, а стара два миленијума, дошла сувише касно да би утицала на књижевност. Историја и фикција су повезане на исти начи на који су повезане географске карте и замишљени светови. За Херодота се сматрало да је мање поуздан од Тукидида, и тек најновија филолошка и археолошка истраживања потврдила су неке његове тврдње о удаљеним крајевима, за које се показало да се односе на данашњи Авганистан. Ипак, историчари су знали да попуне празнине у чињеницама претпоставкама, баш као и картографи празнине у познавању географије: често су попуњаване претпоставкама из легенди и митологије, као што се на Меркаторовим мапама могу наћи Амазонке у Русији, за шта данас постоји

³⁵⁵ Dury, Richard. *Film adaptations of Treasure Island* Доступно на: www.robert-louis-stevenson.org/richard-dury-archive/ Приступљено: 22. фебруар 2012.

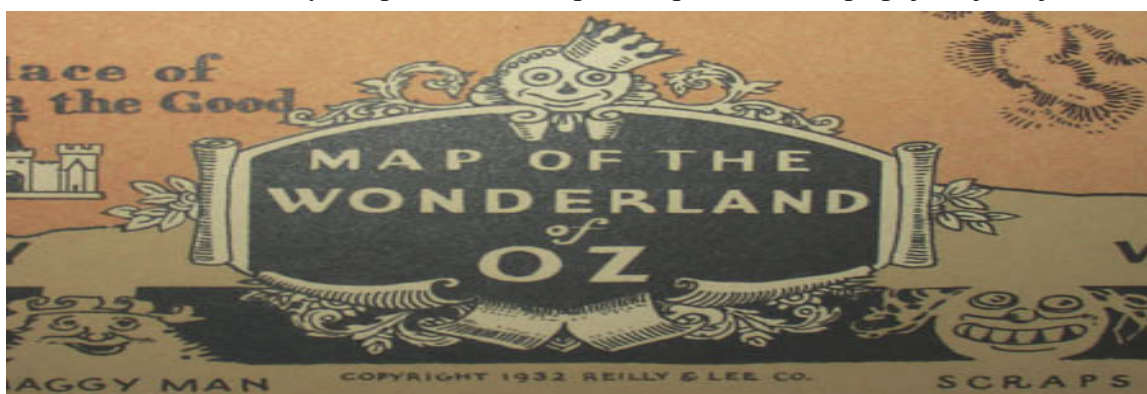
археолошка потпора, која се додуше односи на средњу Азију. Најсмелије имагинарне мапе нису представљале само острво или архипелаг. Оне су укључивале континенте, праве алтернативне светове. Примера је напретек у научној фантастици, или фантастици: мапа Средње Земље, света на коме се дешава радња Толкиновог Господара прстена.

Сл. 52. Карта Средњег света. J.R.R. Tolkien's maps of Middle Earth, The writings of J.R.R. Tolkien. The Encyclopedia of Arda

³⁵⁶ Орсон Велс, Р.Л. Стивенсон: *Острво с благом*. Аудио снимак радио-драме доступан је у целини на сајту <http://www.mercyrytheatre.info/> Приступљено: 22. фебруар 2012. *Острво с благом* емитовано је три месеца пре чувеног *Рата светова*.

Толкинове мапе биле су направљене као права паралелна географија која није само

Сл. 53. Карта земље Оз, Reilly & Lee Co., Chicago: 1932.

физичка већ и душтвена, политичка, лингвистичка. Његова приповест направљена је у облику путописа кроз замишљени свет на тему потраге и пратећих прича.³⁵⁷

Мапе инспирисане земљом Оз, Френка Баума, убрајају се међу најамбициознија достигнућа уметности фиктивне картографије. Оз је подељен у четири покрајине које су окружене пустињом. Прва објављена карта земље Оз штампана је 1914, а до појављивања чувеног филма из 1939. године са Џуди Гарланд многобројна издања књиге су имала различите географске карте. Детаљ те мапе илуструје уметничку фактуру картографије фикције између два светска рата у САД:

Картографија фикције не мора нужно бити и сама фикција: многа издања *Злочина и казне* Достојевског праћена су картама Санкт Петербурга, да би се лаше могла пратити радња.

Употреба фиктивне мапе може бити и део уметничког проседеа: Чарлс Каминг за приповетку *21 корак* користи Гуглове мапе, и на њима видимо човека, посматрног одозго, са становишта наратора-свеприсутног, али и из угла свевидећег сателита, који се креће сценом. Прича се постепено претвара у приповест о праћеном и прогоњеном човеку³⁵⁸.

³⁵⁷ Christian Jacob: *L'empire des cartes: Approche théorique de la cartographie à travers l'histoire*. Albin Michel, Paris 1992.

³⁵⁸ Charles Cumming: *The 21 Steps*. Доступно на: <http://wetellstories.co.uk/stories/week1/>

Сл. 54. Мапа у причи Чарлса Каминга *21 корак*.

До које мере иде ентузијазам за мапе у књижевности, посебно фиктивну картографију, говори и објављивање Атласа Средњег света, који осим целог света описаног у роману, садржи и скице детаља, као што су капије сирионе на Дугом зиду, индекс топонима, као и да се таква издања штампају у брошираном, rareback издањима најшире дифузије на тржишту.³⁵⁹

Сл. 55. Средњи свет. Karen Wynn Fonstad: *The Atlas of Middle-Earth, Wilderland*

³⁵⁹ Karen Wynn Fonstad: *The Atlas of Middle-Earth*. Houghton Mifflin 1991. Brian Sibley: *The Maps of Tolkien's Middle-earth* U.S. Army War College, 1992

КОРПУС И СКРАЋЕНИЦЕ

EP — Герхард Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XII, СКА, Сремски Карловци 1925.

Вук II-IV - *Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне пјесме*, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964 и двестогодишњици његова рођења 1787-1987, Просвета, Београд 1986-1988.

Вук VI-IX - *Српске народне пјесме 1-9*, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање, Београд 1899-1902.

САНУ II—IV - *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, Српска академија наука и уметности, (Издања ван серије) Одељење језика и књижевности, Београд 1974.

СМ - Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990. [*Пјеванија црногорска и херцеговачка, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837.]

МХ I- IX - *Хрватске народне пјесме*, скупила и издала Матица хрватска. Одио први, Јуначке пјесме. Загреб 1890-1940.

КХ I—II — *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини*, сабрао Коста Херман 1888-1889, књига И, друго издање, Сарајево 1933.

КХ Ш — *Народн епјесме муслимана у Босни и Херцеговини*, Из рукописне оставштине Косте Хермана, редакција, увод и коментари Ђенана Бутуровић, Сарајево, 1966.

ЕХ — *Муслиманске народне јуначке пјесме*, сакупио Есад Хациомерспахић, у Бањој Луци, 1909.

Литература

Анђелић, Павао: *Трагови предсловенских култура у Херцеговини*. Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Баумгартен, Александер Готлиб: *Филозофске медитације о неким аспектима песничког дела*. превео са латинског Александар Лома ; стручна редакција, предговор и напомене Милан Дамњановић. БИГЗ, Београд 1985.

Batteux, Charles: *Les Beaux-Arts réduits à un même principe*. Durand, Paris 1746.
Доступно на сајту Bibliothèque nationale de France, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb35153720j> Приступљено 16. децембар 2007.

Бакотић, Д: *Неколико женских лица из народне књижевности*. Венац, књ. XX, св. 4-5 Београд, 1934.

Brosseau, Marc: *Des romans-géographes. Essai*. L'Harmattan. Paris 1996.

Бановић, Стјепан: *Планине Кунара и Папуча у нашим народним пјесмама*. Рад Југославенске академије знаности и умјетности. Загреб, 1923. ССХХVII, 332-343.

Бановић Стјепан: *Орман-планина наших народних пјесама*. Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, 1936-37, 30 (рим), /2, 59-61.

Барјактаровић, Мирко: *Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији*. Рад XIV конгреса савеза фолклориста Југославије, Призрен 1967, Београд 1974.

Barthes, Roland: *L'effet de réel*. Dans Roland Barthes et al. () *Littérature et réalité*, Seuil. Paris, 1980, стр. 81-90.

Бахтин, Михаил: *О роману*. Нолит, Београд, 1989.

Баћовић Вукашин: *Хајдук Бајо Пивљанин у епској народној поезији*. Радови конгреса СУФЈ Рожаје 1988.

Beissinger, Margaret: *Rites of Passage and Oral Storytelling in Romanian Epic and the New Testament*, Oral Tradition, 7/2, 2002.

Венас, Alojz: *Stećci*, Издавачки завод Југославија, Београд 1967.

Benac, A, Čović. B: *Crvena Stijena – stratum I–IV*, GZM 12, 1957. Glasinac, 1, 2, Sarajevo 1956, 1957.

Bérard , Victor: *Les Phéniciens et l'Odyssee*, Tome 2 , Armand Colin, Paris 1902.

Bérard , Victor: *Les navigations d'Ulysse, I. Ithaque et la Grèce des Achéens ; II. Pénélope et les barons des îles ; III. Calypso et la mer de l'Atlantide ; IV. Nausicaa et le retour d'Ulysse* Armand Colin, Paris, 1971

Bérard , Victor: *Dans le sillage d'Ulysse, album odysseén* » avec des photos de Fred. Boissonnas, Paris : Armand Colin, 1933

Бјелобаба, Соња: *The Role of South-Slavic Oral Poetry in Building Finnish National Identity* у: *Revue du Centre Européen d'Etudes Slaves - Représentations culturelles et historiques slaves* Numéro 1, 2012.

Бјеловитић, Милош: *Географски преглед Херцеговине*. Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Блага, Луђијан: *Култура и простор*. Израз, Сарајево 1991.

Блечић, Милорад, Младеновић, Божић: *Бајо Пивљанин у народној песми*. Књижевна заједница Звездара. Београд, 2000. Сигнатура у каталогу НБС - II 445810/1

Богишић, Валтазар: *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Београд 1878.

Вонпемезон , Joël: *La géographie culturelle. Cours de l'Université Paris IV-Sorbonne*, 1994-1997 (établi par Maud Lasseur et Christel Thibault), Paris, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques (CTHS), 2000, 152 стр

Воије, Ami : *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*. W. Braumüller, Беч , 1854.

Бојановски, Иво: *Долабелин систем цеста у римској провинцији Далмацији* : докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Сарајеву. 1971.

Бојановски, Иво: *Римска цеста долином Босне и њезина топографија*. Радови симпозијума Средњевијековна Босна и европска култура, књигаБЗ, 1973, стр 393-414.

Бојановски, Иво: *Прилози за топографију римских и предримских комуникација и насеља у римској провинцији Далмацији*. Годишњак академије наука и умјетности БиХ, 1981, стр. 125-197.

Бојановски Иво: *Римски путеви, Римска цеста Нарона-Леусиниум Академија наука БиХ, Центар за балканолошка испитивања*. Годишњак. Књига 10. Сарајево 1973, стр. 137-187

Brooks, Cleanth: *Modern Poetry and the Tradition*. University of North Carolina Press, 1939.

Богшић, Валтазар: Народне пјесме из старијих највише приморских записа, Београд, 1878, ЛИО, Горњи Милановац: 2003.

Bošković – Stulli Маја, *Usmena književnost nekad i danas* едисија XX век, Београд 1983.

Bollack Jean: *Ulysse chez les philologues*. У: Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 1, n°5-6, novembre 1975. стр. 9-35.

Bondoc Dorel : *Ada Kaleh*, XIXth Congress of Roman Frontier Studies, Pécs 2003

Brousseau, Marc: *L'espace littéraire en l'absence de description* : un défi pour l'interprétation géographique de la littérature. Cahiers de géographie du Québec, том. 52, бр. 147, 2008, стр. 419-437.

Будимир, Милан: *Са балканских источника*. СКЗ, Београд 1969.

Buturović, Đenana: *Geografski prostor muslimanske epike*.

Доступно на: http://www.bosona.com/geografski_prostor.html/ Приступљено 11.03.2009

Buturović, Đenana: *Putopis Evije Čelebije kao izvor proučavanja folkloru naroda Jugoslavije*

. У: Живот, год. 37, књ. 74, бр. 11/12 Сарајево 1988, стр. 549-565.

Buturović, Đenana: *Studija o Hermanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.

Васић Милан: *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*. Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XXIX, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 17, Сарајево 1967, 208.

Васић, Растко:, *Белешке о Гласинцу* - хронолошка и територијална питања. Balcanica, Београд 2002, 32-33, стр. 7-36.

Верковић, Стефан: *О пјесничких традицијах трачко македонских племена Мрвака и Помака*. *Обзор*, 8, 1878.

Велс, Орсон, Стивенсон, Р.Л.: *Острво с благом* . Аудио снимак представе доступан је у целини на адреси: <http://www.mercurytheatre.info/> Приступљено: 22. фебруар 2012.

Vian Francis: *Poésie et géographie : les Retours des Argonautes*. In: Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 131e année, N. 1, Париз, 1987. стране. 249-262.

Vidal de La Blache, Paul . *Autour de la France : états et nations de l'Europe*, Delagrave, Paris 1889.

Војна Енциклопедија, издање редакције ВЕ. Београд 1974

Voltaire: *La Henriade : poème avec les notes et variantes ; suivi de l'Essai sur la poésie épique* Comunet, Paris, 1836, стр. 256. Превод М.К.

Гавриловић, Михаило: *Милош Обреновић и Вук Стефановић Караџић*. Летопис Матице српске, 251 и 252, Нови Сад 1908.

Gazin-Schwartz Amy, Holtorf Cornelius: *Arhcaeology and Folklore*. Routledge 1999.

Geitler, Lavoslav: *Поводом распарава о Пјесничких традицијах трачко-македонских племена Мрвака и Помака*. Виенац, , бр 11, Београд 1887.

Genette, Gérard: *Introduction à l'architexte*, Seuil, 1979. Fiction et diction, Seuil, Париз 1991.

Геземан, Герхард: *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, издао др Герхард Геземан, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига XII. Сремски Карловци, 1925.

Гидеон, Зигфрид: *Концепција простора у преисторијској умјетности*. Израз, Сарајево 1991.

Гилгамеш, *Асиро-вавилонски еп*. Превод С. Препрек, Веселин Маслеша, Сарајево 1979.

Глигоријевић, Љубомир: *Простор и величина*. Израз, Сарајево 1991.

Гостушки, Драгутин: *Уметност у недостатку доказа*, СКЗ, Београд 1977, стр.40

Грбић, М: *Преисториско доба Војводине*. Зборник "Војводина", књига I, Прометеј, Нови Сад, 2008.

Грујић, Радослав: *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник Скопског научног друштва, књ. 12, Скопље 1932.

Dalby, Adrew: *Dictionary of Languages*. A&C Black. London, 1998.

David Geza, Fodor Pal: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: the military confines in the Era of Ottoman Conquest.*, Brill, Boston 2000.

Делић, Лидија: *Живот епске песме*. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната. Завод за уџбенике, Београд, 2006.

Детелић, Мирјана: *Епски градови* : лексикон САНУ, Балканолошки институт, Београд 2007.

Детелић, Мирјана: *Митски простор и етика*. САНУ, Досије, Београд 1992.

Детелић, Мирјана: *Ка поетици простора у српској усменој епизи*, Књижевна историја, нова серија XXIII/85, 1991, 7-27., Београд, 1991.

Детелић, Мирјана: *Епско поље Косово између неба и земље*, Сопоћанска виђења Нови Пазар 9, 1990, 25-31.

Детелић, Мирјана: *Епски мотив смрти у гори- смрт под прстеном* Сопоћанска виђења, Нови Пазар, 8, 1989, 61-65.

Детелић, Мирјана: *Модел епског и обредног простора у Женидби Душановој*. Књижевна историја, 19, 73-74 1986.

Детелић, Мирјана: *Урок и невеста, поетика епске формуле*. Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Крагујевац. Универзитет, Центар за научна истраживања. Београд 1996.(посебна издања/Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, књ.64) Сигнатура у НБС - II 416 291

Детелић, Мирјана: *Млеци цвијет, а Цариград Свијет. Слика Венеције у епским песмама балканских Словена*. СловоСлавиа, Београд 2011.

Доступно на: <http://www.mirjanadetelic.com/bibliografija.php> Приступљено април 2013.

Детелић, Мирјана: *The Epic Image of Adriatic Towns as Slave Trade Centres*. Adriatic Frontiers: Communications Across Cultures, Space and Time. Workshop 10, 11th Mediterranean Research Meeting, March 2010.

Доступно на: <http://www.mirjanadetelic.com/bibliografija.php> Приступљено април 2013.

Детелић, Мирјана: *Слика града у наративном контексту народне бајке*. Моћ књижевности. In memořiam Ана Радин. Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 110, Београд 2009.

Детелић, Мирјана: *Епски хидроними*. Посебан отисак из Ономашолошких прилога XIX-XX, Београд 2009.

Доступно на: <http://www.mirjanadetelic.com/docs/Epska%20hidronimija.pdf>
Приступљено април 2013.

Детелић, Мирјана: *Бели двор и бели град у епској поетици*. Глас Одељења језика и књижевности САНУ 23, Београд 2007.

Детелић, Мирјана: *Dumezil between the east and west. Formulaic use of attributes white and heroic in South Slav oral epic poetry*. Zeitschrift für Balkanologie, 47, Wiesbaden 2011.

Деретић, Јован: *Огледи из народног песништва*, Слово љубве, Београд 1978, стр. 118-122.

Деретић, Јован: *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*. Сопоћанска виђења, тематски број часописа Епика и историја, Нови Пазар, 1989, бр. 8.

Дивац, Зорица: *Свадебни обичаји у Средачкој жупи и Гори*, у: *Шарпланинске жупе Гора, Опље и Средска*, САНУ, Географски институт, посебна издања, књига 40/2, Београд 1995.

Динић, Михајло: *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*. Српска академија наука, Београд 1962. (Ово издање садржи и први том из 1955. Научна Књига, Београд)

Димитријевић, Сергије: *Дубровачки каравани у Јужној Србији у седамнаестом веку*. Примљено на петом скупу 1956, Одељење друштвених наука, са једном географском картом. Научно дело, Београд, 1958. Сигнатура у каталогу НБС II 16015/304

Дода Исмаил: *О албанској епској народној пјесми у Крајини*. Конгрес СУФЈ Жабљак 1975.

Дода Исмаил: *Албанска народна епска поезија у збирци Вука Стефановића Караџића*. Конгрес СУФЈ Тузла 1987.

Допуђа, Јелена: *Преглед народних игара Херцеговине*. Рад 9.конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Dozon, Auguste: *Chansons populaires bulgares inédites*. Maisonneuve, Paris, 1875.

Дрндарски, Мирјана: *Типови транспозиције бајке и епским народним песмама о женидби*, 35. конгрес СУФЈ Рожаје, Титоград 1988.

Dufour, A.-H: *Géographie d'Hérodote* G. Barba, Paris, 1859. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-12444, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb407509397>
Пристапљено 5. јун 2010.

Dumézil, Georges. *Mythe et épopée I. II. III*, Gallimard, Paris 1995.

Dundes, Alan: *The Evil eye*. Garland Pub., New York, 1981.

Dury, Richard: *Film adaptations of Treasure Island*. Доступно на: www.robert-louis-stevenson.org/richard-dury-archive/

Ђорђевић Драгутин: *Неки архаични елементи у обичајима прве брачне ноћи у лесковачком крају*. Конгрес СУФЈ Цеље 1965.

Ђорђевић , Тихомир Р: *Наш народни живот*, Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, 1932. Сигнатура у каталогу НБС II 1507/1-6

Ђорђевић, Тихомир: *Леген град* . Караџић, година IV Алексинац 1903.

Ђорђевић, Тихомир: *Леђан-Љеш*. Београд 1933.

Ђорђевић, Тихомир: *Преисламски остаци међу југословенским муслиманима* поглавље у: *Наш народни живот*, књига шеста, страна 28, Издавачка књижевна Геце Кона, Београд 1932.

Ђорђевић, Тихомир: *Зле очи у веровању муслимана у Охриду*. Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934.

Ђорђевић, Тихомир: *Зле очи у веровању Јужних Словена*. Слово, 1938.

Ђорђевић, Тихомир : *Наш народни живот*. Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, 1932.

Ђорђевић Тихомир: *Краљевић Марко у арбанашком предању*, Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, 1932.

Ђурић, Војислав, *Уз поједине песме у овој књизи*, Антологија народних јуначких песама , Српска Књижевна Задруга, Београд 1954.

Ердељановић, Јован: *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, издање београдске општине Београд, 1899.

Ердељановић, Јован: *Кучи, Братоножићи, Пипери*. Насеља српских земаља, Српски етнографски зборник књ.8, Београд 1907.

Екмечић, Милорад: *Кратак преглед историје Херцеговине*. Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Espace : чланак у : *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France , 1969.

Eco Umberto: *Semiotics and the Philosophy of Language* Indiana University Press, Bloomington 1986.

Есхил, Софокло, Еурипид : *Сабране грчке трагедије*. Превели Коломан Рац и Никола Мајнарић ; предговор написали Вељко Топаловић и Бранислав Бркић ; [приређивачи Вељко Топаловић и Бранислав Бркић] Београд 1989.

Женет, Жерар: *Увод у архитект*, у: *Фигуре*. Превод Мријана Миочиновић, Вук Караџић, Београд 1985.

Зиројевић, Олга: *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, Београд 1970.

Зиројевић Олга: *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Историјски институт, посебна издања, књ. 18, Београд 1974.

Зиројевић Олга: *Исламизација на јужнословенском простору*, Српски генеалогски центар, Београд 2012.

Иналџик Халил, *Османско Царство*, Београд, 1974.

Jacob, Christian: *L' empire des cartes: Approche theorique de la cartographie a travers l' histoire*. Albin Michel, Paris 1992.

Јакобсон, Р, **Богатирјев**, П: *Фолклор као нарочит облик стваралаштва. Усмена књижевност*, Школска књига, Загреб, . 1971.

Јакоски Воислав: *Мегданот на крали Марко и Муса Кесеџија во албанската епска народна песна* . Конгрес СУФЈ Крушево 1972.

Јакоски Воислав: *Сиџетната обработка на мотивот за болниот јунак во македонската и албанската јуначка народна песна* . Конгрес СУФЈ Нови Сад 1973.

Jastrow, Morris: *The religion of Babylonia and Assyria*. Ginn, Boston 1898, поглавље 23, стр. 467-517

Јиречек, Константин: *Зборник књ. 1, Научно дело; Српска академија наука*. Београд, 1959. Сигнатура у кат. НБС - II 16015/326

Јиречек Константин: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку превео Ђорђе Пејановић*, Сарајево, Свјетлост, 1951. Сигнатура у кат. НБС - II 50035

Јовановић Војислав М: *О лику Филипа Вишњића и других гуслара Вукова времена*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1954.

Јовановић Војислав М: *О лажној народној поезији*, Књижевна историја, 29, Београд 1997.

Кајмаковић, Радмила: *Обичаји у вези са вуком код балканских народа*. Рад 14 конгреса фолклориста Југославије , Призрен 1967, Београд 1974.

Каниц Феликс: *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*. СКЗ, Рад. Београд, 1985.

Kanitz, Felix Philipp: *La Bulgarie danubienne et le Balkan : études de voyage (1860-1880)*. Hachette, Paris, 1882. Доступно на сајту bnf : <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30672939v> Приступљено јун 2010.

Кант, Имануел: *Критика моћи суђења*. Превео Никола Поповић, БИГЗ, Београд 1991.

- Караџић**, Вук Стефановић: *Српске народне пјесме*, I, Сабрана дјела В. С. Караџића, Просвета, Београд, 1975.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Српске народне пјесме*, II, Сабрана дјела В. С. Караџића, Просвета, Београд, 1988.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Српске народне пјесме*, III, Сабрана дјела В. С. Караџића, Просвета, Београд, 1988.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Српске народне пјесме*, IV, Сабрана дјела В. С. Караџића, Просвета, Београд, 1988.
- Караџић**, Вук Стефановић: Српске народне приповијетке, Нолит, Београд 1977.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Српски рјечник* Р. Р. Armeniern, Беч ,1818.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Српски рјечник* (1852), II, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 11, прир. Јован Кашић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964, Просвета, Београд 1987.
- Караџић**, Вук Стефановић: *Предговор првој књизи народних песама лајцитског издања* у: Вук Караџић, О српској народној поезији, приредио Б. Маринковић, Просвета, Београд 1964, стр. 89.
- Караџић-Стефановић**, Вук: *Сабрана дела Вука Караџића*. у: Пантић Мирослав (ур.) Српске народне приповијетке. Просвета, књига III. Београд 1988.
- Караџић-Стефановић**, Вук: *Српске народне пјесме*, Сабрана дела Вука Караџића, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964 и двестогодишњици његова рођења 1787-1987, Просвета, Београд 1988.
Доступно на: http://guslarskepesme.com/component/option.com_mtree/Itemid/
Приступљено децембар 2011.
- Касирер**, Ернест: *Митски, естетски и теоријски простор*, часопис Израз, Сарајево март 1991.
- Катић Татјана**: *Сувоземни пут од Београда до Видина* Историјски институт САНУ. Према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године. Београд.
- Кауфман**, Николаи: *Обредни сватбени песни*, Рад 12 конгреса фолклориста Југославије , Цеље 1965, Љубљана 1968.
- Килибарда**, Новак: *Виша је гора од горе*. Подгорица, 2010.
- Коледин**, Јован: *Микенски шлем у Војводини? Композитни шлемови у југоисточној Европи*, Годишњак Музеја града Новог Сада, 2006.
- Кољевић**, Светозар: *Наш јуначки еп*, Нолит, Београд, 1974.

Константиновић, Зоран: *Епичар*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985.

Компањон, Антоан: *Демон теорије*. Превод Милица Козић, Владимир Капор и Бранко Ракић, Светови, Нови Сад, 2002.

Костић, Драгутин: *Старост народног епског пјесништва нашег*. Јужнословенски филолог, Београд 1933.

Костић, Драгутин: *Наша епска поезија старија је но што мисле наши највећи научници*. Време, 1930.

Кнежевић, Никола, Вукмановић, Јован: *Архаични елементи у свадбеним обичајима*. Зборник конгреса Југословенских фолклористов, Љубљана 1969.

Крешевљаковић, Хамдија: *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво Босне и Херцеговине, Дјела, књига 7, Сарајево 1957, Сиг. кат. НБС II 40490/8

Крњевић, Хатица: *Народна епика*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985.

Крстић, Бранислав: *Старост окултних мотива у нашим народним песмама*. Прилози за проучавање народне поезије, Београд 1936.

Крстић, Бранислав: *Постанак и развој народних песама о Косовском боју*. Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958.

Крстић, Бранислав: *Индекс мотива народних песама балканских Словена*, САНУ, Београд 1984.

Кулишић, Ш: *Вукови, Вук*, чланци у: Српски митолошки речник, Нолит, Београд 1970.

Lacarrière, Jacques: *Promenades dans la Grèce antique*, Hachette, Paris 1978.

Lacarrière, Jacques: *En cheminant avec Hérodote*, Seghers, Paris 1981.

Лексикон градова и тргова срењовековних српских земаља, (група аутора, редактор Сениша Мишић), Завод за уџбенике, Београд 2010.

Lévy Jacques, Lussault Michel: Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés, Belin, Paris 2003.

Лома, Александар: *Пракосово : словенски и индоевропски корени српске епике*. Балканолошки Институт САНУ, Београд 2002.

Лома, Александар: *„Женидба са препрекама“ и ратничка иницијација. Борба са демонским отмичарем невесте и неки епски мотиви истога обредног порекла у*

компаративној индоевропској перспективи, Кодови словенских култура 3 — Свадба, Београд 1998. Стр. 196–217

Лома, Александар: *Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена*, Зборник Матице српске за славистику 63, Нови Сад. Стр. 133–148.

Лорд, Алберт Бејтс: *Певач прича, 1, Теорија, Певач прича 2, Примена*. Превод Слободанка Глишић. Просвета, Београд 1990.

Лотман, Јуриј Михајлович: *Семиосфера : у свету мишљења : човек, текст, семиосфера, историја*. Превод с руског Веселка Сантини ; превод фрагмената са староруског Богдан Терзић. Светови, Нови Сад, 2004.

Лотман, Ј. М.: *Структура уметничког текста*. Нолит, Београд, 1976.

Lotman, Y: *la structure du texte artistique*. Gallimard, Bibliotheque des sciences humaines. Paris, 1973.

Лукшић, Абел: *Neuste Beschreibung und Volstandiges Orts - Lexicon von Bosnien und Herzegovina*. Праг 1878.

Лутовац, Милисав : *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања*, Српски Етнографски Зборник, књига 81, Београд 1967.

Лутовац, Милисав: *Значај рада Вука Караџића за нашу географију*. Вуков зборник, Београд, 1966.

Љубинковић, Ненад: *Трагања и одговори*. Студије из народне књижевности и фолклора Институт за књижевност и уметност, Београд. 2010.

Љубинковић, Ненад: *О времену и разлозима настанка „Ерлангенског рукописа старих српскохрватских народних песама”*, Ковчежић, Београд, бр. 32–34, 1995–1997, 1999, стр. 95–104;

Љубинковић, Ненад: *Семантика и симболика синтагме Света Гора и лексема Вилиндар, Вилендар и Хиландар*, Зборник реферата и саопштења са међународног научног састананка слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар, Филолошки факултет, Београд, бр. 28/1, 1999, стр. 187–198;

Љубинковић, Ненад: *Између анализе и конструкције— „сремска теорија” опостанку јуначких народних песама*, Књижевна историја, бр. 23, Београд, 1974, стр. 569–573;

Љубинковић, Ненад: *Деепизација епског јунака (Алија Ђерђелез у виђењу Иве Андрића и Марко Краљевић у виђењу Старца Милије)*. Конгрес СУФЈ Тузла 1987.

Љубинковић, Ненад: *Теоријско одређивање усмене шаливе народне приче (проблеми дефинисања)*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988.

Љубинковић, Ненад: Запис усмене народне епске песме - неверодостојан израз одређене културне средине. Конгрес СУФЈ Сокобања 1989.

Mallory, J. P., Adams D. Q.: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press, 2006.

Ман, Томас: *Јосиф и његова браћа*. Прево Томислав Бекић. Нови Сад : Матица српска, 1990.

Maretić, Tomislav, *Naša narodna epika*, JAZU, Zagreb 1909.

Марин, Луис : *Простор Полок*. Израз, Сарајево 1991.

Матицки Миодраг, Српскохрватска граничарска епика, Београд 1974.

Матић Светозар: *Два прилога о сремском певању, Порекло песме Марко Краљевић и Вуча Ценерал*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад 1964.

Матић, Светозар: *Нови огледи о нашем народном епу*. Матица Српска, Нови Сад, 1972.

Матић, Светозар: *Значење географских детаља у народном епу*. Прилози проучавању народне поезије, год. I, 1934, св. 1, стр. 14

Матица хрватска: *Хрватске народне пјесме*, скупила и издала Матица хрватска. Јуначке пјесме (хисторијске, крајишке и ускочке пјесме), књиге 1-9, Загреб, 1890, 1897, 1898, 1899, 1939, 1940.

Меденица, Радосав: *Облици казивања наших епских песама испред другог светског рата*, Рад XV СУФЈ, Јајце, 1968, Сарајево, 1971, стране 152 – 153.

Меденица, Радослав: *Херцеговина - колевка патријархалне културе и народне песме динараца*. Рад 9.конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Меденица, Радосав: *Гуслар и његови слушаоци* Прилози проучавању народне поезије. год. 5, св. 2, XI, Београд 1938.

Меденица, Радослав: *Легендарно-митолошке песме*. Наша народна епика и њени творци, Цетиње, 1975.

Меденица, Радослав: *Значај архаичних елемената у народној епизи Македоније*. Конгрес СУФЈ Крушево 1972.

Меденица, Радослав: *Арбанашке крешничке песме и наша народна епика* Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974.

- Меденица**, Радослав: *Бановић Страхиња у кругу варијаната*. Конгрес СУФЈ Зајечар-Неготин 1958.
- Меденица**, Радослав: *Тема о невери жене у јужнословенској народној епизи*. Конгрес СУФЈ Блед 1959.
- Меденица**, Радослав: *Прилог питању класификације и терминологије народних песама*. Конгрес СУФЈ Цеље 1965.
- Меденица**, Радослав: *Стефан Верковић и његов удео у фолклористици Македоније*. Конгрес СУФЈ Охрид 1960.
- Меденица**, Радослав: *Кратак осврт на епску традицију и њену основу црногорско - херцеговачке планинске области*. Конгрес СУФЈ Жабљак 1975.
- Медовић**, Предраг: *Праисторија на тлу Војводине: од Панонског мора до доласка Римљана* (водич) Прометеј, Нови Сад, 2001.
- Међедовић**, Авдо: *The Uniform Edition of the Poetry of Avdo Međedović* (from Milman Parry Collection), edited by D. E. Vunum. Песме преузимане са сајта Uniform Edition. Доступно на: <http://enargea.org/ue/index.html> приступљено 12.09.2008.
- Мехмети** Енвер: *Албанске и српскохрватске бајке о змији младожењи*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988.
- Милијић**, Бранислава: *Фрагменти за једну могућу категоризацију*, Израз, Сарајево 1991.
- Милошевић-Ђорђевић**, Нада : *Драмски елементи у митолошким народним предањима*, Зборник МСЦ, Драма и српској књижевности, Београд 1999.
- Милошевић-Ђорђевић**, Нада: *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*. Београд, 1971
- Милошевић-Ђорђевић** Нада: *Проблеми проучавања српске народне (усмене) књижевности*. Књижевност и језик, 44(3-4):1-8. Београд 1996.
- Милошевић-Ђорђевић** Нада: *Прожимање жанрова усмене књижевности и око њих*. У: Упоредна истраживања, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007.
- Милошевић-Ђорђевић** Нада: *Народна књижевност*. Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић. Требник, Београд, 1996.
- Милошевић-Ђорђевић** Нада: *Казивати редом : прилози проучавању Вукове поетике усменог стварања* . Рад, Београд , 2002.
- Милошевић-Ђорђевић** Нада: *Прилог поетици српске усмене књижевности*. Књижевност и језик, стр. 1- 10. Београд 1999.

Милутиновић, Сима Сарајлија: *Примечаније о гегевачком језику*. Србска новина или магазин за уметност, књижевност и моду, 26. јануар, Пешта 1838.

Милутиновић, Сима Сарајлија: *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990. Пјеванија црногорска и херцеговачка, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837.

Мирковић, Мирослава: *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*. Археолошко друштво Југославије. Београд, 1968. Електронско издање, ТИА Јанус и Ars Libri и Кремен. Београд. 2001. Доступно на: http://www.rastko.rs/arheologija/mmirkovic-gradovi_c.html . Приступљено јун 2009.

Мићовић, Драгутин: *Пјесме о крајишницима*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988.

Мићовић, Драгутин: *Албанске јуначке песме* Избор и превод . Јединство , Приштина 1981.

Мићовић, Драгутин: *Нека лична и географска имена у арбанашким крајишничким песмама* Конгрес СУФЈ Призрен 1967.

Мићовић, Драгутин: *Освета Бојичић алије у нашој и арбанашкој народној епизи*. Конгрес СУФЈ Вараждин 1957.

Мићовић, Драгутин: *О арбанашким песмама с мотивом узиђивања и њихову односу према срскохрватској народној поезији*. Конгрес СУФЈ Зајечар Неготин 1958.

Мићовић, Драгутин: *О неким заједничким особинама босанскохерцеговачке, црногорске и арбанашке епике*. Конгрес СУФЈ Нови Сад 1973.

Младеновић , Живорад: *Топографски елементи народне песме „Женидба Душанова“*, Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958.

Morris Charles: *Foundations of a Theory of Signs*. Chicago University of Chicago Press, Chicago 1938.

McInnes, Neil: *Space* , чланак у : Encyclopedia of Philosophy, Vol.7. Collier Macmillan Publishers, London 1967.

Муцопулос, Евангелос: *Естетска организација простора*. Израз, Сарајево 1991

Murko, Matija : *Indija slovenskih narodnih pesmi* . separat, s. n., 1940

Murko, Matija: *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike : putovanja u godinama 1930-1932*. Књ. 1, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951.

Наметак, Алија: *Певање уз чибук*. Рад 9-ог конгреса савеза удружења фолклориста Југославије Мостар и Требиње, 1963.

Назечић, Салко: *Из наше народне епике*. I дио, Хајдучке борбе око Дубровника и наша народна пјесма (прилог проучавању постанка и развоја наше народне епике), Сарајево 1959.

Недељковић Миле: *Митологија и историја у топономастичком огледалу Шумадије*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988.

Недић, Владан: *Фортисове напомене о пусменом стваралаштву Морлака*. Рад 21. конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, Чапљина 1974, Сарајево 1976.

Недић, Владан: *Народна песма*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985.

Недић, Владан: *Вукови певачи*. Рад, Београд 1990.

Недић, Владан: *Сима Милутиновић Сарајлија*. Приредио Владан Недић. Нолит, Београд 1962.

Николић И: *Призрен у српскохрватској народној поезији*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974.

Николић, Радомир: *Када је подигнута и живописана Раваница*. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Саопштења XV, 1983.

Новаковић, Стојан: *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*. Летопис Матице Српске, књ. 120, Нови Сад, 1879

Нодило, Натко: *Религија Срба и Хрвата*. Рад ЈАЗУ, Загреб, 1886

Нодило, Натко: *Стара вјера Срба и Хрвата*. Логос, Сплит 1981.

Оровић Саво: *Сличност фолклора код Арбанаса и Црногораца*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974.

Ortelius, Abraham: *Theatrum orbis terrarum*. Antverpiae : Apud Aegid. Coppenium Diesth, 1570.

Доступно на: <http://memory.loc.gov/ammem/gmdhtml/gnrlort.html> Приступљено 10. септембра 2009.

Павић, Милорад: *Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантицизма* СКЗ, Београд 1983.

Павловић, Миодраг: *Обредно и говорно дело*. Београд – Приштина: Просвета – Јединство, 1986

Павловић, Звездана: *Удео Вука Караџића у ономастичким проучавањима*, Јужнословенски филолог, Београд 1996.

Палма Миле: *Сватовски обреди и обичаји-грађа и елементи за усмену народну театрологију (на тлу Херцеговине)*, 28. конгрес савеза удружења фолклориста Југославије, Сутоморе 1981.

Пантић, Мирослав: *Народне песме у записима XV-XVIII века*, антологија. Просвета Београд, 2002.

Пантић Михаило, *Право и лажно у народном песништву, у свету и код нас, у прошлости и данас.* Народна библиотека "Ресавска школа", Деспотовац, 1996.

Папазоглу, Фанула: *Еион-Амфиопол-Хрисопол* Зборник радова. Стр 7-24 САНУ,36, Београд 1953. Сигнатура НБС - II 109 479

Папазоглу, Фанула: *Македонски градови у римско доба.* Скопје, Жива Антика, 1957, стр 377 Жива Антика, Посебна издања, књ 1. II 407-93/1

Папазоглу, Фанула: *О ономастичкој формули код македонаца у римско доба* Жива антика, год 5, св 2, 1956; стр 350-372. Сигнатура у кат. НБС - II 150018/5

Папазоглу, Фанула: *Средњобалканска племена у предримско доба.*(Трибали, Антаријати, Дарданци, Скордици и Мези) Сарајево, Академија наука и умјетности БиХ, Шт. Београд, 1969, стр 497. Академија наука и умј. БХ:Дјела, књ. 30. Сигнатура у кат. НБС II 40490/30

Паусанија: *Отис Хеладе.* Превод Зора Ђорђевић. Матица Српска, Нови Сад, 1994.

Пашалић, Есад : *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини.* Сарајево, Земаљски музеј, 1960. Сигнатура у каталогу НБС IV 1076

Пашалић, Есад : *Нови прилози познавању римских цеста у Босни и Херцеговини.* П.О: Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1953. Сигнатура у каталогу НБС - III 3338

Пашалић, Есад : *Римски путеви - зборници* Сабрано дјело. Сарајево, Свјетлост, Нови Сад, 1975. Сигнатура у каталогу НБС - II 224928

Пашалић, Есад : *О ходолошким питањима у изучавању античке историје.* Годишњак историјског друштва БиХ, год.9, Сарајево 1957.

Пејачевић, Фрањо Ксавер: *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV,* Калоча 1799

Rélerin, Charles: *Excursion artistique en Dalmatie et au Monténégro,* Dubuisson, Париз 1860.

Петковић, Данијела. *Типологија епских песама о женидби јунака.* Београд: Чигоја штампа, 2008.

Петровић, П.Ж.П: *Боје, Бела боја,* чланци у: Српски митолошки речник, Нолит, Београд 1970.

Петрић, Марио: *Састав становништва Херцеговине*. Рад 9. конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

Пешић Радмила, Милошевић – Ђорђевић, Нада: *Народна књижевност*, , Требник, Београд 1996, поновљено издање Вук Караџић, Београд 1984.

Писел, Жан: *Одуховљење простора и његово антрополошко значење*. Израз, Сарајево 1991.

Плана Шефћет: *Вукови записи албанских народних песама*. Конгрес СУФЈ Тузла 1987.

Плана Шефћет: *Како је Марко Краљевић опеван код албанаца*. Конгрес СУФЈ Крушево 1972.

Погачник, Јоже: *Еп*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд 1985.

Поленаковић, Харалампие: *Још један тип приповетке о девојци без руку*. Гласник Етнографског музеја у Београду, 13/1939.

Поповић, Павле: *Приповетке о девојци без руку*. САНУ, посебна издања, књига 23, Филозофски и филолошки списи, књ. 6, Београд 1905.

Поповић, Павле: *О зидању Скадра*. Преглед српске књижевности, Београд 1913.

Продановић, Јаша: *Вук Караџић и Милош Обреновић*, Еос, Београд 1938.

Радовановић, Војислав: *Маријовци у песми, причи и шали*. Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије, Скопље 1932. Сигнатура у каталогу НБС II 32827

Ристески, Милан: *Дунав во некои обрдни македонски народни песни*, СУФЈ Нови Сад 1973

Радовановић, Миљана: *Драмско у народним пословицама*, Рад 10. конгреса фолклориста Југославије, Цетиње 1964.

Рихтман, Цвјетко: *Традиционална народна музика подручја Чапљине*, 21 конгрес СУФЈ, Чапљина 1974, Сарајево 1976.

Рихтман, Цвјетко: *Традиционални облици пјевања епских пјесама у Босни и Херцеговини*, Рад 15. конгреса савеза удрижења фолклориста Југославије, Сарајево 1971.

Robert, Louis: *À travers l'Asie Mineure, Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Athens, Paris: École française d'Athènes, 1980.

Руварац, Иларион: *Још једанпут о Леђену граду* Стражилово, 5/1082, Београд 1892.

Русић Бранислав: *Гусларско тајно споразумевање*. Конгрес СУФЈ Блед 1959.

Rycroft, Simon, Daniels, Stephen: *Mapping the Modern City*. Alan Sillitoe's Nottingham novels Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Wiley, London 1993.

Rycroft, Simon: *Swinging City: A Cultural Geography of London, 1950-1974*, Ashgate, London 2011.

Самарџија, Снежана: *Проучавање епске биографије у српској фолклористици*. Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума / уредник Љубинко Раденковић. - Београд : САНУ, Балканолошки институт, 2008.

Самарџија, Снежана: *Обредна стварност и метафора у једној песми из Ерлангенског рукописа*. Научни састанак слависта у Вукове дане. 36/2 2007.

Самарџија, Снежана: *Марко КраЉевић и Арапин*. Марко КраЉевић и Арапин. Београд 1981.

Самарџија, Снежана: *Стазе, лица и путеви усмене епике*. Матица српска. Нови Сад. 2005.

Самарџија, Снежана: *Биографије епских јунака*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, књ. 27, Београд 2008.

Самарџија, Снежана: *Време и простор у српскохрватским бајкама*. Савременик, Београд 1986.

Самарџија, Снежана: *Место хронотопа у структури усмених прозних облика*. Књижевна историја, год. 25, бр. 90, Београд 1993.

Самарџија, Снежана, *Ликови владара у усменој епизи*, Србистички прилози, Београд 2005.

Sauer, C. O: *The Morphology of Landscape*. University of California Publications in Geography, California 1925.

Severin, Timothy: *Tracking Marco Polo*. Peter Bedrick Books, 1986.

Синиша: *Леђан-град географско-историчка студија*, стр.100-115. Годишњица Николе Чупића књига 19 , Београд 1899. Сигнатура у каталогу НБС II 140/п 19

Слијепчевић, Милош: *Трагови архаичног у свадбеним обичајима Херцеговине*. Зборник конгреса Југословенских фолклористов, Љубљана 1969.

Слијепчевић, Милош: *Имена места и личности и сватовски пут са Косова у Леђански град у песми "Женидба цара Душана*. Рад XIV конгреса савеза удружења фолклориста Југославијеу Призрену. Сигнатура кат. НБС - II 210 114

Слијепчевић, Перо: *Гетеов значај*, Јужни преглед, март 1931, Скопље, стр 93-104

Скок, Петар: *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*. ур. Мирко Деановић и Људевит Јонке. ЈАЗУ, Загреб 1971.

Skrivanic, Gavro: *Roman Roads and Settlements in the Balkans. An historical Geography of the Balkans*, Belgrade 1977. стр. 114-145 Сигнатура у кат. НБС - II 271545

Срејовић, Драгослав: *Етнологија, археологија и антропологија данас*. Гласник Етнографског института, Београд 1992.

Срејовић, Драгослав: *Древна Будва у миту и историји*. Октоих, Београд 1996.

Срејовић, Драгослав: *Les anciens éléments balkaniques dans la figure de Marko Kraljević*. Стр. 75-97 Жива антика, год. 8, св. 1, Скопље 1958.

Срејовић, Драгослав: *Србија и суседне земље на старим географским картама*. Народна библиотека Србије, Београд мај-јуни 1991. САНУ, Београд 1991.

Срејовић, Драгослав: *Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања*. Култура, Београд, 1979. Стр. 79-87.

Срејовић, Драгослав: *Илири и Трачани : о старобалканским племенима*. Приредио Видојко Јовић ; предговор Александар Палавестра. Српска књижевна задруга, Београд 2002.

Срејовић, Драгослав: *Огледи о древној уметности : од Лепенског Вира до Византије*. Приредио Видојко Јовић. Српска књижевна задруга, Београд 1998.

Срејовић, Драгослав: *Археолошки лексикон : преисторија Европе, Африке и Блиског истока, грчка, етрурска и римска цивилизација ј*. Приредио Драгослав Срејовић ; аутори Александрина Цермановић-Кузмановић и др. Савремена администрација, Београд 1997.

Срејовић, Драгослав: *Археолошко и историјско време*. Приредио Видојко Јовић. Књижевност, Год. 49, књ. 104, стр. 525-528. Београд 1999.

Срејовић, Драгослав: *Балкан и Анадолија у средње и млађе камено доба*. Приредио за штампу Видојко Јовић. - Белешке у: Књижевност. Год. 49, књ. 103, стр. 760-765. Београд 1999.

Срејовић, Драгослав: *Критско-микенски религиозни симболи у баденско-вучедолској култури*. Електронско издање, ТИА Јанус и Ars Libri и Кремен.

Београд, 2001. Доступно на: http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-krit_c.html . Приступљено јун 2009.

Срејовић, Драгослав: *Археологија и природне науке - могућности и ограничења*. Електронско издање, ТИА Јанус и Ars Libri и Кремен. Београд, 2001. Доступно на: http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-mogucnosti_c.html . Приступљено јун 2009.

Срејовић, Драгослав: *Јелен у нашим народним обичајима*. Електронско издање, ТИА Јанус и Ars Libri и Кремен. Београд, 2001. Доступно на: http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-jelen_c.html . Приступљено јун 2009.

Staszak, Jean-François: *Primitivism and the other*. History of Art and Cultural Geography, GeoJournal, 2004, 60, 4, стр. 353-364.

Стоилов, Антон: *Показалец на печатанитъ пръзь XIX. вѣкъ : Български народни пѣсни*. 1, 1815-1860. Българската академия на наукитъ отъ фондъ "Напрѣдък", Софија, 1916.

Стојановић М: *Хајдуци и клефти у народном песништву*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 18, Београд 1984

Стојић, Милорад: *Неки елементи религије Трибала у раздобљу VI-IV век пре нове ере*. У: Слово и мит, Митолошки зборник, Рашка – Београд 2000.

Стојић, Милорад: *Етнокултурни однос Косова и Поморавља у праисторији*. Зборник радова Филозофског факултета ХХХ / 2000 (Историја уметности), Универзитет у Приштини Филозофски факултет, Блаце, 2001.

Сувајцић, Бошко: *Хајдуци и ускоци у народној поезији*, предговор књизи Епске песме о хајдуцима и ускоцима, Антологија, приредио Б. Сувајцић, Гутенбергова галаксија, Београд 2003, поглавље „Хронотоп“.

Сувајцић, Бошко: *Иларион Руварац и народна књижевност*, Институт за књижевност и уметност : Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007.

Сувајцић, Бошко: *Хронотоп у песмама о хајдуцима и ускоцима*. Књижевност и језик, 53(1-2), стр.. 47-68. Београд 2006.

Sryavanshi, Bhagwan Singh: *Geography of the Mahabharata* , Ramanand Viya Bhawan, New Delhi, 1986.

Тадих, Ј: *Венеција и Далмација у средњем веку*, Југославенски историски часопис 3-4, Загреб, 1968.

Tison-Braun, Micheline: *Poétique du paysage. Essai sur le genre descriptif*. Nizet, Paris, 1980.

Томић, Јован Н: *Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина(1684 -1685) по архивским подацима*; штампано у штампарији Краљевине Србије, Београд, 1901. године.

Томић , Светозар: *Пива и Пивљани*. Посебан отисак из Српског етнографског зборника књ. LIX Насеља и порекло становништва књ. 31.

Тривунац, Милош: *Немачки утицаји у нашем језику*. Штампарија М. Сибинкића. Београд 1937.

Трифуноски, Јован: *Полог, антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. XC, Насеља и порекло становништва, књ.42, САНУ, Београд 1976.

Trochet, J.P: *Aires culturelles et civilisation rurales*, Ellipses, Paris 2000.

Трухелка Ђиро: *Римска цеста у котору Сребреничком*. Гласник Земаљског музеја БиХ, 1891, стр.239-245. Сигнатура кат. НБС - II 96/П 3

Thompson, Leroy: *The M1903 Springfield Rifle*. Osprey Publishing, Oxford 2013.

Фазли Суља: *О сличним мотивима у албанским и српскохрватским хајдучким песмама*. Конгрес СУФЈ Рожаје 1988.

Филиповић Миленко: *Трачки коњаник: студије из духовне културе* Просвета, Београд, 1986

Foucault Michel: *Des espaces autres*. Dits et écrits, Architecture, Mouvement, Continuité, n°5, 1984

Franklin, John Curtis: *Structural Sympathies in Ancient Greek and South-Slavic Heroic Song*, Hickmann, E./Eichmann, R./Kilmer, A, Archäologie früher Klangerzeugung und Tonordnungen. Studien zur Musikarchäologie 3, Rahden, 2002, 441–51.

Халански, Михаил Георгиевич : *Град Леђан-Леденец у словенској појезији*. Јавор, 19, Београд, 1892.

Hamon, Phillippe: *Introduction à l'analyse du descriptif*. Hachette, Paris 1981.

Ханџић, Адем: *О формирању неких градских насеља у Босни у шеснаестом столећу*. Прилози за оријенталну филологију 25, Сарајево 1975

Hasdeu, Bogdan Petriceicu: *Ethymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și poporane a românilor*. Букурешт 1898.

Хегел: Естетика, III, Култура, Београд 1961, превод Николе Поповића, глава III, Поезија, страна 422.

Хејердал, Тор: *Експедиција Кон-Тики: сплавом преко Пацифика*. Превела Олга Московљевић. Ново Покољење, Београд 1952.

Херодот: *Херодотова историја*. превод Милан Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1980.

Херман, Коста: *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини*. 1888-1889, књига 1- 3 , друго издање, Сарајево 1933.

Доступно на: http://guslarskepesme.com/component/option,com_mtree/Itemid/

Приступљено децембар 2011.

Храбак, Богумил: *Крабари у караванском саобраћају преко Санџака 1470 до 1720* Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, 10, 1982, стр 191 до 223

Цермановић-Кузмановић Александра, Срејовић Драгослав: *Трачка религија и митологија*. Одреднице из Лексикона религија и митова древне европе. Савремена администрација, Београд 1992.

Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље* САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987.

Chevalier, Michel: *Géographie et littérature. La littérature dans tous ses espaces*. CNRS,. Paris, 1993. стр. 1-84.

Црнобрња, Никола, Ујес, Дубравка: *Збирка грчког новца у Музеју града Београда / 185, Гласник Српског археолошког друштва 15-17, 1999-2000.*

Compagnon, Antoine: *Théorie de la littérature : la notion de genre* . Предавања доступна на: <http://www.fabula.org/compagnon/genre.php> Приступ: 5. септембар 2012.

Croiset, Alfred, Croiset, Maurice: *Histoire de la littérature grecque* , A. Fontemoing Париз 1896-1928, том I стр. 282.

Cuisenier Jean: *Le périple d'Ulysse*, Fayard, Paris , 2003.

Cumming Charles: *The 21 Steps*. Доступно на: <http://wetellstories.co.uk/stories/week1/> Приступљено јун 2010.

Чајкановић Веселин: *Мит и религија у Срба*, Београд 1973.

Чајкановић Веселин: *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*. Београд, 1994.

Чубелић ,Твртко: *Методолошки аспекти у досадашњим свеукупним проучавањима народне епике*, Рад XXI-ог конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије на Жабљаку 1975. године, Цетиње 1985.

Чубелић, Твртко: *Музички инструменти у епској народној пјесми*. Конгрес СУФЈОхрид 1960.

Чубелић, Твртко: *The folk balad Hasanaginica / a crucial problem in the theory of oral folk literature* . Конгрес СУФЈ Чапљина 1974.

Челеби, Евлија: *Путонис*. Одломци о Југославенским земљама. Превео, увод и коментар написао Хазим Шабановић. Свјетлост Сарајево, 1967

Цоговић, Алија: *Народне легенде у ономастичком материјалу Рожајског, Плавског и Гусињског краја*, Зборник радова 35. конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, Рожаје 1988. Титоград 1988.

Шаприо, Мејер: *О неким проблемима у семиотици визуелне уметности: поље и носилац у представама-знацима*. Израз, Сарајево 1991.

Шмаус, Алојз: *Beiträge zur südslawischen Epenforschung; "Die Frage einer Martolosen-Epik. Die Welt der Slaven*, 1958. стр. 31-41.

Шмаус Алојз, *Гавран харамбаша*, Прилози проучавању народне поезије IV, Београд 1937.

Шкаљић Абдулах: *Турцизми у српскохрватском језику*. Свјетлост, Сарајево 1966.

Шкроб, Зденко: *Епска књижевност-Епика*, чланак у: Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду. Нолит, Београд 1985.

Шкроб, Зденко, Флашар, Мирон и др: *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност у Београду. Нолит, Београд 1985

Watkins, Calvert: *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford University Press. Oxford , 1995.

West, M. L: *The Hesiodic Catalogue of Women: Its Nature, Structure and Origins*. Oxford University Press, 1985.

Wilarnowitz-Moollendorf, Ulrich von : *Homerische Untersuchungen*, Berlin, 1884. Књига доступна у ПДФ формату <http://archive.org/details/HomerischeUntersuchungen> Приступљено новембра 2012.

Woodard, Roger : *The Ancient Languages of Europe*. Cambridge University Press , 2008.

Биографија аутора

Милош Константиновић је рођен у Београду 1963. године. Средњу школу је похађао у Паризу и Београду, Lycée Janson de Sully и 13. београдска гимназија.

Дипломирао је на катедри за Општу књижевност са теоријом књижевности,

1994-1999. је предавао француску књижевност у Француској гимназији у Београду, при Амбасади РФ.

1993. радио је као ратни репортер за каталонски Канал 5 у Сарајеву. Од 2009. до 2011 Уредник за међународну сарадњу новинске агенције Танјуг, добитник награде Европске асоцијације новинских агенција EANA за „*импресивну модернизацију и реорганизацију Танјуга*“. Члан УНС од 2012.

Превођењем се бави од 1985, превод *Поетике* Цветана Годорова (са Б. Јелићем), од када је објавио низ превода, како савремених аутора, као што су Салах Стетије и Ле Клезио, тако и класика (Албер Ками, Марсел Еме, Жак Казот, Дени Дидро). Бави писањем есеја и редовно сарађује са часописима и дневним новинама.

Од 2010. године председник је Удружења књижевних преводаца Србије, 2012. изабран у другом мандату.

Од 2011. године члан CEATL, Европске асоцијације удружења преводаца

Од 2013 члан управног одбора ATLAS, француског удружења за промоцију преводаштва.

Од 2013. године члан српског ПЕН-а.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Милош Копитартиновић

број уписа 08007A

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Функција географских имена у
„јужним брнатина“ Жетана Подружовића

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 16. октобар 2013.

Милош Копитартиновић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милом Константиновић

Број уписа 08007 А

Студијски програм Књижевност - наука о књижевности

Наслов рада Функција географских имена у „јунашким бјесмама“ Шекспира Лодовика

Ментор д-р Светлана Самаруџа

Потписани Милом Константиновић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 16. октобра 2013.

Милом Константиновић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Функција географских имена у јужнославним
језицима "Шетња Пољског врта"

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 16. октобра 2013.

